

ROZSONDAI BÉLÁNÉ

KOLAUCH MARIANNE HEDVIG

**Művészi kötéstáblák a
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában
és ezek könyvtörténeti vonatkozásai**

Kandidátusi értekezés

Aspiránsvezető

FÜLÖP GÉZA

az irodalomtudomány kandidátusa

ELTE Könyvtártudományi Tanszék

Budapest, 1985

MTA Könyvtára

**MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA**

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS	oldal
I. GÓTIKUS KÖTÉSEK.....	1.
1. Kolostori műhelyek.....	7.
2. Polgári műhelyek.....	33.
3. A kiadói kötések: Nürnberg - Anton Koberger	64.
4. Átmenet a gótikus és a német reneszánsz kö- tések között.....	77.
II. RENESZÁNSZ KÖTÉSEK.....	93.
1. Német típusu reneszánsz kötések.....	93.
1.1 A könyvkötő nevével vagy nevének kezdő- betűjével jelölt kötések.....	100.
1.2 Datált görgetők és lemezek.....	153.
1.3 Lokalizálható görgetők és lemezek.....	158.
1.4 Datált kötések.....	165.
1.5 Lelőhely szerint meghatározott kötések.	170.
2. Olasz típusu reneszánsz kötések.....	174.
III. A MAGYAR KÖNYVKÖTŐMŰVÉSZET TÖRTÉNETE A XVIII- -XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁIG.....	194.
ÖSSZEFOGLALÁS: Eredmények, következtetések, felada- tok.....	239.

Irodalmi jegyzetek

Konkordanciajegyzék

Képtáblák jegyzéke

tábla	oldal után
I. Inc. 106/1-2: gótikus kötés /Erfurt/	9.
II-III. A bécsi domonkos kolostor gótikus kötéseinek bélyegzői	22.
IV. Inc. 210: gótikus kötés /Freiburg, Svájc/ Háttábla /kicsinyítve/	28.
V. Inc. 151/2: gótikus kötés /Bécs/ /kicsinyítve/	37.
VI. Ráth F 1065: gótikus kötés /Ulm/	60.
VII. Inc. 776: Koberger-kötés /Nürnberg/	66.
VIII. Inc. 675: átmenet a gótikus és a reneszánsz stílus között /Augsburg/	77.
IX. Az átmeneti stílusra jellemző négy legfontosabb görgető	77.
X. A vadászjelenetes görgető néhány variánsa /1: RM III F 924, 2: Ráth 1054, 3: RM III F 42, 4: RM III 32 b, 5: RM III F 66, 6: RM III F 28, 7: RM III 32 a/1, 8: RM III F 43, 57/	77.
XI. K 68: német reneszánsz kötés /Wittenberg: H. B. = Heinrich Blume/ /kicsinyítve/	103.
XII. RM IV 428: német reneszánsz kötés /Nürnberg: H. W. = Hans Welcker/ Háttábla /kicsinyítve/	146.
XIII. Ant. 195: arabeszk görgetős olasz reneszánsz kötés /Velençe/	180.
XIV. Ant. 201: Kairos-/Occasio-/alakos reneszánsz kötés	182.
XV. Ráth F 1535: un. groteszk díszítésű reneszánsz kötés	186.
XVI. Ráth 78: fonadékmintás közép- és saroklemez kötés	188.
XVII. Ant. 347: architektonikus díszű reneszánsz kötés /kicsinyítve/	189.
XVIII. K 32: magyarországi gótikus kötés. Háttábla	197.

tábla	oldal után
XIX. Ráth 1060: budai reneszánsz kötés	208.
XX. RM I 8 ^o 685: kolozsvári M K görgetős kötés Háttábla	226.
XXI. K 92: kolozsvári legyeződíszes aranyozott kötés. Háttábla	227.
XXII. RM II 329: nagyszombati aranyozott barokk kötés	232.

BEVEZETÉS

A művelődéstörténeten belül a könyvtörténet maga is összetett diszciplína, s ennek aránylag fiatal ága a kötés kutatás. Ez a bibliofiliából nőtt ki, amely gyakran csak a könyv belső és külső művészi diszitése felé fordult. Néhány évtizede azonban fokról-fokra kialakultak a könyvkötések kutatásának a módszerei, és ezzel a kötés kutatás önálló tudományággá vált. Nyilvánvalóvá lett, hogy a kötés a könyvnek nem egyszerűen csak külső burka, hanem a könyv történetére, használóira, a használat helyére és idejére vonatkozó lényeges adatok hordozója is. Azt is felismerték, hogy a kötés az egyes embernek és korának a könyv szellemi értékeivel szembeni magatartását is tükrözi, így a kötés kutatás a könyv- és könyvtártörténet, sőt az egész művelődéstörténet fontos része lett.¹

A művészi könyvkötés iparművészeti alkotás, kézműipari termék, és mint ilyen, tárgya lehet ipartörténeti, kötéstechnikai, ikonográfiai, esztétikai, stilisztikai stb. vizsgálódásoknak. A könyvkötőművészet fejlődése, más iparművészetekéhez hasonlóan, a művészettörténet nagy stíluskorszakaihoz igazodik.

Egy könyv történetének, sorsának tanúi a benne olvasható kézírásos bejegyzések és a könyv eredeti kötése. Sokat árulnak el a könyv tulajdonosairól, - mert általában több is volt - a készítés és a használat helyéről és idejéről. A régi könyvet a kézi diszítés: miniaturák, iniciálék, lapszéldiszek és a kötése teszi egyedivé.

Magyarországon Rómer Flóris, a magyar régészet uttörője kezdett a kötésekre felfigyelni az 1868-1869-es években, a korvinákkal kapcsolatos kutatásai során. Fitz József fogalmazta

meg, hogy "... a művek tartalmával, szellemével és szerzőikkel az irodalomtörténet foglalkozik. A könyvtörténet a könyvek fizikai jelenségeit, köntösét, külső formáját, előállításuk módját tárgyalja, de mindenkor figyelve külsejüknek a kor eszmevilágával való összefüggéseire."² A könyv művészi egészének szerkesztésének része a becses tartalomhoz méltó tipográfia, az illusztrációk, a címlap, s a mindezekkel összhangban álló kötéstábla. Egy könyv kézbevételekor első benyomásunkat a kötéstől kapjuk.

A jelen disszertáció tárgya az Akadémia Könyvtárának Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye egyes alegységeiből kiválasztott korabeli művészi kötéseinek rendszerezése és a lehetőség adta meghatározása.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának alapját Teleki József /1790-1855/ 1826-ban vetette meg azzal, hogy felajánlotta a Tudós Társaságnak a család 30 000 kötetes könyvtárát. Az Akadémia Könyvtárában őrzött régi könyveknek azonban több száz éves előtörténetük van. A régi könyvek jelentős részét a magyar könyvgyűjtők külföldi könyvkereskedőknél, antikváriusoknál szerezték be. Jóllehet a Könyvtár könyvanyaga négy forrásból gyarapodott /vásárlás, csere, köteleespéldány és ajándékozás/, az állomány legnagyobb része, különösen a Könyvtár történetének első szakaszában, ajándékok, hagyatékok révén került a Tudós Társaság birtokába.³ A családi könyvtárat egyébként annak idején először Teleki József /1738-1796/ fia, László /1764-1821/ gyarapította nagy mértékben és tervszerűen régi könyvekkel. Bizományosain keresztül külföldi antikváriusokkal is kapcsolatban állt. Sajátkezűleg írt katalógusából kitűnik, hogy a gyűjtésben bibliofil szempontok is vezették.⁴

1838-ban a két Batthyány testvér, Gusztáv és Kázmér ajánlotta fel a Magyar Tudományos Akadémiának a rohonci

Batthyány-kastélyban álló, s ugyancsak 30 000 kötetes családi könyvtárat, amelyet Batthyány Lajos nádor /1696-1765/ alapított és Batthyány Tivadar fejlesztett tovább. Batthyány Kázmér később saját kisbéri könyvtárát is az Akadémiának adományozta.

Jelentős azoknak a könyveknek a száma és értéke is, amelyek kisebb alkalmi ajándékozások révén kerültek az Akadémiára. Nem feladatom ezeket felsorolni, de két kiemelkedő hagyatékozásról mindenképpen meg kell még emlékezni.

Ráth György 1905-ben hagyta gazdag régi magyar könyvtárát az Akadémiára, s kikötötte, hogy a gyűjteményt együtt kell tartani. Könyvei ezért jelzetükben viselik Ráth György nevét.⁵ Vigyázó Ferenc 17 000 kötetes bibliofil könyvtára, melyet 1927-ben hagyott örökül az Akadémiának,⁶ annyiban rokon a Ráth-gyűjteménnyel, hogy az ő régi könyveit is szervezett antikvár hálózat gyűjtötte itthon és külföldön. A vásárlás adatait maga írta be a könyveibe.

Az Akadémia Könyvtárán belül a Kézirattár és a Régi Könyvek Gyűjteménye közös osztályt alkot,⁷ Ez utóbbi a következő részekből áll:

- 1, Ősnyomtatvány-gyűjtemény
- 2, Régi Magyar Könyvek gyűjteménye, amelyen belül a Ráth-féle Régi Magyar Könyvtár külön van felállítva
- 3, Az 1501-1550 közötti, un. antikva könyvek
- 4, Muzéalis könyvek: különlegesen értékes kiadványok, művészi kötésű könyvek, valamint az 1551-1600 közötti nyomtatványok
- 5, Az egyéb 1800 előtti külföldi és az 1850 előtti magyar könyvek.

A vizsgálatba bevont részek a következők: a teljes Ősnyomtatvány-gyűjtemény kb. 1200 darabbal, a Régi Magyar Könyv-

tár, a Ráth-gyűjteménnyel együtt közel 6600 könyvvel, az antikvák csoportja mintegy 2000 kötettel; ezen kívül a Kézirattárból az összefoglaló néven magyar, ill. latin kódexek néven őrzött gyűjtemény, összesen kb. 150 darabbal. Végül a magyar kötéstörténet bemutatásánál a teljesség kedvéért tárgyalom a muzeális könyvek csoportjából a debreceni festett pergamen kötéseket, amelyek ugyan már XVIII. század közepi nyomtatványokat borítanak, de éppen kötésük miatt kerültek oda. Ezek esetében tehát kivételt tettem, túllépve a vizsgálatra kijelölt anyagmennyiség határait. Ami az időhatárt illeti, mivel román kori kötésünk nincs, s gótikusok is csak a XV. századból, kb. a XV. század második harmada jelenti az alsó határt, míg a felsőt az európai kötések tárgyalásakor kb. 1600-nál húzom meg. Az európai kötéstörténetnek tehát csak a gótika és a reneszánsz korából való kötéseit tárgyalom. A magyar kötéstörténetben a XIX. század első éveig megyek el. Ezt az indokolja, hogy mind a XVII., mind a XVIII. század magyarországi könyvkötőművészete kiemelkedő jelentőségű. A magyar kötéstörténet példákkal való bemutatását e disszertációban eleve aránylag későn, a XVI. század elején, az un. olasz-magyar periódusba tartozó magyar reneszánsz harmadik korszakával kezdhettem el; ugyanakkor még a XVII. században is a reneszánsz kötések újabb és újabb típusaival találkozunk magyar területen, így a német stilusu reneszánsz, majd a legyeződíszes erdélyi kötésekkel. A XVIII. században virágzik az európai kötéstörténetben is jelentős helyet elfoglaló un. nagyszombati aranyozott kötések korszaka, és a század közepén jelennek meg, s a XIX. század elejére is átnyulnak a debreceni festett pergamen kötések. Ha tehát a magyar kötéstörténetben is megállnánk a XVI. század végén, csak torzót mutathatnánk be a hazai anyagból. Pedig van mit megismerni, s mint látni fogjuk, az

Akadémia Könyvtárának az anyagából igen szépen szemléltethetők a magyar kötéstörténet e fejezetei.

A kötések szempontjából átvizsgált könyvanyag tehát mintegy tízezer kötet. Szisztematikusan választottam ki ezek közül a történeti kötések, amelyeknek az adatait katalóguscédulán rögzítettem, s a kártya másik oldalára felragasztottam a kötések diszitő motívumok ceruzalevonatait. A kötések katalogizálását 1969-ben kezdtem meg. A munka előrehaladtával lehetővé és szükségessé vált a kötések rendszerezése diszitőmotívumaik és stílusjegyeik alapján, s így - legalábbis egy részükénél - kötéstörténeti helyük és idejük meghatározása. 1969 óta gyűjtöm és vizsgálom folyamatosan az anyagot, és az eredmények egy részét publikáltam is. E munka közbeeső állomása volt az 1976-ban benyújtott és megvédett bölcsészdoktori disszertációm is. Tizenöt év munkájának az eredményét összegezem tehát a jelen disszertációban.

A vizsgálati módszerekről az egyes fejezetek bevezetőjében szólok részletesen. A különböző stílusú kötések vizsgálati módszere ugyanis eltér egymástól, s a módszert követően térnek rá az adott fejezetben tárgyalt kötések meghatározásában alapvető segédkönyvek részletes ismertetésére is. Itt csak annyit szükséges előrebocsájtani, hogy a kötések meghatározásánál a kiindulási alap mindig az, hogy a kötéseken látható diszitőmotívumokat - egyesbélyegzőket, görgetőket és lemezeket - a szakirodalomban már feltárt és közzétett műhelyek diszitőszerszámaival, ill. ezek lenyomataival azonosítsuk. Általában három bélyegzőegyezés már bízossá teszi egy kötés műhelyi hovatartozását.

A disszertációban csak a valamilyen fokig meghatározott kötések tárgyalom. Egy-egy kötéstábla meghatározásánál meg

kell elégednünk azzal, ha a kötés stilusát, a kötés hozzátvetőleges időhatárait és a várost, illetve a bekötés helyét meg tudjuk állapítani. Már ezek az adatok is elég pontos képet adnak a kötéstörténet sok évszázados fejlődéséről. Számos esetben azonban a könyvkötőmestert is sikerült azonosítani. Lényegesen több kötetet vizsgáltam meg és elemeztem, mint ahányról a diszsertációban szó esik. Így például az Akadémia Könyvtárának valamivel több mint 300 gótikus kötéséből csak 203-at, a német típusu reneszánsz kötések kb. 230 darabja közül 135-öt, továbbá 67 olasz típusu reneszánsz kötetet, és összesen 202 magyar vagy nagyon erősen Magyarországhoz köthető kötetet elemzek. Ez összesen 607 kötés. Meg kell azonban jegyezni, hogy a gótikus és a német típusu reneszánsz kötéseknel a hozzátvetőleg 100-100 egyelőre meghatározatlan kötésnél is elvégeztem a rendelkezésre álló Kyriss-, Schunke- és Haebler-féle repertóriumok alapján az egybevetéssel-hasonlítással járó aprólékos munkát, s csak aztán derült ki, hogy ezek egyelőre meghatározatlanok.

Az elemzések nem minden kötés esetében egyformán részletezők. Ez részben függ a rendelkezésre álló szakirodalom teljességétől, illetőleg magának a szűkebb periódusnak a feltártóságától. A gótikus korszak kötései német nyelvterületen - ahonnan az Akadémia Könyvtárának a gótikus kötései is zömmel származnak - meglehetősen jól feltártak, s az eredményeket publikálták. De én magam is Könyvtárunk gótikus kötéseiből publikáltam a legtöbbet. A kötések egyenkénti leírásától eltekintettem, s csak az azonosításhoz szükséges bélyegzőket sorolom fel.

A német típusu reneszánsz kötések közül a könyvkötő névével vagy nevének kezdőbetűjével jelzett görgetőket és lemezeket viszont a nemzetközileg elfogadott szabályok szerint pontosan és ilyen teljes számban először itt és most írom le. Ezek-

nél a disszertáció feladata nemcsak a diszkusszió, hanem a leírás is. Ez a fejezet /II.1.1/ olyan forrás, amely már nem is kíván további kutatást. Lezárt, kész eredmény.

Más jellegű az olasz reneszánsz kötéseket és megint más a magyar kötéstörténetet bemutató fejezet. Az előbbinél nem állnak rendelkezésre olyan egzakt repertóriumok, mint amilyeneket a németek a maguk gótikus és reneszánsz kötéseikhez összeállítottak, Bár Tammaro de Marinis hatalmas, három kötetes gyűjteménye alapvető munka, mégis csak gyűjtemény. Legnehezebb dolgom a magyar anyaggal volt, mert viszonyítva igen csekély az elemző résztanulmányok száma. De még a legtöbbet kutatott magyar reneszánsz kötéseknél is alapvető kérdések várnak válaszra, kutatásra és megoldásra. Egy bizonyos: ha nem végeztem volna el a sok gótikus és reneszánsz kötés elemzését, nem tudnánk ennyit - éppen a párhuzamok és analógiák alapján - a magyar kötésekről sem!

A terjedelem felesleges növelésének elkerülése érdekében a tárgyalt kötésekben lévő nyomtatványok rövid cimleírását, zárójelben, a megjelenés helyével és évével, csak az antikvák és az un. RMK IV-be sorolt könyvek esetében közlöm. Az ősnymtatványokat borító kötéseknel a könyvtári jelzetek után - ugyan csak zárójelben - megadom a magyarországi ősnymtatványok katalógusának a számát⁸, a magyar nyelvű, a magyar nyomdából kikerülő és a magyar szerzőjű könyveknél a Régi Magyar Könyvtár I-III. köteteinek⁹, s ahol lehet, az RMNy-nek a tételszámát.¹⁰ A magyar és latin kódexeknél Csapodi Csabának a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai sorozat 5. és a megjelenés előtt álló 15. kötetében található cimleírásai a mérvadók, ezekre hivatkozom.

I. GÓTIKUS KÖTÉSEK

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának gótikus kötéseinek nagyjából a XV. század harmadik harmadából, kisebb részben a XVI. század első negyedéből erednek. Az egyértelműen gótikus kötések, melyeket a következő három alfejezetben tárgyalok, többségükben ősnyomtatványokat borítanak, míg az átmeneti korszakba sorolt kötésekben jobbra XVI. századi nyomtatványok találhatók.

A gótikus kötésekre általában jellemző, hogy nagyméretű fatáblás bőrkötések egyesbélyegzőkkel díszítve, amelyeket sohasem aranyoztak, vagyis vaknyomásosak. Éppen a könyvek nagy mérete és tekintélyes súlya miatt a bőrkötések védelmére középső és sarokveretekkel látták el az elő- és háttáblákat. Ezek sajnos ma már gyakran részben vagy teljesen hiányoznak. A kolostori műhelyekből származó kötésekben gyakori az egykori lánc nyoma, amellyel a könyvet az olvasópulthoz rögzítették. A gótikus kötésekben az elő- és háttábla díszítése többnyire eltér. Az előtábla díszesebb. A kötéstábla szélén egy vagy két keret fut körbe a középső körül, s a középsőt vagy tükröt teljesen betöltik az egyesbélyegzők. A háttábla tükröt gyakran csak két átló tagolja, s az így nyert háromszögekbe csupán egy-egy bélyegző kerül. Egy kötet esetleg csak három, máskor meg jóval több, előfordul, hogy tizenhat különböző egyesbélyegző díszít. Az átlagot tekintve azonban a különböző bélyegzők száma öt-hét. Bár az európai könyvkötőműhelyekben használt gótikus egyesbélyegzők tartalmuk szerint csaknem azonosak, formailag nagyon eltérőek. Egy-egy levél vagy rozetta bélyegzőnek több száz variációja lehet. S hogy az adott rozetta, lilium vagy griff bé-

lyegző milyen metszésű, jellemző egy-egy adott műhelyre. Ez a kötések meghatározásának a kulcsa.

A gótikus kötések meghatározásában két alapvető kézikönyv nyújt segítséget: Ernst Kyriss¹¹ négykötetes munkája és az Ilse Schunke¹² kiadásában megjelent Schwenke-gyűjtemény bélyegzőrepertórium.

Kyriss 1928-1948 között negyvenhárom bajorországi és württembergi, valamint tizenhárom prágai és két olmützi könyvtár és levéltár kódex- és könyvanyagában kutatott tervszerűen korabeli gótikus kötések után. 22 800 kötést regisztrált összesen. Ezeket három táblakötetben elosztva - s a rájuk vonatkozó tudnivalókat egy szöveges kötetben összegezve -, a következő módon csoportosította:

Az első táblakötetben vannak a kolostori műhelyek a városok betűrendjében; a név szerint ismert könyvkötők nevük betűrendjében; s a névre utaló monogramot vagy simerbélyegzőt használó könyvkötők. A második kötetben szerepelnek azok a könyvkötők, akiket név szerint ugyan nem ismer, de a működési helyüket igen. Ezek a városok a következők: Augsburg, Erfurt, Esslingen, Köln, Leipzig, Memmingen, Nürnberg, Tübingen, Ulm. A harmadik kötetben Kyriss ismeretlen működési helyű, s név szerint is ismeretlen könyvkötők bélyegzőkészletéből állította össze bélyegzőtáblázatait.

Míg Kyriss első és második kötetére teljes mértékben támaszkodtam, addig a harmadik kötet a meghatározásban a fent elmondottak miatt alig segített. Kyriss az első kötetben akkor alakított ki egy-egy csoportot, ha abba legalább tíz kötést tudott besorolni. A második és harmadik kötet csoportjainak a kialakításához legalább huszonöt kötést vett alapul. Táblaköteteiben egy-egy csoporthoz illusztrációul a jobboldali lapon közli

egy kötéstábla kicsinyített képét, a baloldalon pedig a műhely bélyegzőkészletének leggyakoribb nyolc-tíz bélyegzőjéből ad válogatást. A három kötetben minden műhely folyamatosan 1-től 186-ig kapott egy számot, s mivel általában egy műhelyhez két oldal tartozik: a bélyegzőtáblázatot és az egy teljes kötéstábla képét tartalmazó oldal, s ezeknek is külön-külön van számuk, ezért a táblázatok száma hozzávetőlegesen kétszer annyi, mint a műhelyek száma. Amikor a gótikus kötések meghatározásakor Kyrissre hivatkozom, először megadom a táblázat számát, majd zárójelben a műhely számát /Nr./ is. Ez utóbbit azért tartom szükségesnek, mert a műhelyről szóló magyarázatokat mindig ezen a számon lehet visszakeresni a szöveges kötetben.

Drezdai tanulmányutamon 1978-ban volt alkalmam bepillantani a Schwenke-gyűjteménybe. Ennek egyik része tíz doboz kartotékból áll. Egy-egy kartonon egyetlen bélyegző levonata és a könyvnek a jelzete látható, amelyen az szerepel, továbbá a könyvtár neve, ahol az adott könyvet őrzik. A gyűjtemény másik része kötéstábla-levonatokból áll. Paul Schwenkének, az egykori Preussische Staatsbibliothek igazgatójának ezt a magángyűjteményét 1926-ban megvásárolta a Preussische Staatsbibliothek, de a gyűjtemény rendezésére és kiadására csak 1979-ben került sor. Ezt a munkát Ilse Schunke végezte el. A bélyegzők német elnevezésük betűrendjében következnek. Az azonos tartalmu bélyegzőkön belül további alosztásra nyílik lehetőség. Példának véve mindjárt az első bélyegzőt, a sast /Adler/, az alosztások a következők: természetes, cimertani, kétfejű, szabadon álló, rombusz alakú mezőben, négyzetbe vagy körbe foglalva, jobbra vagy balra néző. A bélyegzőrepertórium használatához tehát a meghatározandó gótikus kötés bélyegzőinek a német elnevezését kell tudni, s a keresett rozetta, lilium, oroszlán, griff vagy sas bélyegző

- például 703-féle rozetta, vagy 470-féle sas bélyegző! - közül kiválasztani azt, amely mindenben megegyezik az általunk keresett bélyegzővel. Ehhez nagy gyakorlatra és tapasztalatra van szükség, és persze egyetlen bélyegzőegyezés nem elegendő. Ha a vizsgált kötés több bélyegzője is egyezik a Schwenke-gyűjtemény több bélyegzőjével, és mindegyiknél ugyanaz a város és műhely van megadva, akkor tekinthetjük meghatározottnak a kötetet. A bélyegzők reprodukálásának a méretaránya: 1:1, azaz a kiadvány eredeti méretben közli őket. A méret ugyanis az azonosítás egyik fontos eleme.

A könyvben a lapok külső szélén kolumnába szedve és a bélyegzők számsorrendjéhez rendeltén található a rövid utalás az eredet helyére és a könyvkötőműhelyre. A műhelyek szerencsés esetben a mesterről, máskor a megrendelőről, gyakrabban a legjellemzőbb bélyegzőről kapták a nevüket. Nem mindig lehetett azonban teljes biztonsággal egy-egy városhoz kötni az adott bélyegzőt. Ilyen esetben Schunke a bélyegző származási helyét közelítőleg tüntette fel, a helynévhez fűzött "Art" vagy a város környékére utaló "zu" szócskával. Hogy a Schwenke-gyűjteményben szereplő bélyegző milyen kötésen látható, továbbá, hogy a kötés milyen könyvet vagy kódexet borít, s ez ma melyik könyvtárban található, azt a később megjelenő második kötet fogja tartalmazni. A könyvkötőműhelyről és a bélyegzőkről ugyancsak a második részben olvashatunk majd részletesebben, továbbá ott kerül sor majd egy-egy, a kérdéses műhelyre jellemző teljes kötéstáblakép közlésére is. A repertóriumkötetben ugyanis az összetartozó bélyegzők egymástól elválasztva, gyakran messze, mechanikusan a nevükhöz besorolva állnak, a kötéstábla felépítéséről tehát mitsem tudunk. Így a jelenlegi kötethez mint bélyegzőrepertóriumhoz a későbbiekben egy regiszterkötet járul majd, va-

lőszinűleg a városok betűrendjébe, ezen belül a műhelyek betűrendjébe rendezve. Ennek a megjelenésére azonban egyelőre várunk kell, ugyanis a Schwenke-gyűjteményt gondozó Schunke 1979-ben elhunyt. A bélyegzőrepertóriumban közel hét és fél ezer bélyegző található. Ez a kötet igazi "Nachschlagewerk", amely jól szolgálja a gyors eligazodást, de teljessé akkor válik, ha a második, az az a regiszterkötet is megjelenik majd. Kyriss kötetel ott, ahol a Schwenke-gyűjtemény anyagával átfedés van, nagyon jól kiegészítik azt, mert Kyrissnél együtt látható egy műhely több bélyegzője, sőt mellettük egy kötéstábla fényképe is. De ahhoz, hogy Kyriss köteteiben keressünk, vagy eleve tudni kellene, hogy ki a könyvkötő, - ez a névbélyegzőt vagy monogramot használóknál egyszerűen megállapítható - vagy azt kellene ismernünk, hogy melyik városból vagy kolostorból való a kötés. Ezt azonban nem tudjuk, éppen erre volnánk kíváncsiak. Marad tehát, hogy Kyriss táblaköteteit mindig végig kell lapozni, s keresni az azonosítható bélyegzőket. Évek tapasztalatával és a gyakorlattal azonban egyrészt olyan ismeretekre tesz szert a kötéskutató, hogy egy-egy kötetet már nagyjából azonnal helyhez tud kötni, s Kyriss köteteiben rögtön a megfelelő részben keres, másrészt évek folyamán olyan bélyegző-memóriája alakul ki, amely megint csak segíti a gyors tájékozódásban. Mindkét alaplát megvan tehát az előnye és a hátránya, s a kettő egymást, és ezt a kettőt a meglehetősen nagy szakirodalom jól kiegészíti, s a meghatározásokat e segédletek együttesen elég biztossá teszik.

A gótikus kötések tárgyalása során a megadott Kyriss táblázatok számánál külön már nem hivatkozom Kyrissre, ahogyan a Schwenke-gyűjtemény idézésekor Schunkéra sem. Ezek a hivatkozások feleslegesen felduzzasztanák az irodalomjegyzéket.

Az Akadémia Könyvtárának gótikus kötéseit négy csoportba osztva tárgyalom. Az elsőben kerülnek sorra a kolostori műhelyekben készült kötések a szerzetesrendek kialakulásának időrendjében, ezen belül a műhelyek működési helyének a betűrendjében. Ezután következnek a polgári műhelyek ugyancsak tevékenységi helyük sorrendjében. Külön alfejezetbe soroltam a nürnbergi könyvkötőműhelyekből származó gótikus kötéseket, mivel ezek között nagy számban vannak a neves nürnbergi nyomdász, kiadó és könyvkereskedő, Anton Koberger megrendelésére készült kiadói kötések. Végül a negyedik csoportot alkotják azok a kötések, amelyek az új diszitőszerszám, a görgető alkalmazása folytán tulmutatnak a hagyományos, gótikus stilusu kötéseken, s átmenetet képeznek a reneszánsz felé. Az Akadémia Könyvtára ilyen átmeneti stilusu kötéseinek a döntő többsége augsburgi műhelyek terméke.

I.1. Kolostori műhelyek

Az antik kulturális hagyományok és a kereszténység tanításainak az ötvözésére tudatosan F.M.Aurelius Cassiodorus /490 k.-583/, a művelt római szenátor és államférfi törekedett. Miután visszavonult a hivatali pályától, élete delén, 538 körül, dél-itáliai birtokán létrehozta erre a célra a vivariumi közösséget, mely jellegében és céljaiban merőben eltért az ugyancsak itáliai és kortárs Benedek-rendi szerzetesi közösségektől. Cassiodorus megírta a *De institutione divinarum et saecularium litterarum* című, tehát a vallásos és világi irodalommal kapcsolatos teendőkhöz programot adó könyvét, s társait arra ösztönözte, hogy tanulmányozzák az antik írókat, másolják műveiket. Számos történeti, művészeti, életrajzi és irodalmi művet másoltak át ekkor papirusztekercsről pergamenkódexbe. Ez a másolási munka az európai kultúra történetében óriási jelentőségű, mivel e scriptorok így átmentették az antikvitás szellemi kincseinek legalább egy részét. Nemhiába tartják Cassiodorust az antik örökség egyik megmentőjének. A klasszikus örökséghez forduló többi személyiség is többé-kevésbé kortárs: az antik filozófus A.M.S. Boethius /480 k.-524/, a *De consolatione philosophiae* szerzője, akiből az egész középkor merít, munkáját az ősnymtatványok korában az elsők között adták ki, s újra és újra megjelent; Priscianus /VI. század/, a latin *grammatica* mestere; Iustinianus császár /482-565/, a *Corpus iuris civilis* összeállíttatója, s végül Isidorus /560 k.-636/, Sevilla püspöke, aki *Etymologiarum libri* című enciklopédikus művében megkísérelte összefoglalni a középkor számára az ókor minden tudását. Cassiodorus idézett művében ki-

tér a kódexek kötésére, és a kötési munkafolyamatokban jártas művészek /in codicibus cooperiendis doctos artifices/ számára is ad utmutatást.

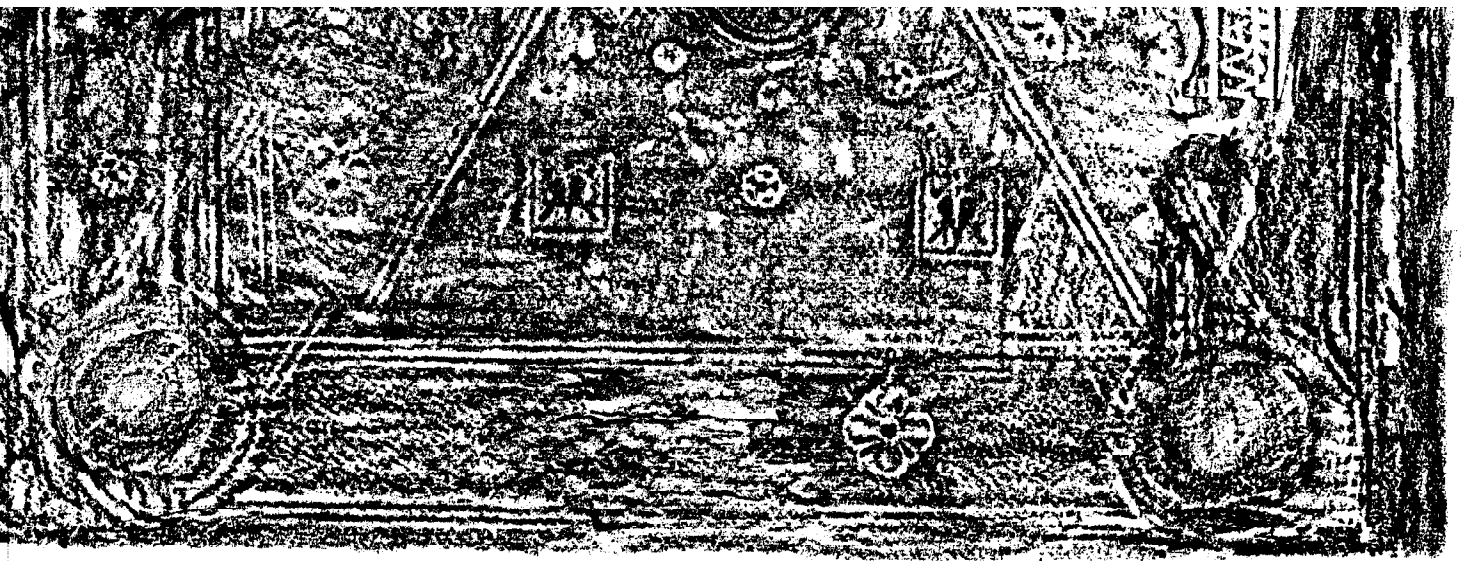
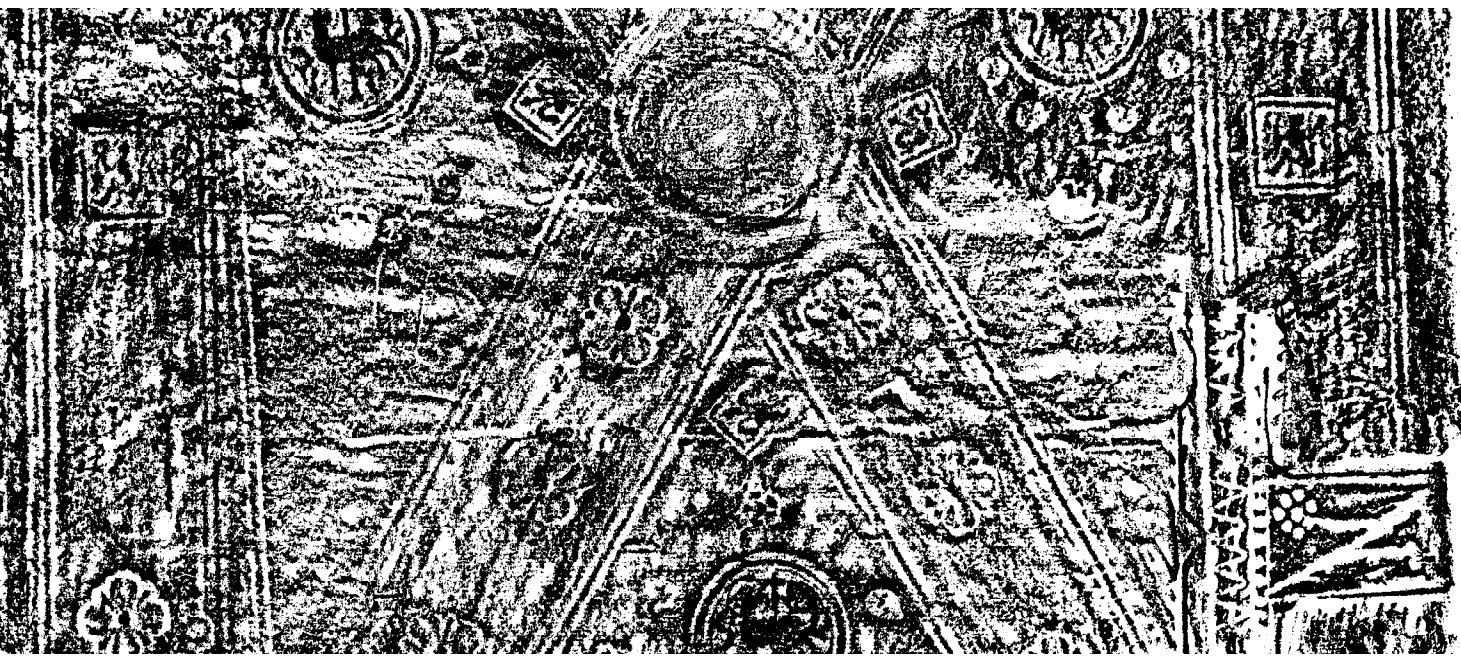
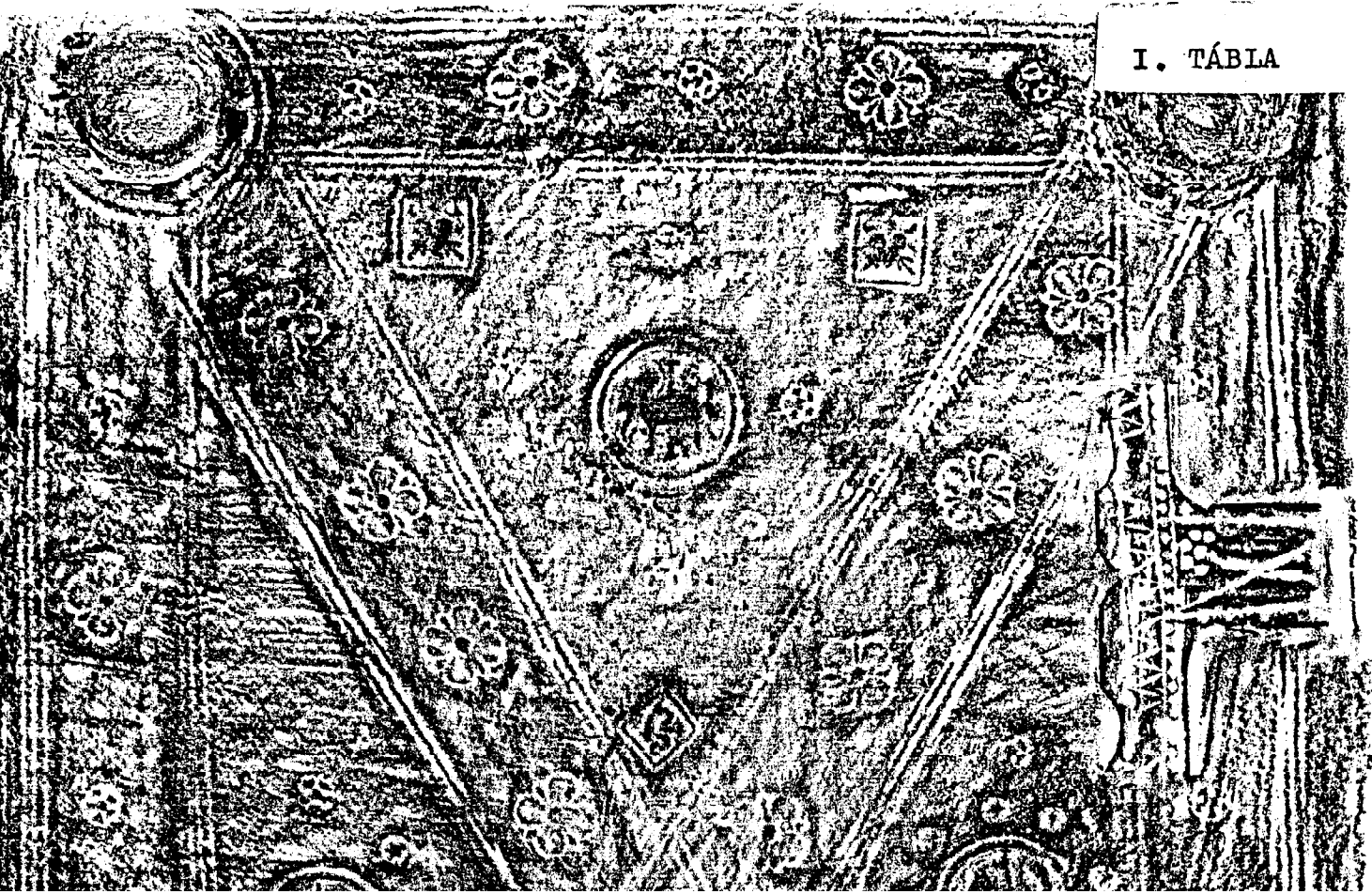
Cassiodorus kortársa volt a bencés rend alapítója, a nyugati ordo monasticus törvényhozója, nursiai Benedek /480 k.-550/553/. Az ő célkitűzései között nem szerepelt az antik irodalmi kultúra őrzése és ápolása. Neki, mint Itália földjén élő szerzetesnek, ahol még elevenen éltek az antik laikus műveltség elemei, a világtól elforduló egyszerűbb és mélyen vallásos életet és közösségeket kellett megteremtene.¹³ Nem így az Itálián kívüli, Európa egyéb részein létrejött bencés kolostoroknak, ahol nem voltak meg az antik világi műveltség képviselői, de még az írásbeliség folytatására alkalmas személyek sem. Ezekben a bencés kolostorokban a szerzetesek feladata volt az írás, a könyvmásolás, a kódexek bekötése. Ők vették át az ókor vége felé kialakult kódexformát, a kötéstechnikát, s az első könyvkötőszerszámokat is. Századokon át a kolostorokban folyt a könyvkészítés, s a kolostorok voltak - a püspöki székhelyeken a székesegyházakhoz rendelt scriptoriumok mellett - a könyvkötés technikai és művészi fejlődésének a műhelyei is. Mindenekelőtt saját szükségletre kötöttek könyveket, s csak jóval később vállaltak ilyen megbízásokat világi papoktól, esetleg más kolostoroktól vagy magánszemélyektől. Amikor a feudalizmus hivatali apparátusa teljesen kialakult, és létrejöttek a királyi kancelláriák és a városi igazgatási hivatalok, s szükségessé vált az akták, számadáskönyvek és anyakönyvek bekötése, akkor támadt a világi személyeknek is igényük a könyvkötésre. De ekkor még a világi könyvkötők is a klerikusok közül kerültek ki.¹⁴

Nem minden kolostorban volt könyvkötőműhely, de általában mindegyiknek volt kisebb-nagyobb könyvtára. Mindenekelőtt

a legszükségesebb liturgikus könyveket szerezték be, gyakran oly módon, hogy másik kolostortól kölcsönkérték és lemásolták őket a maguk számára. Nagyon sok kolostorban folyt szervezeten másolási munka.

Bencések

Az erfurti bencések Szt. Péterről elnevezett kolostorában is /alapították 1060-ban/ éppoly korai időre nyulik vissza a könyvkötői tevékenység, mint a könyvmásolás. Schwenke több mint ötven kötést gyűjtött össze és vizsgált meg az erfurti Szt. Péter kolostorból.¹⁵ A vizsgált kötések bélyegzői alapján időben három egymás után következő csoportot különített el. Az elsőben kivétel nélkül kéziratos könyvek vannak. A második csoportban, amelyhez a bélyegzőegyezések alapján az Akadémia Könyvtára Inc. 106 jelzetű /CIH 1400/ két kötetének a kötése is tartozik /lásd az I. táblát/, már ősnymtatványok is vannak. E két kötetben összesen tizenhárom bélyegző fordul elő, s ezek közül kilenc egyezik a Schwenke-cikkben közöltekkel: a stilizált nővénydisz = Schwenke 17, a bárány = Schwenke 18, a liliom = Schwenke 20, az emberalak = Schwenke 22, a sas = Schwenke 23, a sziv = Schwenke 24, a pelikán = Schwenke 25, a kis és nagy rozetta = Schwenke 27 és 28. De az Inc. 106 két kötetén szereplő többi bélyegzőt is tudtuk azonosítani F.R. Goff bélyegzőtáblázatának Plate III 8, 10, 15, 16 számú bélyegzőivel.¹⁶ A bélyegzők nyújtotta biztos meghatározás mellett az Inc. 106 erfurti eredetét a tulajdonosbejegyzések is megerősítik. Az első kötetben a bejegyzés: Liber sanctorum Petri et Pauli apostolorum in Erffordia. Ezt a könyvet sajnos a múlt században átkötötték. Mind az Inc. 7, mind az Inc. 106 kötetei a könyvtár alapítását követően a Telekiek könyvtárával jutottak az Akadémia Könyvtárába.

A bajorországi Scheyern bencés kolostorának /1119-1803/ könyvkötőműhelye Kyriss vizsgálatai alapján 39 bélyegzővel rendelkezett. Kyriss a későközépkori műhely működését 1476-1497 közé teszi. Valószínűnek tartom azonban, hogy a műhelynek még több diszitőszerszáma volt, s működési ideje átnyulik a XVI. századba. Az Akadémia Könyvtára Ráth 1051 /CIH 2482/ és Ráth NF 1520 jelzetű /CIH 1290/ ősnymtatványainak kötése ebben a műhelyben készült. A Ráth 1051-et /Laskai Osvát: Sermones/ Hagenauban adták ki 1498-ban, tehát kötése sem lehet korábbi. Kilencféle bélyegzőjéből hét azonosítható a Kyriss 67. bélyegzőtáblázatán /Nr.30/ lévőekkel: a nagy és kis rozetta /1 és 2/, a Mária irásslalag /3/, a palmetta /4/, a hatszirmu virág /5/, a gránátalmavirág /6/ és a számunkra legfontosabb, minthogy a műhelyt a legbiztosabban határozza meg, a kolostor cimerbélyegzője /9/. A Ráth 1520 jelzetű ősnymtatvány kötésén csupán öt bélyegző fordul elő, s ezek közül kettő, az irásslalag és a palmetta /3, 4/ megegyezik a fentiekkel. Mindkét kötetben több helyen is olvashatjuk a scheyerni bencések tulajdonosbejegyzését: Monasterii Schyrensis.

Az egyik legkorábbi és legjelentősebb német bencés kolostor Tegernseeben /706-1803/ működött. Gazdag könyvtára mellett hagyományokkal rendelkező könyvkötőműhelye is volt.¹⁷ Az itt bekötött könyveket gyakran az egymásba hurkolódó két tavi-rózsás /Seerose/ kolostori címerrel is ellátták. Az Akadémia Könyvtára Ráth 1541 jelzetű, lipcsei nyomtatványának/Johannes de Paltz: Celifodina. Lipsiae, 1504/ kötésén látható ennek a cimerbélyegzőnek az egyik kisméretű változata /vö. Geldner cikkének bélyegzői közül a 2. számuval/. Egy hármás levélzetű bélyegzője Kyriss 32. sorszámú tegernseei bélyegzőtáblázatának a 4. számú bélyegzőjével egyezik, további két bélyegző, a nyillal

átlótt sziv és a virágcsokor, Schwenke bélyegzőivel azonos /Herz 56/a, Blattwerk 649/. Kyriss vizsgálatai szerint a könyvkötőműhely ezekkel a bélyegzőkkel 1487 és 1538 között dolgozott. A Ráth 1541 kötése tehát kétséget kizáróan a tegernseei bencés kolostor könyvkötőműhelyében készült, és a könyvet magában a kolostorban használták, amit az elő- és háttáblán olvasható bejegyzések bizonyítanak: Iste liber attinet venerabili Monasterio Sancti Quirini in Tegernsee, inligatus anno 1506; a hátsó táblán: Attinet Tegernsee. Tehát a bejegyzés a bekötés dátumát is megadja! Itt is meg kell jegyezni, hogy hasonló tegernseei bejegyzéseket olvashatunk a Ráth 1066-ban és az RM III 32a/2-ben, de azoknak a kötéseit Augsburgban készítették, ami azt bizonyítja, hogy a kolostor bekötve is vásárolt könyveket.

A wiblingeni bencés kolostor /1093-1806/ könyvkötőműhelyében készült az RM III F 51 /RMK III 132, 139/ kötése, amely Temesvári Pelbárt Pomeriumának Strassburgban 1505-1506-ban megjelent két könyvét tartalmazza. Wiblingen ma már Ulm egyik városrésze, ahol az 1093-ban alapított s 1806-ban feloszlott bencés kolostor, és keleti szárnyában a nagyszerű könyvtárterem ma is megtalálható. Kyriss 340 wiblingeni kötést kutatott fel 26 különböző könyvtárban, s a kötésekben 152-féle bélyegzőt, köztük négy görgetőt talált. A műhelynek névbélyegzője is volt: "wiblingē", de ez a vizsgált több száz kötés közül csupán tizen látható. Feltételezzük, hogy ez a kolostori műhely külső megrendelők számára is dolgozott. Erre nemcsak a fennmaradt eredeti kötések nagy száma enged következtetni, hanem éppen az RM III F 51 kötése is. Több kézírásos bejegyzés is olvasható benne, de egyik sem a wiblingeni bencések tulajdonbejegyzése. A legkorábbi a háttáblára kiragasztott előszéken olvasható bejegyzés: 1511 liber Conradi Brinhal /?/ Gerhingii premōstra-

tensis. Mivel a könyv csak pár évvel korábban jelent meg Strassburgban, s nyilvánvalóan kötetlenül vásárolták meg, ez a premontrei lehetett az első tulajdonosa, tehát a wiblingeni bencések egy külső egyházi személy számára kötötték be. A könyv címlapján további bejegyzések vannak: Ego frater Nicolaus Sigillum /?/, továbbá egy jóval későbbi: Collegii Kreuzlingeni, majd az előtábla közepén egy pecsét: Kreuzling Colleg. Can. Reg. Ezt a kreuzlingeni kanonokrendi kolostort 1848-ban oszlatták fel, s bizonyára onnan került a könyv sok más többivel együtt antikváriusokhoz. Az RM III F 51-et Vigyázó Ferenc vette 1905-ben Dobrovcszky könyvkereskedésében, s az ő adományaként került az Akadémia Könyvtárába.

A bencés kolostorokban folyó könyvkötői tevékenység igen jelentős, hiszen a bencés rend az első és legelterjedtebb nyugati monasztikus rend Európában. Jól mutatja ezt, hogy Kyriss 38 azonosított kolostori könyvkötőműhelye közül 15 a bencések tulajdonába tartozott.¹⁸ Ezt az arányt az Akadémia Könyvtárának fentebb biztosan meghatározott kötése - hat kötés négy bencés kolostorból - nem tükrözhetik. Ennek oka az esetlegesség, hogy éppen mit és miért vettek meg a Telekiek, Kresznerics Ferenc, Ráth György, Vigyázó Ferenc és a többiek, akiknek a vételéből, ajándékaiból az Akadémia Könyvtára régikönyv anyaga nagyrészt összegyűlt. Emellett nagy a valószínűsége annak, hogy a meghatározatlan gótikus kötéseknek is jelentős hányada kolostori, és esetleg éppen bencés kolostori könyvkötőműhelyben készült.

Kartauziak

Benedek szigorított szabályait követték a kartauziak vagy néma barátok, akik szabályzatuk értelmében az ájtatosság mellett a tudományokkal és könyvek másolásával is foglalkoztak.

A rend a XI. században jött létre, s hamarosan egész Európában elterjedt. Magyarországon különösen a lechnici, a menedékszírti és a lövöldi kartauzi kolostor jelentős. Mindegyikből maradtak ránk könyvek és korabeli kötések: a lechniciek gótikusak, a lövöldiek közül néhány már korai magyar reneszánsz kötés. A lechnici kartauzi kolostor könyvtárát Fodor Adrienne kísérelte meg rekonstruálni az Egyetemi Könyvtárba került könyvanyag alapján¹⁹, a lövöldiek könyvkötő tevékenységéről Koroknay Éva irt tanulmányt, amelyre a magyar reneszánsz kötések tárgyalásakor még visszatérek.

Az Akadémia Könyvtárában sajnos nem tudtam magyar eredetű gótikus kötést azonosítani, legfeljebb feltételezhető egy-egy darabról, hogy Magyarországon készült.

Az Inc. 729 jelzetű, 1475-ben Bázelen megjelent ösnyomtatvány /CIH 918/ kötése a freiburgi /Freiburg i. Breisgau/ kartauziak kolostorában készült. Mind felépítését, mind bélyegzőinek kevés számát tekintve a gótikus kötések igen egyszerű fajtájához tartozik. A könyvkötő díszítésül három bélyegzőt használt, s ezek közül kettő azonosítható Schunke kötetében: a szép metszésű, nagyméretű rozetta /Rosette 595/ és az eperindás bélyegző /Erdbeer-Ranke 208/. Az első nyomtatott levél üres rektóján ovális könyvtári pecsét látható "Bibl. Publ. Basileensis" felirattal. Ugyanennek a levélnek a verzóján egy korábbi, kézírásos bejegyzést olvashatunk: Ex libris M. Georgii Millers Fürstenbergii. A könyvet Vigyázó Ferenc vette 1904-ben Szelinszky antikváriusnál.

Az RM III F 93 /RMK III 234/ és az RM IV F 104 /Clichtoveus, Jodocus: Elucidatorium ecclesiasticum. Basileae, 1517/ kötése majdnem egyforma. Felépítésük azonos, mindkettőn szokatlanul sok bélyegző látható, az RM III F 93 kötésén 15,

az RM IV F 104 kötésén pedig 16 bélyegző van, s ezek közül 14 bélyegző megegyezik egymással. A két kötés tehát ugyanabban a műhelyben készült, mégpedig az észak-németországi Dülmen melletti Weddern kartauzi kolostorának könyvkötőműhelyében. Ezt bizonyítják a bélyegzőegyezések a Schwenke-gyűjteményben láthatókkal: a négy evangélista = Evangelisten-Symbole 56, a rozetta = Rosette 523, a szividomba foglalt H és G monogram = Schrift 25, 27, a Jézus-monogram = Schrift 123, Mária monogramja = Schrift 243, a két egymásnak hátat fordító madár = Vögel 33, s a műhelyre legjellemzőbb, a Jézus stigmáit ábrázoló címerpajzs = Wappen 106. A wedderti kartauzi kolostorból való származást tovább erősíti, hogy az RM IV F 104 pergamen előzékén kézirásos bejegyzést olvashatunk: *Pertinet domui castris marie prope dulmaniam ordinis carthusiensis*, vagyis - e szerint - a Dülmen közelében lévő Mária tábor házához tartozik a könyv. Más kötéseken látható a kolostor tulajdonbélyegzője is²⁰, amely Máriát ábrázolja a gyermekkel, s a körbélyegző két oldalán az m és l betű található, mely a *Castrum Mariae* német nevének /*Marienlager*/ a jele. A wedderti kolostor pontos helyleírása ugyanis: *Marienlager zu Weddern /vagy Widdern/ bei Dülmen*. Ami a szividomban elhelyezett H G monogramot illeti, Goldschmidt véleménye szerint ez annak a szerzetesnek a monogramja, aki ezeket a könyveket bekötötte. Hasonló szív formában ugyanis más kötéseken más betűk szerepelnek, pl. I O vagy E C. Ez azt mutatja, hogy a wedderti kartauzi kolostorban több szerzetes is foglalkozott könyvkötéssel. Az RM III F 93 egy 1520-as, az RM IV F 104 egy 1517-es nyomtatványt tartalmaz. A kötések tehát a XVI. század első negyedében készültek, de a műhely bizonyára sokkal korábban működött már. Az a kötés, amelyet Goldschmidt tárgyal, egy 1536-os kölni nyomtatványt borít. Az egykori kolostor könyvei e század

elején szóródtak szét aukciók révén. Az előzőekben tárgyalt két könyvet Vigyázó Ferenc vette Ludwig Rosenthal müncheni antikváriumában 1902-ben és 1906-ban.

Kanonokrendek

Ugyancsak a XI. században jött létre az Ágoston-rendi kanonokok szabályozott rendje. Bár a kanonokok a világi papsághoz tartoznak, közülük a regula szerint élők kolostorokban követték a közös élet szabályait, s így a szerzetesrendűek közé szokás számítani őket. A szabályozott kanonokok rendelkezésében a XV. században kimondták, hogy minden konventben legyen egy valaki, aki tud könyvet kötni, és időnként, ha szükséges, a könyvek kötését ki tudja javítani.²¹ Az Inc. 534 /CIH 1842/ Jacobus de Voragine híres és évszázadokon keresztül nagyon népszerű legendáit tartalmazza; kötése a herzogenburgi Ágoston-rendi kanonokok /1112-?/ kolostori műhelyében készült. Hétféle, finom metszésű bélyegző díszíti, s a bélyegzők közül hatot azonosítani tudtam Kyriss I. kötetének a 27. tábláján /Nr.13/ látható herzogenburgi bélyegzőkkel: a gótikus rutainda összeállításához használt kétféle fejbélyegzőt /2, 3/, a gerincet díszítő fonadékdiszt /4/, a rutaindát kitöltő levéldiszt /5/, a kis méretű hármasszeleget /6/, s a háromszögletű mezőbe metszett virágdiszt /7/. Kyriss a műhely működését az általa vizsgált könyvek és kéziratok kötése alapján 1475 és 1498 közé teszi. Ebbe az időszakaszba az Inc. 534, mely Strassburgban 1483-ban jelent meg, teljesen beleillik.

Az Akadémia Könyvtára Ráth-gyűjteményében az 1062/2 jelzeten található Temesvári Pelbárt Stellariuma /BMC III 778/²², amelynek kötése a rebendorfi /Rebdorf bei Eichstätt/ Ágoston-rendi kanonokok kolostorában /1159-1806/ készült. A rebendorfi kolos-

torból származó kötéseknek kiterjedt szakirodalma van.

R. Schmidt adott hirt először, 1890-ben, egy olyan ősnymtatványról, amelyet egy eichstätti plébános 1476-ban vásárolt,²³ majd 1477-ben Rebdorfban bekötöttetett, végül halála után a könyvet a rebdorfi kolostorra hagyta. Míg Schmidt a bejegyzésekre fektette a hangsúlyt, s a kötésről alig mondott valami érdemlegeset, addig a későbbi kutatók, P. Adam²⁴, L. Gruel²⁵, M. J. Husung²⁶, H. Endres²⁷, E. Ph. Goldschmidt²⁸, s végül E. Kyriss, munkáikban részletesen foglalkoznak a rebdorfi kötésekkel. Jellemző ezekre, hogy "rebdorff" irásslalag, vagy - mint Gruelnél olvasható - keretet alkotó összefüggő szöveg: "Liber iste e [st] monasterij Joh. Bap^{te} i [n] Rebdorff" bizonyítja hovatarozásukat. A Ráth 1062/2 kötését egybevetettem a fenti munkákban közölt kötésekkel, s ezek alapján bebizonyosodott, hogy a Ráth 1062/2 kötése is a rebdorfi kolostor könyvkötőműhelyében készült.²⁹ Kyriss 179 Rebdorfból származó kötetet vizsgált meg, s megállapította, hogy a műhely működését két szakaszra lehet osztani: az első 1474-től 1517-ig tart, a második pedig 1517-től a műhely megszűnéséig, kb. 1544-ig. A Ráth 1062/2 kötése a műhely első korszakából való, s mindenképpen a könyv megjelenése, tehát 1500 után kötötték be. Azonkívül, hogy kötéstáblánkon kétféle "rebdorff" felirat is látható, a címlapon olvasható korabeli bejegyzés is kétségtelenné teszi eredetét: Hic codex est Monasterij Sanctissimi Johannis Baptiste in Rebdorff, ordinis Canonicorum regularium diui augustini episcopi eystetensis dyocesis Rebdorff. A rebdorfi kolostorból két könyvkötőt név szerint is ismerünk, Ulrich Heilinget, akiről R. Schmidt tesz említést cikkében, és Leonhard Fabert, de nem bizonyítható, hogy kettőjük közül valamelyik kötötte volna be a Ráth 1062/2-t. A rebdorfi kötések nagy száma arra enged következtetni, hogy Reb-

dorfban több könyvkötő is tevékenykedett.

Regula szerint élő kanonokok a premontreiek is, akik szintén Szent Ágoston szabályait követték. Rendjük a XII. század elején jött létre, a pápa 1126-ban erősítette meg szabályzatukat. Rájuk is vonatkozik a megállapítás, hogy az ordo canonicus jó lehetőségeket nyújtott a komoly, szigorú, tudós klerikusi életre. Nagyon sok kolostoruk tartott fenn kórházat és iskolát. Németországban az egyik legjelentősebb rendházuk Weddinghausenben /Weddinghusen/ működött; az egykori kis falu ma már a Kölnből nem messze fekvő Arnsberg egyik városrésze. Weddinghausen a XVII. században a kölni dómkáptalan székhelye lett. A kolostor 1803-ban megszűnt. A kolostornak volt könyvkötőműhelye, s ennek legjellemzőbb bélyegzője az un. ananász-motivumos bélyegző, amelynek több variánsa szerepel németalföldi és angliai gótikus kötéseken is.³⁰ Bizonyosnak látszik, hogy a weddinghauseni műhelyben is németalföldi hatással kell számolnunk. Négy ilyen ananász-bélyegzős kész gótikus kötés van az Akadémia Könyvtárában, amelyek közül háromnak a felépítése teljesen azonos. Mindegyiken háromféle bélyegző található: az ananász, vagy fenyőtoboz bélyegző /az előbbi Foot, az utóbbi Leskien elnevezése/, egy nagy méretű rozetta, s egy rombuszba foglalt sas, vagy a sas helyett egy-egy virágdisz. Ez az utóbbi bélyegző tér csak el egymástól a három kötésen. A jelzetek: Ant. 591 /Herculanus, Joannes Veronensis: Expositio. Lugduni, 1518/, Ráth F 1549 /Statuta ordinis Cartusiensis. Basileae, 1510/ és RM IV F 119 /Tertullianus: Opera. Basileae, 1521/. A negyedik kötés ananász bélyegzője kissé jobban eltér az előző háromtól, s a kötés keretében nem egyesbélyegzők, hanem virágindás görgető fut körbe. A kötés egy latin-görög nyelvű Ujszövetséget borít /Biblia. Basileae, 1527/, jelzete Ant. 89.

Az Ant. 591 ananász bélyegzőjét Schunke a wedinghauseni apátság műhelyéből /Schwenke, Granatapfel 51/ származtatja, a többi wedinghausen környékéről /Schwenke, Granatapfel 55, 56/. Az Ant. 591 mindhárom bélyegzője szerepel a darnstadti Landesbibliothek egyik régi kötésén is.³¹ Jóllehet Schmidt strassburgi kötésnek tartja, Leskien³² is felhívja a figyelmet arra, hogy a Schmidtnél tárgyalt könyv bejegyzése németalföldi és Köln-Wedinghauseni eredetre mutat. A könyvet ugyanis Arnoldus ab Ameyde /Dél-Hollandia/ ajándékozta a kölni választófejedelemnek, azaz a kölni érseknek, de később a könyv az Arnsberg melletti wedinghauseni apátságé lett. Strassburghoz a kötésnek nincs köze, csupán a könyvet nyomtatták ott 1513-ban, a németalföldi, kölni, wedinghauseni kapcsolatot a bejegyzés viszont alátámasztja. Hogy kötéstörténetileg pontosan miben is állt ez a kapcsolat, még további kutatásra vár.

Karmeliták

A palesztinai Karmel hegyén megtelepedett, a XIII. században szabályzatot nyert karmelita szerzetesek előbb Ciprus szigetére menekültek a törökök elől, majd átjöttek Európába, ahol a rend gyorsan gyökeret eresztett. Teljes nevük a Karmel hegyéről nevezett Boldogságos Szűz rendje. Hazánkban Győrött alapítottak kolostort talán még a XIII. század végén. Az Akadémia Könyvtárában egy-egy bambergi és mainzi karmelita kolostori műhelyből származó kötést tudtunk meghatározni.

Az Inc. 503 /CIH 271/ kötése igen gazdagon van díszítve bélyegzőkkel. Kyriss 40 olyan kódex és 148 könyv kötését vizsgálta meg, amelyek a bambergi karmeliták kolostorának /1273-XIX. század eleje/ műhelyében készültek. A kötések alapján 74 bélyegzőt lehetett összegyűjteni. Az Inc. 503 kötésén tizenöt

különböző bélyegző fordul elő, s ezek közül a pálcán áthurkolódó gótikus levél s a rutaindába foglalt gránátalmavirág bélyegzőjét Kyriss I. kötetének 10. tábláján, a szarvast és a szabad hatszirmu rozettát pedig a 9. táblán /Nr.5/ láthatjuk. Az oroszlanos bélyegzőt a Schwenke-gyűjteményben közli Schunke: Löwe 46. Két cimert ábrázoló bélyegző is szerepel az Inc. 503 kötésén, de ezeket a bambergi karmelita kolostori műhellyel foglalkozó kutatók /Kyriss, Goldner³³, Weale-Taylor³⁴ és Schunke/ egyike sem reprodukálja a képmellékleteken. Az Inc. 503 jelzetű űsnyomtatványt később a bambergi kapucinusok használták, amint ezt az a₃ levélen lévő bejegyzés tanúsítja: Loci Capuccinorum Bambergae 1538 /vagy 1638 ?/. A kapucinusok rendjét, amely a ferencesek egyik ága, a XVI. század első negyedében alapították. Ha a bejegyzés dátuma 1538, akkor feltételezhető, hogy a Bambergban újonnan alapított rend számára kötötték be a karmelita kolostorban ezt a könyvet, vagy esetleg a bambergi karmeliták ajándékozták az ottani kapucinusoknak. A nagyon szép, korai velencei űsnyomtatványt 1902-ben vette Vigyázó a tudós velencei antikváriustól, Leo S. Olschkitól.

A mainzi karmelita kolostor műhelyében készült az Ant. 123 jelzetű, Guillelmus Parisiensis: Postille maiores in Epistolas et Evangelia című Baselban, 1507-ben megjelent műnek a kötése. A kötésen látható hat bélyegző közül három Kyriss III. kötetének 321. tábláján /Nr.160/ is szerepel, de Kyriss csak annyit tudott a műhelyről, hogy az feltehetően közép-németországi. Az Ant. 123 kötésének a bélyegzői megegyeznek a Schwenke-gyűjtemény négy bélyegzőjével: a két madaras bélyegző = Adler 210 és 211, a bárány = Lamm 75, a körbe foglalt koronás M betű, amely körül további négy kisbetű van: t, n, v és r = Schrift 210. Ilse Schunke meghatározása szerint ezeket a bélyegzőket a

mainzi karmelita kolostor könyvkötőműhelyében használták. Schunke a Schwenke-gyűjtemény első kötetében a könyvkötőműhelyekről nem mond bővebbet. Sajnos a második kötet, amelytől ezt várnánk - mint korábban említettük - még mindig nem jelent meg.

Domonkosok

A XIII. század első negyedében még két újabb, s az elkövetkező századokban igen jelentős szerepet betöltő rend jött létre, mindkettő kolduló rend: a Szt. Domonkos alapította prédikátorok vagy domonkosok rendje /1216/, és Assisi Szt. Ferenc rendje, a ferencesek /1223/. A Ferenc-rendiek a későbbi évszázadok során több ágra szakadtak.

A domonkosok szigorú életmódot folytattak, s fő feladatuknak Isten igéjének hirdetését, a hívők megerősítését, s az eretnekek és a pogányok megtérítését tekintették. Feladatukat csak úgy tudták megfelelően ellátni, ha maguk jól képzett, művelt emberek voltak. Saját maguk gondoskodtak a prédikátorok utánpótlásáról. A tehetséges fiatal szerzeteseket a konvent studium particularéjából a studium generaléba, vagyis az egyetemi városokban működő konventek studiumaiba küldték. Hivatásuk betöltéséhez igen hosszú tanulmányokat folytattak, s nem egy kiváló tudós került ki soraikból, pl. Albertus Magnus, Aquinói Tamás és Jacobus de Voragine. A studium nemcsak iskolázást jelentett, a tudományos tevékenység életformájuk része volt. Európa első egyetemén ott voltak és tanítottak. Magyarországon is nagyon hamar elterjedt a tudós rend, s nem véletlen, hogy Mátyás király a domonkosok budai studium generaléjából szándékozta kifejleszteni a budai egyetemet. A domonkos kolostorok csaknem mindegyikében folyt könyvmásolás, s nagyon sok rendel-

kezett közülük könyvkötőműhellyel, jó néhányuk nyomdával is.³⁵ Sőt, a rend női ágának a kolostoraiban is gyakori volt a könyvmásolás. Magyar példánál maradva, hadd utaljak a margitszigeti domonkos apácák másolótevékenységére!

Az Akadémia Könyvtárában csak egy-egy eichstätti, wroclawi és würzburgi domonkoskolostorból származó kötés található. Egészen kiemelkedő viszont a bécsi domonkos kolostor könyvtárából és egykori könyvkötőműhelyéből származó kötések száma.

A bécsi domonkos kolostort 1226-ban VI. Lipót osztrák herceg alapította, s a domonkosokat Magyarországról hívta Bécsbe. Már a XIII. század végétől a bécsi domonkosoké a legjelentősebb kolostor a Natio Austriae-n belül. Fokozta a jelentőségét, hogy az 1365-ben alapított bécsi egyetemnek 1384-ben teológiai fakultása is alakult, s így a bécsi domonkosok studium particularejából is studium generale válhatott. A kolostor középkori könyvtárának állományáról pontos képet alkothatunk 1513-ban készült katalógusa alapján.³⁶ Gottlieb ehhez irt bevezetőjében említi, hogy "a legtöbb könyvet magában a kolostorban kötötték be; a XV. század közepe táján mint könyvkötő tűnik fel Mathias Haldenhofer subprior és Albertus Leicht frater Bibrachból." Jóllehet a bécsi domonkos kolostor könyvkötői tevékenysége az irodalomban ismert volt³⁷, sőt Hamanova³⁸ velük kapcsolatban éppen azt emelte ki, hogy "néhányik kolostor tulajdonjelölést használt, mint pl. a bécsi domonkosok", a műhely tevékenységét teljes egészében mindeddig nem tárták fel. Legutóbb Kurt Holter a bécsi késő gótikus és kora reneszánsz köteteket összefoglaló munkájában is³⁹ csak igen szerény válogatást adott a kolostori műhely bélyegzőkészletéből.

Az Akadémia Könyvtárában tizenöt olyan kötést azonosítottam, amelyek a bécsi domonkosok könyvkötőműhelyében készültek. Ezek bélyegzőit részben az Osztrák Nemzeti Könyvtár hasonló kötéseivel, nagyrészt pedig a ma is fennálló domonkos kolostor könyvtárának hasonló kötéseivel vettem egybe, és ennek alapján mintegy 80 bélyegzőtgyűlt össze.⁴⁰ A könyvek többsége ősnymtatvány: Inc. 120 /CIH 127/, Inc. 122/1-2 /CIH 896/, Inc. 123 /CIH 896/, Inc. 129/1-2, 4 /CIH 250/, Inc. 148 /CIH 3281/, Inc. 238/1 /CIH 225/, Inc. 285/1-2 /CIH 3305/, Inc. 320/1 /CIH 665/, Inc. 417 /CIH 261/, csak kettő későbbi: RM III 39 /RMK III 113/ és Ant. 930 /Conflatī ex angelico doctore S. Thoma. Perusia, 1519/. Ez utóbbi félbőrkötésű. E könyvek kötéstábláin összesen 54 különböző bélyegzőt láthatunk, köztük a tulajdont jelölő W P betűket, amelyek koronát fognak közre /II-III. tábla/. Ez a bőrbe nyomott tulajdonjelölés öt ősnymtatvány kötésén, egy variánsa pedig az Ant. 930 kötésén fordul elő. Kivétel nélkül mindegyik kötetben van kézírásos tulajdonbejegyzés is, amely vagy csak rövidebb: Conuentus Viennensis Ordinis Praedicatorum, vagy kicsit bővebb: Iste liber est Conuentus Viennensis ordinis fratrum praedicatorum in Austria. A kötések mind vaknyomásosak és általában megegyezik az elő- és háttáblájuk. A táblák felépítésére jellemző, hogy a középmezőt egy vagy két keret veszi körül, a gerinc menti oldalon a bordák végződéseit gyakran még külön dísz is hangsúlyozza. A középmezőt vagy nagyméretű, hajlított gótikus levelek, vagy S idomu ívek, vagy díszes motívumokból összetett átlók tagolják. Ezekben az osztott mezőkben egy-egy nagyobb méretű bélyegző /az evangelisták szimbolumai, rozetta vagy Mária/ látható, s ezt sok kicsi virág, levélke vagy csillag fogja közre. Az egyes kötéstáblákon a megszokottnál általában több bélyegző szerepel. Az Osztrák Nemzeti Könyvtárban és a

1

2

3

4

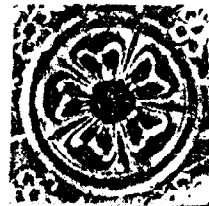
5

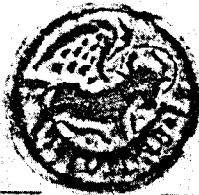
6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

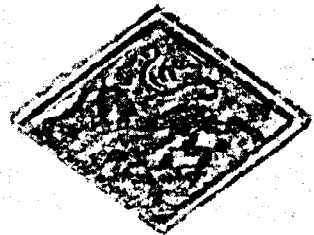
16

17

18

19

20

21

22

23

24

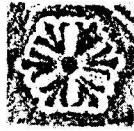
III. TABLA

25

26

27

31

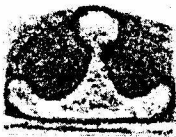
28

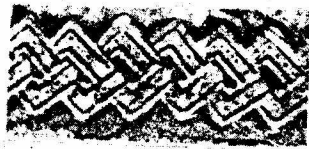
29

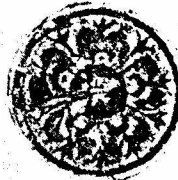
30

32

33

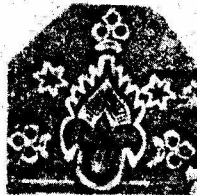
34

35

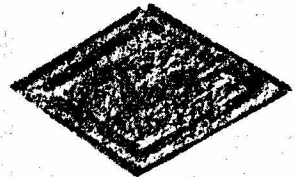
36

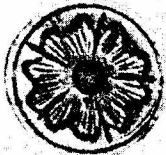
37

38

39

40

41

42

43

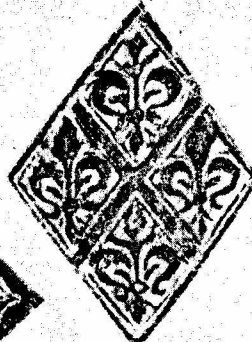
44

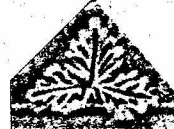
45

46

52

47

48

49

50

51

53

54

bécsi domonkos kolostor könyvtárában vizsgált kódexeknek és ösnyomtatványoknak, valamint az Akadémia Könyvtára idevágó régi könyveinek és azok kötéseinek az elemzése során arra a meggyőződésre jutottam, hogy a XV. század közepétől a XVI. század első negyedéig is több periódusa volt a bécsi domonkos kolostor műhelyének, s egy-egy időszakon belül is több könyvkötővel kell számolnunk. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár négy korai kódexe közül, amelyeket a bécsi domonkosok kötöttek be, az egyikben bejegyzés olvasható, miszerint a kódexet /Cod. 4201/ 1462-ben kötötték be. Ennek a kötése a másik hárommal közeli rokonságban áll, viszont a bélyegzők igen eltérnek az Akadémia Könyvtárában lévő kötések bélyegzőitől, s csak alig 4-5 bélyegzőegyezés fedezhető fel rajtuk. Az Akadémia Könyvtára bécsi domonkos kötéseit tehát mindenképpen egy későbbi időszakra kell datálnunk, mégpedig összhangban a bennük lévő nyomtatványok megjelenési idejével. Ez az időszak az 1475 és 1519 közti évekre tehető.

Nem lehet szó nélkül átsiklani afölött, hogy a bécsi domonkosoknál készült kötések közül az Inc. 417 jelzetű könyvben a domonkosok tulajdonbejegyzésén kívül még egy bejegyzés olvasható, mégpedig az előzéklapon: *Emptus in Argentina a fratre Udalrico Zehe [ntner]*. A név olvasata a csonkulás miatt kissé bizonytalan, mégis feltételezzük, hogy arról az Ulrich Zehentnerről van itt szó, akiről I. W. Franknál⁴¹ olvashatunk. Ulrich Zehentner domonkos szerzetes 1463-ban iratkozott be a bécsi egyetemre, megszerezte a magister artium fokozatot, majd a további teológiai képzést a bécsi domonkosoknál /Ordensstudium/ és a kölni Generalstudiumban kapta. Később tanult a heidelbergi egyetemen is, és csak 1486-ban tért vissza Bécsbe, ahol kérte, hogy a teológiai fakultás inkorporálja. Ez meg is történt, 1489-90-ben már a fakultás dékánja. Rövid ideig a kolostor priorja,

majd 1496-ban Teutonia tartományfőnöke lett. Zehentner az Inc. 417 bejegyzése szerint tehát Strassburgban /in Argentina/ is járt, ahol az Antoninus Florentinus Summájához irt Tabulát megvásárolta. Minthogy a könyv legkésőbb 1486-ban /non post 1486/ jelent meg Kölnben, s Zehentner, mint fent említettük, éppen ebben az évben tért vissza Bécsbe, valószínűleg közvetlenül hazatérése előtt fordult meg Strassburgban. Gottlieb a bécsi domonkos könyvtár középkori katalógusához irt bevezetőjében hangsúlyozza⁴², hogy a kolostorban az volt a szokás, hogy a fráterek könyveket ajándékoztak a kolostor könyvtárának. Ezt tette Zehentner is, többi társához hasonlóan. Kötetlenül vette a könyvet Strassburgban, amely így, a súlyos fatáblák nélkül, könnyebb és olcsóbb is volt, tudván, hogy kolostorában, ahová visszatérni készült, van könyvkötőműhely. A disszertáció későbbi helyén további olyan kötésekkel találkozunk még, amelyeket ugyancsak a rend tagjai ajándékoztak a konvent könyvtárának, de már bekötve.

Három domonkos kolostorban készült kötést kell még röviden tárgyalnunk. Az Inc. 733 /CIH 3382/ kötését egy Eichstätt-ben tevékenykedő név szerint nem ismert domonkos szerzetes köttötte be. A nagyon egyszerű gótikus kötés két bélyegzőjét tudtuk azonosítani: az egyszarvut = Schwenke, Einhorn 16 és a virágos-indás bélyegzőt = Schwenke, Ranke 36. Kyriss összefoglaló négykötetes művében tárgyalja az eichstätti domonkos műhelyet is, de a 17. bélyegzőtáblázatán /Nr.9/ közölt kilenc bélyegző közül ezekkel egyik sem egyezik. Az eichstätti domonkos kolostor /1271-1806/ könyvkötőműhelyének működését Kyriss 1472 és 1536 közé teszi, s 13 kódex és 60 nyomtatvány kötéséről 65 különböző bélyegzőt gyűjtött össze. A megadott időhatárok közé tartozik az Inc. 733 is, de a kézirásos bejegyzés szerint a

müncheni ferences, barátoké volt a könyv: *Monachii ad fratres Franciscanos*.

Valószínűleg egy boroszlói Wroclaw/ domonkos szerzetes kötötte be az Inc. 625 /CIH 2558/ jelzeten található Temesvári Pelbárt kötetet. A kötés sajnos elég rossz állapotban van. Az előtábla keretében pálcán áthurkolódó gótikus levelek futnak körbe, a középmezőt lendületes indafonat tölti ki. A háttáblán a középmezőt átlók osztják rombuszokra és háromszögekre, amelyekben virágtövet, sziv bélyegzőt és kétféle emberalakos bélyegzőt láthatunk. Ez utóbbi kettő közül az egyik két karéjos körídomban szerzetest ábrázol, a jobb oldalán egy "d" betű. Ez a bélyegző azonos Schwenke, Heilige 20 számon reprodukált bélyegzőjével, amely egy boroszlói műhelyből való. A címlap verzőjén több pecsét van: egy elmosódott püspökcimeres, valamint a boroszlói Egyetemi Könyvtáré, és ennek "doublette" feliratu pecsétje. A könyvet tehát Boroszlóban használták hosszú időn, évszázadokon keresztül, míg az ottani könyvtár mint másodpéldányt ki nem árusította. Vigyázó Ferenc vette meg 1906-ban édesapjának ajándékba, aki ezt be is jegyezte a kötetbe: "Kedves fiamtól ajándék".

A würzburgi domonkosok /?-1803/ műhelyének terméke az Inc. 67 /CIH 3400/ kötése. Az érdekes felépítésű kötésen mindössze négy bélyegző szerepel. Az első keretben Mária-irásslalagok /Schwenke, Schrift 320/, a másodikban hatszirmu rozetták /Schwenke, Rosette 382/ váltakoznak apró rozettákkal, a tükörben pedig sárkányalakos bélyegzőkből /Schwenke, Drache 22/ alkotott nagyméretű kereszt szolgál díszítésül. Talán éppen ez a reneszánsz felé mutató, centrális elrendezésként ható előtábla tévesztette meg Ilse Schunkét, aki ezt a kötetet a korai reneszánsz kötések csoportjába sorolta, és nem tudni milyen alapon, dalmáciainak vette.⁴³ A háttábla, mint a gótikus kötésekénél ál-

talában, itt is sokkal egyszerűbb. Csak egy keret van Mária-
-irásslalagokból, s az átlókkal tagolt tükör mezőiben egy-egy
rozetta látható. Az első nyomtatott levél tetején a kézírásos
tulajdonbejegyzést kimosták, de az első szó még olvasható:
Monasterii ...

Ferencesek

A kolduló szerzetesrendek másik legjelentősebbje - a domonkosok mellett - a ferenceseké. A rend igen hamar elterjedt Európában, és kolostorainak a száma rendkívül nagyra nőtt. Magyarországon pl. a négy kolduló rend /domonkos, ferences, ágostonos és karmelita/ közül 1350-ig a ferenceseknek majdnem annyi kolostoruk volt, mint a másik háromnak együttvéve.⁴⁴ Közel voltak a néphez, s a lelki gondozás mellett betegápolással, a szükségét szenvedők istápolásával is foglalkoztak. Hatásos szónokok akadtak köztük, gondoljunk az "Európa apostolá"-nak nevezett és történelmünkben is fontos szerepet játszó Kapisztráni Jánosra. Bár az alapító Assisi Ferenc kétségbe vonta a studiumok fontosságát, a hittérítésben és a szónoklásban a ferences barátoknak is szükségük volt a jó képzettségre. Nemcsak a tudományok terén tűntek ki, és adtak jeles gondolkodókat a világnak /Bonaventura, Alexander de Hales, Duns Scotus, Nicolaus de Lyra, William Occam, Roger Bacon/, hanem évszázadokon keresztül tevékenyen részt vettek az iskolázásban, különösen az alsó foku, szélesebb körű tanításban.

Európai rendházaik közül korai alapításu a bambergi ferencesek kolostora /1224-1803/. Két tőlük származó kötést őriz az Akadémia Könyvtára. Az Inc. 806 /CIH 1217/ kötését tizféle bélyegző disziti, amelyek közül hat azonosítható Kyriss I. kötetében a 11-12. táblán /Nr.6/ láthatóakkal: borda menti hármas

levélzet /1/, fejbélyegző /2/, Mária-irásslalag /3/, ötszirmu virág /5/, nagyméretű stilizált levél /6/, s ennek variánsa a 12. táblán közölt kötés második keretében. A virágos inda bélyegző Weale-Taylor⁴⁵ XX. tábláján a 7. számuval azonos. Az Inc. 806 kézirásos bejegyzése megerősíti a bambergi ferencesektől való származást: Fratrum minorum Bambergiensium ad Sanctam Annam.

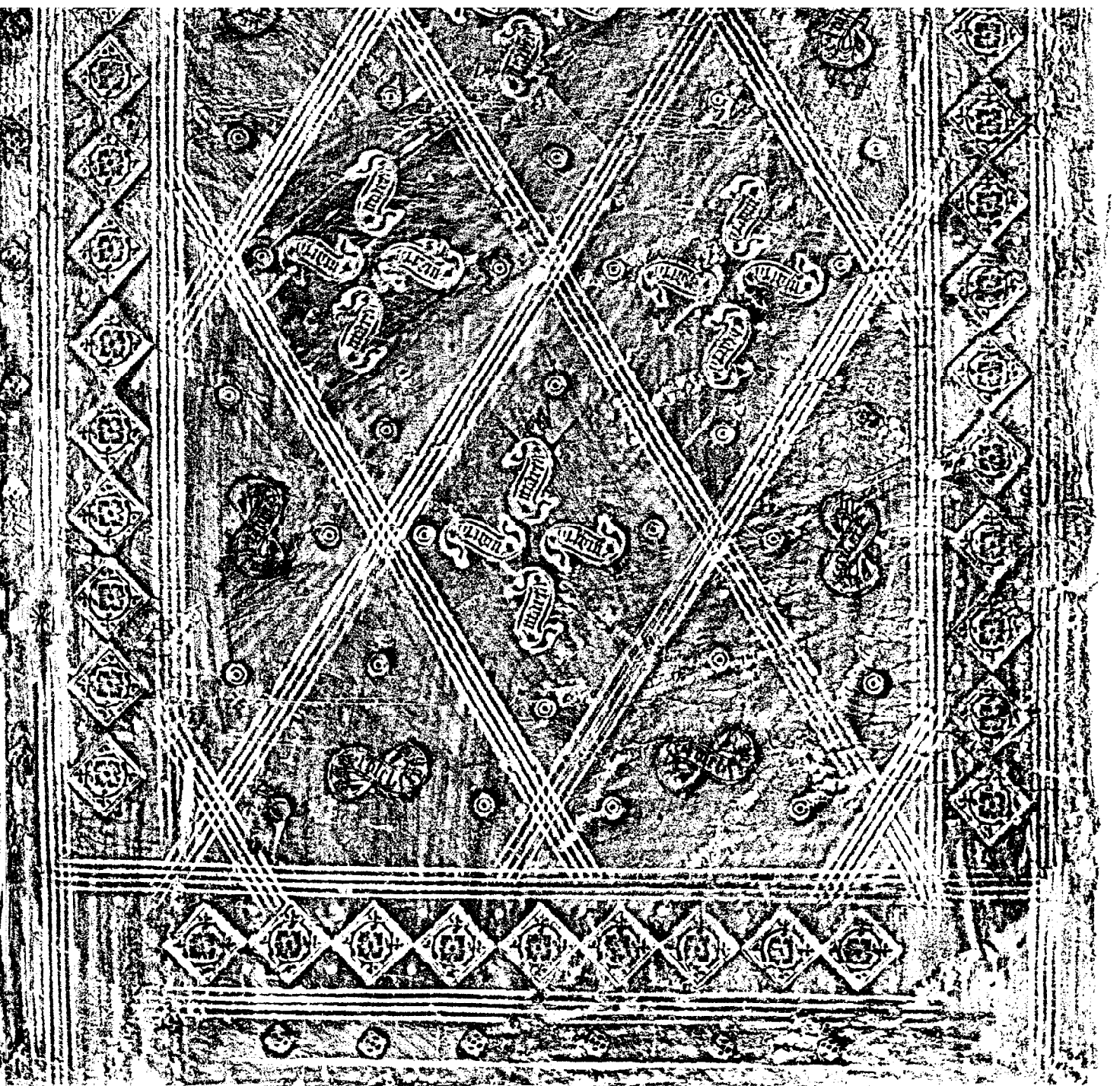
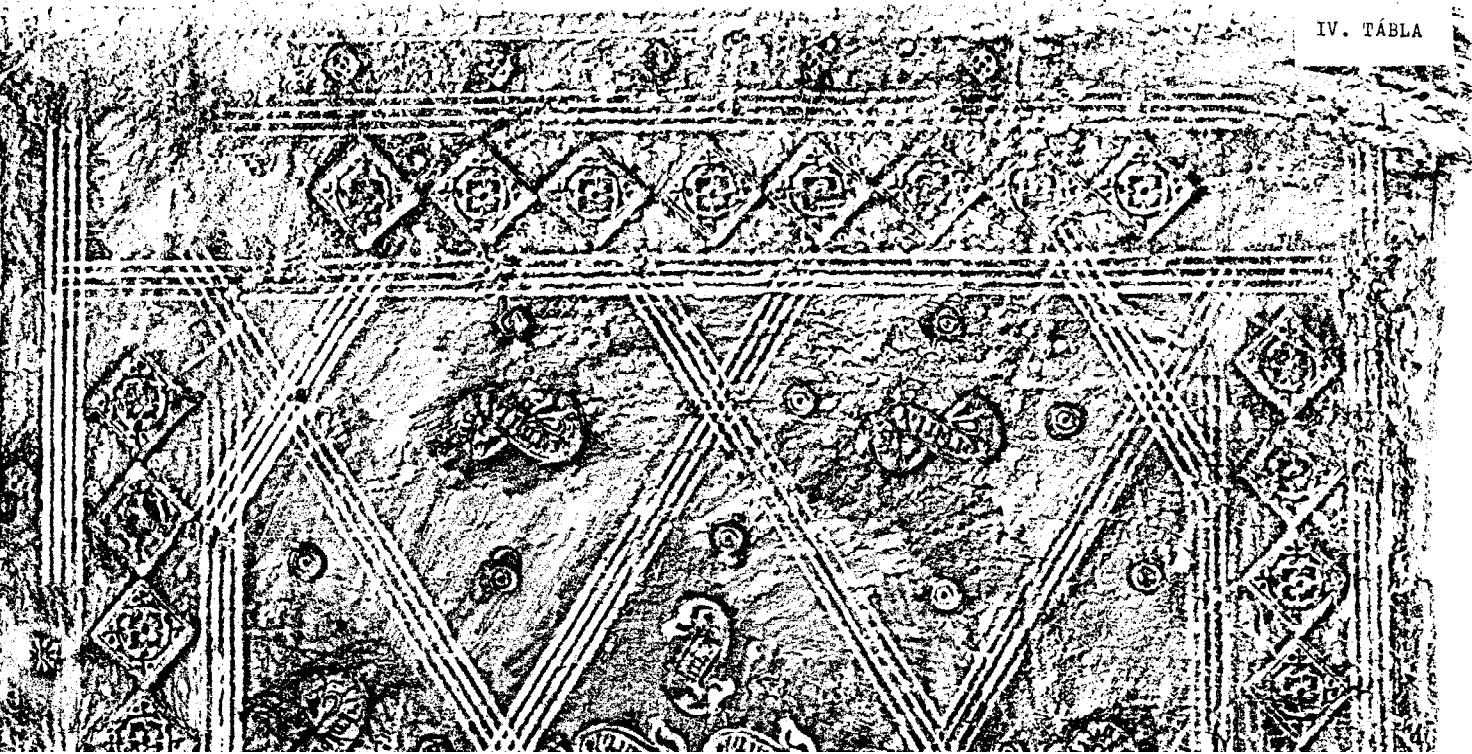
A Ráth 1459-1460 /CIH 2846, 3326/ Propertius és Tibullus elégiáinak a kolligátuma. A fatáblás félbőr-kötés bélyegzői nem egyeznek a fent ismertetett Inc. 806 kötésének a motivumaival, jóllehet ez is a bambergi ferencesek kolostori műhelyében készült. Mindössze ötféle bélyegző szerepel a kötésen, ezek közül a leveles-virágos inda bélyegzőjét Kyrissnek az idézett 12. tábláján közölt kötés harmadik keretében láthatjuk, a négyszöges, hópehelyre emlékeztető virágmintát pedig Schwenkénél: Blatternament 77. Schunke a műhelyt így adja meg: Bamberg Minores ad S. Annam. Ez egybevág az Inc. 806 idézett bejegyzésével. De érdekes bejegyzést olvashatunk ebben a kötetben is, az A III levél alján: Hunc librum legavit nostro Conuentui venerabilis dominus Achacius Haiswasser artium magister ac Sacre Theologie baccalaureus formatus, predicator in Elwang anno D. 1516. Az A_{II}-levélen egy későbbi bejegyzés található: Ad patrum Franciscanorum Ingolstadiensem Bibliothecam. Tehát ezt a könyvet Haiswasser pap örökül hagyta a "mi kolostorunkra" 1516-ban. Elwang valószínűleg azonos a Jagst-parti Ellwangennel, amely majdnem egyforma távolságra esik Bambergtól és Ingolstadtól, s így ma már nem tudjuk, hogy a "nostro conventui" Bambergben, Ingolstadtban, vagy Ellwangenben keresendő-e.

Az Akadémia Könyvtára két olyan kötést őriz, amelyeket a bécsi ferencesek kolostorában készítettek. Az aránylag késői alapítású /1451/ kolostorban nagyon élénk könyvkötőtevékenység

folyt, és ennek megfelelően sok bélyegzőt használtak, sőt kimutatható más műhelyek hatása és bélyegzőutánmetszések is.⁴⁶ Az Inc. 252 /CIH 1037/ kötése tízféle bélyegzőt mutat föl, amelyek közül kilenc megegyezik Holternek a B 9 számon közzétett táblázatán láthatókkal. Az előtábla belső oldalán olvasható bejegyzés jóval későbbi mint a kötés: Ad Bibliothecam Egenburgensem patrum Franciscanorum lit. D. Num. 118. Mutatja ezt az alsó-ausztriai Eggenburgban lévő ferences könyvtár aránylag modern jelzete is. A kötés maga a XV. század utolsó negyedében készült. Vétel vagy ajándék útján kerülhetett a bécsi ferencesektől az eggenburgiakhoz, majd a Telekiek könyvtárával az Akadémia Könyvtárába.

Közel három évtizeddel későbbi a *Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius* című, Velencében 1504-ben megjelent, s az RM III 999 jelzeten található nyomtatvány /Szabó Károly nem ismeri/. A kötéstábla díszítéséül használt öt bélyegző közül három azonos az előbbi, az Inc. 252 jelzetű könyv kötésén előfordulókkal. Tehát ezt a könyvet is a bécsi ferencesek könyvkötőműhelyében kötötték be. Az első lapok töredékesek, a 3. levél alján olvasható név: Nicolai Emichi Tr... is hiányos. Az előszéklapon Katona Lajos ex librise van beragasztva, fölötte saját kezű bejegyzése: "Dobrowsky és Franke budapesti antiquáriumból, a hová állítólag Knauz N. pozsonyi nagyprépost könyvtárából került. Vettem 1900. szeptember havában."

A kötéskutatás során mindig azok a legérdekesebb kötések, amelyeken névbélyegzővel találkozunk. Ebben a szerencsés helyzetben vagyunk az Inc. 210 /CIH 334/ kötésével /IV. tábla/. A kötésen két irássalalag látható: Mária nevével az egyik és "fr. rolet Stos" felirattal a másik. Rolet Stoss a svájci Freiburg ferences kolostorában tevékenykedett a XV. század közepétől a XVI. század elejéig. A freiburgi ferences kolostor gazdag könyvtára

egy-egy kódexének a bejegyzésében Stoss mint rubrikátor és könyvkötő szerepel. A bejegyzésekben keresztnevét olykor Rodolfonak írja. A XV. században egyébként a ferencesek tették Freiburgot a szellemi élet központjává.⁴⁷ Horodisch kilenc különböző könyvtárban közel száz Stoss kezéből kikerülő kötést vizsgált meg, s ennek során 16 sémát és 91 bélyegzőt állított össze. Ezeket a cikkéhez mellékelte táblákon közli. Az Inc. 210 bélyegzőegyezései a következők: a névbélyegző = Horodisch 17, a Mária-irásslalag = Horodisch 8, a négyzetbe foglalt rozetta = Horodisch 7, az apró szabad rozetta = Horodisch 12, a kettős kör = Horodisch 13, végül a kacska = Horodisch 2. Mivel egy freiburgi kódexben Stoss már 1467-ben bejegyezte, hogy azt ő rubrikálta és kötötte, az Inc. 210 kötését, mely 1473 körül jelent meg /szerzője is ferences/, minden bizonnyal már az 1470-es években bekötötte. Az ősnymtatványban egy jóval későbbi bejegyzés is olvasható: Franciscanorum Friburgi Brisgoiae 1648. Itt a németországi Freiburgról van szó!

Fratres vitae communis

A középkor vége felé a Vita communis testvérei tettek a legtöbbet a könyvkulturáért. Szabályzatuk 14. cikkelyében részletesen szólnak a könyvkötésről: "A könyvek bekötésére a rektornak kell kijelölni valakit, akinek a felügyelete alatt vannak a szükséges szerszámok. Neki kell a prokurátorral együtt gondoskodnia fatáblákról, bőrről, sárgarézről /sárgarézből készültek a bélyegzők, a veretek és kapcsok/, valamint egyéb anyagokról, hogy ezeket a megfelelő időben megvásárolják és felhasználják. A bekötendő könyveket a másolóműhely vezetőjétől /scriptuarius/ veszi át, a már bekötötteket neki adja vissza, aki aztán az azért kapott díjat a prokurátornak nyújtja át."⁴⁸

A "Közös élet testvérei"-nek egyesületét Geert Groote /1340-1384/ alapította 1380-ban, s az ő nevéhez fűződik a devotio moderna, az új áhítatosság középkor végi vallásos mozgalomának az elindítása is. A közösség világi papokból és klerikusokból állt, s első házukat Deventerben hozták létre. Fogadalmat nem tettek. Kevés iskolájuk volt, annál több konviktusuk, ahol a tanulóifjúságra komoly hatást gyakoroltak. Elősegítették a humanizmus eszméinek a terjedését, a német alapítású közösségekben nagy gondot fordítottak a német nyelv ápolására. A XVI-XVII. század folyamán legtöbb házuk megszűnt, s érdekes, hogy feladatukat részben a jessuiták vették át.

Az Akadémia Könyvtárában az Ant. 474 jelzetű kolligátum két művet tartalmaz /Marulus, Marcus: Evangelistarum és Haymo Szt. Pál leveleihez írott interpretációi. Coloniae, 1529/, s kötését valószínűleg a hildesheimi Vita communis testvérek készítették. A kisméretű könyv világos bőrkötésén hétféle apró bélyegző látható. A bélyegzők közül kettő Schwenke bélyegzőgyűjteményével is azonosítható /bárány = Schwenke, Lamm 42 és kecske = Schwenke, Steinbock 3/ de biztosabb támpont, hogy a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek állományának több hasonló kötésével vettem egybe az Ant. 474 kötését. A bélyegzőegyezések a következők: a kétféle szabad levél és az egymáshoz kapcsolódó félkörívek megegyeznek a Cod. Guelf. Helmst. 95 jelzetű kódex kötésén láthatóakkal, az apró rozetta és a zászlós bárány a Hildesheim, Dombibliothek Ps 1 jelzetű kódexen látható /többek között/, a gótikus rutainda pedig a Theol. 147.10, és a Theol. 85.4 kötésének karakterisztikus díszjele. A hildesheimi Dombibliothek Ps 1 jelzetű kódexben, amelyet többedmagával letétként őriznek a Herzog August könyvtárban Wolfenbüttelben, több kézírásos bejegyzést olvashatunk. Az elsőből kiderül, hogy a Hildesheim mel-

letti lüchtenhofi Vita communis testvérek birtokában volt a könyv /liber presbiterorum et clericorum domus ortiluminum, vulgariter des luchthoues beatae Mariae virginis prope et extra muros hildensis/, majd később, 1638-ban a hildesheimi kapucinusokhoz, végül a hildesheimi papi szeminárium könyvtárába került. Az Ant. 474 állomásai: Innsbruck /Collegii Societatis Jesu Oeniponti bejegyzés a könyv címlapján/, majd Szelinszky, akitől Vigyázó vásárolta meg 1903-ban.

x x x

A sorra vett kolostori kötéseket tekintve a következő szerzetesrendek vannak képviselve: a bencések, a kartauziak, a karmeliták, a domonkosok és a ferencesek, valamint két kanonokrend, a premonstreiek és az Ágoston-rendiek. E rendek különböző városokban található kolostoraiból, illetve ezek könyvkötőműhelyeiből csupán egy-egy kötésünk került ki. E kolostori műhelyek szinte kivétel nélkül németországiak, s kiterjedt tevékenységük a szakirodalomban jól ismert, aránylag sok kötés maradt fenn tőlük, ha nem is eredeti helyükön, hanem - a szekularizáció következtében - más-más német nagykönyvtárban. Egy-két szórvány könyvet-kötésüket vásárolta meg Teleki, Ráth és Vigyázó különböző antikváriumokban.

Más a helyzet a bécsi domonkosok esetében. Tizenöt eredeti kötésben lévő régi könyv található tőlük az Akadémia Könyvtárában. Ennek az az oka, hogy az első tulajdonos, Kresznerics Ferenc az 1800-as évek legelején, midőn a bécsi domonkos konvent könyvei egy részének az eladására kényszerült, egyszerre nagyobb mennyiséget vett meg, - csak ősnymtatványból negyvenháromat. /Kresznerics könyvtárát az ifj. Teleki József vásárolta meg az

Akadémia Könyvtára számára./ Az Ősnyomtatványok közül tizenháromnak van meg a bécsi domonkosok kolostori műhelyében készült kötése; ezekhez még egy régi magyar nyomtatvány és egy antikva bőrkötése csatlakozik. A bécsi domonkos kolostor könyvkötői tevékenysége ez ideig nem volt feltárva, erre éppen az Akadémia Könyvtárának viszonylag nagy számu bécsi domonkos kolostori kötése nyújtott lehetőséget.

9. oldalról:

in Erfordia; a második kötet elején: Liber Bibliothecae regalis monasterii S. Petri Erfordiae; a kötet végén: Monasterii Montis Sancti Petri in Erffordia proest presens liber. Az Akadémia Könyvtárában az Inc. 7 jelzeten ugyancsak az erfurti bencés kolostorból származó könyv található, ennek bejegyzése: Liber sanctorum Petri et Pauli apostolorum

I.2. Polgári műhelyek

A gótikus kötéseknél ebbe a csoportjába sorolt könyveket a városok betűrendjében tárgyalom. Többségük feltétlenül polgári, azaz világi könyvkötő keze alól került ki, de valószínű, hogy ezeknek a polgári könyvkötőknek volt kapcsolatuk kolostori műhellyel, ha működött vagy működtek már hagyományjal rendelkező kolostori könyvkötőműhelyek az adott városban. Gyakori közöttük a bélyegzőkölcsonzás, de joggal feltételezhető, hogy egy-egy esetben kolostori könyvkötőműhelyben tanult a későbbi polgári könyvkötő. A könyvnyomtatás feltalálásával, a könyvtermelés megnövekedésével, a könyvek tartalmi skálájának szélesedésével együtt járt, hogy nőtt a könyvet bekötni tudók száma, s fokozatosan ez a foglalkozás is szükségszerűen elvilágiasodott. A XV. században nem mindig lehet határozottan szétválasztani, hogy vajon kolostori vagy polgári műhelyből kikerülő könyvvel van-e dolgunk. Az előző alfejezetben csak azokat a kötéseket tárgyaltam, amelyekről biztosan meg lehetett állapítani, hogy valamilyen kolostor műhelyében kötötték be őket.

Augsburg

Augsburg, a kereskedelmi és ipari központ, fejlett kézműiparral és számos céhvel, a XIII. században szabad birodalmi város lett. A céhek már 1368-ban törvénykönyvet adtak ki, s a várost a szinte hihetetlenül gazdag polgárok kormányozták, köztük a Fugger-család. Augsburg mindenekelőtt ötvösművességéről, könyvnyomtatásáról és textiliparáról volt híres, de jelentős számban tevékenykedtek itt könyvkötőműhelyek is. Név szerint kevés könyvkötőt ismerünk, de ezek közül az egyikről, Ambrosius Kellertől az Akadémia Könyvtára is őriz egy bőrkötést. Keller maga is

nyomdász volt, majd valószínűleg inkább kiadó, s emellett könyvkötő lett. Az Inc. 536 /CIH 1568/ korai, 1473-as augsburgi nyomtatvány, kötése sajnos elég kopott és hiányos, de az azonosítható öt bélyegzőből a legfontosabb, Ambrosius Keller névbélyegzője elég jól látszik. Ez, valamint a nagy és kis méretű rozetta Kyriss első táblakötetének a 101. tábláján /Nr.49/ is rajta van. A szakirodalomban többen foglalkoztak Keller személyével, s e munkák közül Kyriss 1952-es összefoglaló tanulmányát⁴⁹ és Goldschmidt könyvének idevágó részeit kell kiemelni.⁵⁰

A most következő öt kötéstábla ugyanabban az augsburgi műhelyben készült, és mindegyikük a gótikus kötések jellegzetes képviselője: a középméretű gótikus rutainda tölti ki, benne virágtű vagy körbe foglalt ötszirmu rozetta látható. A középméretű egy vagy két keret veszi körül, az egyikben "maria hilf" névbélyegzők vagy sárkány bélyegzők sorakoznak, a második, keskenyebb keretben csillagok. E kötések bélyegzői közül négyet tudunk azonosítani a Schwenke-gyűjtemény bélyegzőivel: virágtű = Granatapfel 14, sárkány = Greif 12, "maria hilf" névbélyegző = Schrift 363, körbe foglalt nagyméretű rozetta = Rosette 577. A Schwenke-gyűjteményt rendező Schunke e műhelynek a névbélyegző alapján a "Maria hilf"-műhely nevet adta. Az öt kötéstábla közül négy, az Inc. 119 /CIH 2062/, az Inc. 129/3 /CIH 250/, az Inc. 130/2 /CIH 250/ és az Inc. 907 /CIH 250/ ugyanannak a személynek a tulajdonában volt. A bejegyzések is nagyjából egyformán hangzanak: Iste liber pertinet conuentui Wiennensi ordinis predicatorum per f. Jo. de Lindow de bonis hereditariis comparatus ex licentia patrum et fratrum sui conuentus. Ebből megtudjuk, hogy a könyvek a bécsi domonkos rendhez tartoznak, és Johannes de Lindow /Lindau/, a konvent filius nativusa az atyák engedelmével szülői örökségből és baráti adományból vásárolta őket. A bécsi do-

monkos konventben hagyomány volt, hogy a szerzetesek a konventbe történő belépéskor a kolostor könyvtárának könyveket ajándékoztak. Az Inc. 130/1 /ez nem augsburgi kötésben van!/ vagy az Inc. 119 egyébként töredékes bejegyzésében Johannes de Lindau azt is megjegyzi, hogy "non sororum" vagy "sine expensis sororum", vagyis, hogy nem a nővérek pénzéből vette. Johannes de Lindau ugyanis hosszú ideig gyóntatóatya volt különböző városok dómés apácakolostoraiban. Ezen a négy kötésen feltűnő egy körbe foglalt hársleveles F I monogramos bélyegző. Ez nem a könyvkötőműhely bélyegzője, hanem, amint a Gutengerg Jahrbuch hasábjain a részletes elemzés során kifejtettem⁵¹, Johannes de Lindau tulajdonosbélyegzője: F I = Frater Johannes, a hárslevél pedig Lindaura, frater Johannes származási helyére utal.

Az ötödik kötés, amelyet ugyancsak az augsburgi "Maria hilf"-műhelyben készítettek, nem viseli Johannes de Lindau bélyegzőjét, nem is az ő bejegyzése olvasható benne, hanem jóval későbbi tulajdonosoké. A legkorábbi bejegyzés Rómában 1500-ban kelt, a legkésőbbi pedig Strassban /Bajorország/ 1695-ben. A könyv jelzete: Inc. 540 /CIH 2666/.

Bamberg

A kolostori műhelyeket áttekintő alfejezetben a bambergi karmeliták /Inc. 503/ és a bambergi ferencesek műhelyében készült kötések /Inc. 806, Ráth 1459-1460/ vizsgáltam. Bambergben sok kolostor volt, és több kolostorban is működött könyvkötőműhely. A legrégebbi közülük a Mihály-hegyi bencés kolostor, amelynek könyvkötőműhelyéről egy fennmaradt leltárjegyzék tudósít.⁵² Ebben a könyvkötéshez szükséges felszerelési tárgyak és szerszámok is szerepelnek, sőt egy rozetta bélyegzőről megjegyzik, hogy nincs egészen kivésve /una rosa non plene sculpta/, amiből arra következtethetünk, hogy a műhelyben metszettek is

bélyegzőket.

Az Inc. 239/2-3 /CIH 3492/ jelzeten szereplő két kötet kötése nagyjából azonos, az egyikken kilenc-, a másikon tízféle bélyegző látható, s ezek közül öt megegyezik egymással. Sajnos a kötéseket díszítő bélyegzők közül csak kettőt sikerült azonosítani. Az egyik, csepp alakú mezőbe foglalt gránátalmavirág = Schwenke, Granatapfel 157. Ezt a bélyegzőt Schunke a bambergi Mihály-hegyi bencés kolostor műhelyéből származtatja. A másik, ugyancsak csepp idomu mezőben egy baziliskusz = Schwenke, Basilisk 17; Ulm, Johann Hagmayer. Ezt a bélyegzőt Kyriss is az ulmi Johann Hagmayer bélyegzői közé sorolja. Nehezíti azonban a meghatározást, hogy a nyomtatvány augsburgi, a használóra utaló tulajdonosbejegyzés pedig az Ulmtól délre fekvő ochsenhauseni bencés kolostoré. Biztosan csak annyi állapítható meg, hogy egy dél-németországi könyvkötőműhelyben készült ez a két kötés, s nincs kizárva, hogy egy bambergi világi, esetleg vándor könyvkötő munkája. Kyriss az ulmi Hagmayerrel kapcsolatban említ is ilyet.⁵³

Az Inc. 212 /CIH 68, 93/ gótikus bőrkötésén tizenegyféle bélyegző fordul elő, s ebből hatot azonosítottam a Schwenke-gyűjtemény bélyegzőivel: egy rombuszba foglalt, egy körbe foglalt és egy kétfejű sas bélyegzőt = Adler 53, 322, 400; egy sárkányt = Drache 12; egy cserép virágot ábrázoló bélyegzőt = Blumentopf 26, ez a műhely névadó bélyegzője; végül egy díszítő motívumot = Zacken 19. Mindezek egy bambergi, valószínűleg polgári könyvkötőműhely bélyegzői, amely műhelynek a "Blumentopf 26" nevet adta Schunke. A Ráth F 1580 két műből álló kolligátumot tartalmaz, mindkét mű 1515-ből való, az első a Régi Magyar Könyvtár IV-be sorolható: Otto Phrisingⁿésis: Rerum ob origine mundi... libri 8. Argentorati, 1515. Bizonyára emiatt vette meg Ráth. Ezen a kötésen tízféle bélyegző szerepel, de közülük csak

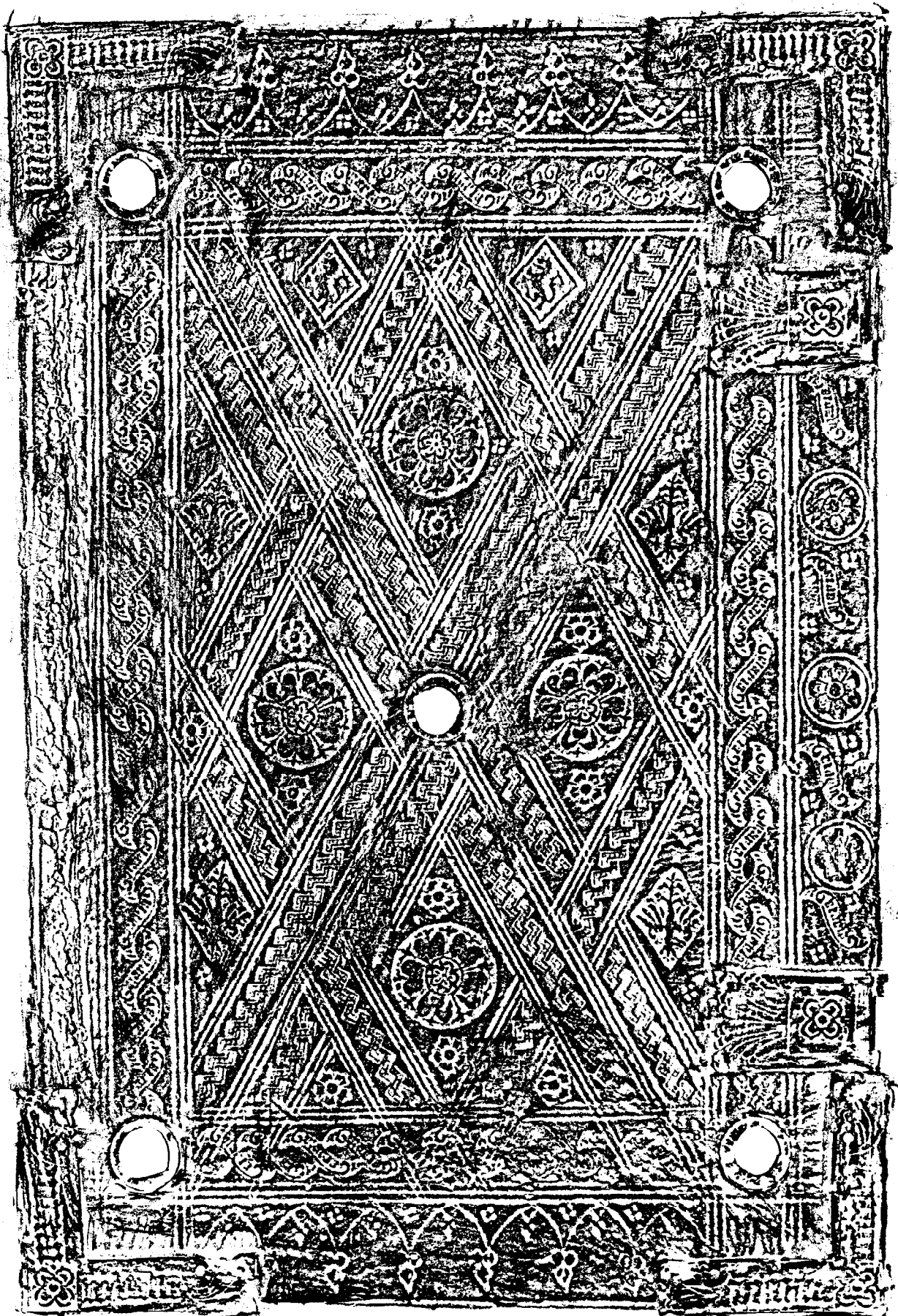
kettőt lehetett azonosítani. Az egyik egy sárkány bélyegző = Schwenke, Drache 17, amelyet Schunke a bambergi "Blumentopf 33" elnevezésű műhely szerszámkészletébe utal. A másik az egymásba kapcsolódó ívek alkotta görgető, amely viszont Kyrissnél a bambergi ferences műhely ugyanilyen görgetőjével egyezik, Kyriss 11. tábla /Nr.6/. Meg kell még jegyezni, hogy az Inc. 212 a tulajdonosbejegyzés szerint először az altenhohenauai domonkosoké, majd jóval később, 1791-ben egy Armand Ruepp nevű domonkosé volt.

Bécs

A bécsi domonkosok és ferencesek kolostori műhelyéről az előző alfejezetben volt szó részletesen, itt most a polgári műhelyekből származó bécsi és Bécs környéki kötéseket veszem sorra. A bécsi gótikus kötésekre általában jellemző, hogy a középmezőt megosztó átlók maguk is díszítettek, leggyakrabban Z-idomok dekoratív sorából állnak. Szívesen használnak a bécsi kötésekben alul és fölül, vagyis a keretek rövidebb oldalain ún. csipkediszít, amely ivdíszítmények egymás mellé helyezéséből áll, s az ívek csucsait levélke díszíti. Ez a hullámzó, lüktető sorminta oldottabbá teszi ezeket a kötések a német kötések kissé merev formáival szemben.

Tipikus bécsi kötés az Inc. 274 /CIH 487/ kötése, amely Kurt Holter bélyegzőtáblázata alapján a neves bécsi könyvkötő, Hathias utódjának műhelyéből eredeztethető.⁵⁴ Az ősnymtatvány bejegyzése megerősíti az ausztriai eredetet: Iste liber est domini Erhardi Gattenhofer ex Kirchslag [!].

Talán az előzőnél még szebb, mindenesetre jobb állapotban maradt meg az Inc. 151/2 /CIH 664/ bőrkötése /V. tábla/. Bélyegzői a Holter C 1-gyel jelölt bélyegzőtábláján láthatóakkal egyeznek, de a bécsi eredet mellett több más tényező is szól. A Schwenke-gyűjtemény rozettái közül a 346-os számú azonos az

Inc. 151/2-n szereplővel. Schunke elnevezése - Wien Stadtrechte - arra utal, hogy ebben a műhelyben készült egy bécsi városi törvénykönyvnek a kötése is, ami kétségtelenné teszi, hogy bécsi műhellyel, sőt biztosan polgári műhellyel van dolgunk. A meghatározások akkor a legbiztosabbak, ha ketten-hároman /Kyriss, Schunke, Holter/ ugyanarra az eredményre jutnak! Holter öt kötést vizsgált meg közelebbről ebből a műhelyből, s ezek közül csak egy ősnymtatvány, a többi kódex 1459-ből, ill. 1469-ből és kettő közülük orvosi tárgyú.⁵⁵ Az Inc. 151/1 mult századi vászonkötésben van, de bejegyzése szerint a bécsi domonkosoké volt.

Az Inc. 86 /CIH 3513, 3337/ restaurált bőrkötéséből kevés eredeti rész maradt meg, az egyszerű, kevés bélyegzőt felmutató gótikus félbőr-kötésről mégis első ránézésre látszik, hogy bécsi jellegű. Bélyegzői megegyeznek a Holter F 14 számú táblázatán összeállított bélyegzőkkel. A könyvkötőt Holter a megrendelő után Bernhard Perger magister mesterének nevezte el. Perger a bécsi egyetem tanára volt a XV. század végén. Az Inc. 86 a restauráláskor új előzékeket kapott, s így nem lehet tudni, hogy nem volt-e tulajdonosbejegyzés az eredeti előzéklapon, és hogy ez a jogi műveket tartalmazó ősnymtatvány vajon nem éppen Perger magisteré volt-e.

A most következő négy kötés egyazon műhelyből került ki. Ezekre a kötésekre, amint Holter is megjegyzi, a Nürnbergből és Augsburgból importált gótikus rutainda és a virágindás görgető a jellemző. Hozzáfüzzük, hogy ebből a négy nyomtatványból csak egy ősnymtatvány/1500-ból/, a másik három már XVI. század eleji könyv. Tehát a gótikus kötések késői, sőt már a reneszánszba való átmeneti periódusából valók, amit a kötések diszítőelemei igazolnak is. A négy kötés bélyegzői és görgetői egyébként

Holter két táblázatán, a H 2 és H 3 táblákon láthatók keveredve, s véleményem szerint ezek egyetlen műhely szerszámai. Ide tartoznak: Ráth 1503 /CIH 3109/, Ant. 130 /Biblia cum postilla. Basileae, 1504/, Ant. 883 /Cajetan de Vio: In primam partem summae Thomae Aquinatis ... commentaria. H.n., 1508/, Ant. 942 /Livius: Decades. Venetiis, 1506/.

Virágindás görgetőjét tekintve az előbbiekkal rokon az Ant. 648 /Irenicus, Franciscus: Germaniae exegeteos. - Celtis, Konrad: Urbis Norimbergae descriptio. Hagenoae, 1518/. A kötet-táblák egyetlen disze a virágindás görgetővel alkotott keret, amely megegyezik Schwenke, Ranke 163 számú görgetőjével, a gerincet díszítő rácsdísz = Schwenke, Viereck 48. Ezek mestere Schunke szerint a bécsi címeres görgető mestere: Wien Wappenrollen-Meister. Holternél ugyanez a virágindás görgető a H 7-es számú bélyegzőtáblázaton látható.

A K 461 jelzetű kódex⁵⁶ sötétbarna gótikus bőrkötésének a bélyegzői részben megegyeznek, részben hasonlóságot mutatnak Holter F 3-as táblázatának bélyegzőivel. A kötést bécsinek tartom, s jóllehet a második keretben látható fonadékdísz már a reneszánsz felé mutat, a kötés összességében határozottan gótikus.⁵⁷ Ezzel a kötéssel közeli rokonságban van a K 419 jelzetű kódex.⁵⁸ Ez is lehet bécsi, de készülhetett esetleg a szomszédos klosterneuburgi kolostorban is. Holter is utal az F 3 számmal jelölt műhely bélyegzői és a klosterneuburgi kolostor műhelyének a bélyegzői közötti nagyfokú hasonlóságra. Sajnos azt nem mondja meg, hogy melyik kolostorra gondol Klosterneuburgban, de mivel a "Stift" kifejezést használja, a klosterneuburgi Ágoston-rendi kanonokok alapítványára, ill. kolostorára lehet következtetni. A K 419 klosterneuburgi breviarium, a K 461 Missale OSA.

Bécsinek vagy Bécs környékének tartom a K 452 és a K 464⁵⁹ jelzetű kódexeknek, továbbá az Ant. 726-nak a kötését /Ovidius: Epistolae heroides. Venetiis, 1512/ és az RM III F 1007 /RMK III 93/ egymásba kapcsolódó Z és S idomokból összetett keretdiszes kötését.

Coesfeld

A gótikus kötések aránylag korai periódusából való az Inc. 72 /CIH 878/ jelzetű ösnyomtatvány bőrkötése. A kötésen előforduló tizenkétféle bélyegzőből kilenc szerepel a Schwenke-gyűjteményben: virágváza = Blumentopf 1 a, bárány = Lamm 117, lilium = Lilie 212, oroszlán = Löwe 114, rozetta bélyegzők = Rosette 419, 568, két irásslalag = Schrift 157, 230, ágaskodó állatok = Tiere 21. Schunke a műhelynek a "Coesfeld I-0" nevet adta. A könyv kötése tehát az észak-németországi Coesfeldben készült, feltehetően világi könyvkötőnél, de a könyvet a bejegyzés szerint az ottani apácák használták: Liber domus sororum Collismariae Coesfeldia. A tulajdonosbejegyzés tehát megerősíti a kötés készítési helyét.

Eichstätt

A város nevével találkoztunk az előző alfejezetben a domkosoknál, s a ma már nem létező rebdorfi kolostor említésekor is előfordult. Az Inc. 371 /CIH 3422/ egyszerű gótikus kötésén mindössze négy bélyegző szerepel, s valamennyi látható Kyriss 303. tábláján /Nr.151/. Kyriss az ismeretlen könyvkötők csoportjába sorolja ezeket a bélyegzőket. A Schwenke-gyűjteményben két rozetta, Rosette 90 a és 567 egyezik az Inc. 371 kötésén lévőkkel. Schunke ezeket a bélyegzőket az eichstätti püspöki címer mesterének /Abt-Wappen-Meister/ tulajdonítja. A könyvkötő valószínűleg világi személy, aki többek között a püspök számára is dolgozott, s a neki készült könyvek kötésébe bele-

nyomta a püspöki címer bélyegzőjét is. Az Inc. 371 orvosi munkát tartalmazó ösnyomtatvány. Két különböző tulajdonos neve olvasható a címlapon, s mindketten orvosok voltak. Az egyik bejegyzés: Sum ex libris Bened. Pergris medicinae doctoris, s a másik: Wolfgangi Graffingers artium et medicinae doctoris emptus pro 1 1/2 florenis. Actum anno a nato domini 1508 6-ka Martij hora vero septima. Graffinger tehát pontosan megírja, hogy mennyiért és mikor vette a könyvet, de azt sajnos nem, hogy hol.

Erlangen

Az Ant. 120 /Guillelaus Parisiensis: Postille maiores in Epistolas et Evangelia. Basileae, 1514/, gótikus bőrkötésén háromféle indás keret és hat egyesbélyegző szerepel, amelyek közül az egyik Szt. Barbara, állandó attributumával, a toronnyal. Ez a bélyegző megegyezik a Schwenke-gyűjtemény Heilige 18 a bélyegzőjével. A másik egyezés az irásslalag: Schwenke, Schrift 137 a. A bélyegzők egy erlangeni könyvkötőműhely szerszámkészletébe tartoztak. Az Ant. 120 bejegyzése: Loci FF Capuc. Frib. Brisgoiae.

Frankfurt am Main

Bizonytalanul lokalizálható az Inc. 749 /CIH 3059/ kötése Frankfurtra. Aránylag sok bélyegző fordul elő a kötésen, s ezek közül kettő is címerbélyegző: az egyik címerpajzsba foglalt heraldikus sas, a másikon egy angyal tart kisméretű cimert, rajta ötszirmu rozetta, a címerpajzs két oldalán a /? és f betűk. Érdekes még az első keretben látható bélyegző, amely indák között két játszó gyermeket ábrázol. Ennek a bélyegzőnek egy variánsát Kyriss 191. tábláján /Nr.94/ láthatjuk. Kyriss az említett műhelyt esslingeninek tartja. A kötésen az első keret négy sarkába a négy evangélista szimbólumának a bélyegzőit helyezte el a könyvkötő. Ezek megegyeznek a Schwenke-gyűjtemény Evangelisten 67 számon láthatóakkal. Schunke a műhelyt frankfurtinak tartja.

Az említett címerbélyegzők kedvéért a gótikus kötésekkel foglalkozó szakirodalom nagy részét átvizsgáltam, de az Inc. 749 bélyegzőit sehol sem sikerült megtalálnom.

Ingolstadt

Ingolstadt környékén készült az alábbi két ősnymtatvány, az Inc. 48 /CIH 3113/ és az Inc. 624 /CIH 2558/ kötése. Az Inc. 48 kötéstábláján hat bélyegző van: a négy evangélista szimbóluma, ezek megegyeznek a Schwenke-gyűjteményben az Evangelisten 7 számon lévőkkel; továbbá a kis rozetta és a rombusz alakú mezőben látható Madonna a kisdeddal, amely megegyezik Schwenkénél a Maria 6 számon látható bélyegzővel. Schunke Ingolstadt környéki műhelyből származtatja ezeket a bélyegzőket. Ez a Madonna bélyegző szerepel az Inc. 624 kötésén is, a kötet többi bélyegzője eltérő, s ezzel növeli a bizonytalanságot. Egy madaras bélyegző ugyanis nagyon hasonló egy bambergi műhelyben használthoz, /Schwenke, Adler 17/, a Madonna bélyegző vagy annak mása pedig előfordul a nürnbergi domonkosoknál /Kyriss, 49. tábla, Nr. 21, 4-es számú bélyegző/. Bamberg, Nürnberg és Ingolstadt egymástól nem messze fekszenek, Dél-Németországban, tehát az Ingolstadt környéki meghatározást továbbra is fenntartjuk. Egy késői, a XVIII. század első feléből származó bejegyzés szerint az Inc. 48 a nürnbergi Georg Jacob Schwindel tulajdonában volt. Az Inc. 624-ben több bejegyzés is olvasható, s a legkorábbi: Ad conventum Ramsaviensem ordinis Eremitarum S. P. Augustini. Ramsau Németország délkeleti sarkában, Berchtesgaden közelében van. A bejegyzések tehát szintén a könyv dél-németországi használatát bizonyítják, s ez összhangban áll a kötés készítésének feltételezett helyével.

1472-ben Ingolstadtban főiskolát alapítottak, s ahol tanárok és diákság van, ott a könyvekre is szükség van. Az egyetem

anyakönyvébe 1474. márc. 26-án bejegyezték egy bizonyos "Georg Würffel de Werdea tercius pedellus"-t, aki pedellusi teendői mellett könyvkötői tevékenységet is folytatott. Schottenloher⁶⁰ ötvenhét Würffel bélyegzőivel készült kötést sorol fel. Körbe foglalt névbélyegzőt is használt⁶¹ "Jerg Würffel" felirattal. Mielőtt az ujonnan alapított ingolstadti főiskolához átjött, az erfurti egyetemhez tartozott. Éppen a főiskola jelenléte feltételezi, hogy több könyvkötő is működött a városban. Kyriss az ismeretlen lakhelyű és anonim könyvkötők között, albumának harmadik kötetében a 309. táblán /Nr.154/ egy olyan könyvkötő bélyegzőt reprodukálja, akiről feltételezi, hogy Ingolstadtban működött.⁶² Az Akadémia Könyvtárában két ösnyomtatvány, az Inc. 452 /CIH 2854/ és az Inc. 651 /CIH 1853/ kötése egymással és Kyriss 309. táblájának a bélyegzőivel, ill. a 310. táblán látható kötéssel is teljesen megegyezik. Ezek a kötések igen érdekesek, felépítésük ugyanis eltér az akkor szokásostól. A könyvkötő a fejbélyegzők szellemes használatával az átlók osztotta kisebb mezőkben levélrelief mintát hoz létre⁶³, amelyet a levélerezetet utánzó vonalbélyegzők alkalmazásával még tovább hangsúlyoz. A metszéspontokban rozetták vannak. Ezt az ingolstadtkönyvkötőt Geldner⁶⁴ és Laurin is⁶⁵ említi. A fejbélyegzőkkel nyert levélreliefes kötésdiszítés egyébként Salzburgra jellemző, s Laurin kiterjedt kutatásai szerint Ulrich Schreier teremtette meg. Schreierrel még találkozunk a magyar könyvkötéstörténet tárgyalása során, hiszen Pozsonyban is tevékenykedett. Lehetséges, hogy Schreier egyik tanítványa vagy egykori könyvkötőtársa éppen az ott ujonnan alapított főiskola kínálta jobb lehetőség reményében. Ingolstadtba települt át, és honosította meg a levélreliefes diszú kötésekét.

Az Inc. 452 első számozatlan levelén müncheni kolostori bejegyzés olvasható: Ad conuentum Monacensem S. Augustini. Az Inc. 651-ben: "Ad PP. Franciscanos Kelhaimy Bibl." Kelheim Ingolstadt közelében, tőle északkeletre, München tőle délre van. A használat helye tehát egészen közel esik a feltételezett kötés helyéhez.

Köln

Kyriss négy kolostori és hét polgári műhelyt ismertet Köln városából, de bizonyára még több is működött a nagy multu, s korán kulturális központtá vált városban. Már a IV. században püspöki székhely volt, Nagy Károly pedig 785-ben érseki székhellyé emelte. Később a kölni érsek egyben német választófejedelem is lett. A Hanza-szövetség 1376-ben itt tartotta alakuló ülését. 1248-ban a domonkosok rendi főiskolát nyitottak Kölnben, amely kiváló tanárai révén hamarosan nemzetközi hírnévre tett szert. Itt tanított például Albertus Magnus, majd legkiválóbb tanítványa, Aquinói Szt. Tamás. Albertus Magnus hamvai a kölni Szt. András /domonkos/ templomban nyugszanak, Duns Scotusé a Minorita-templomban. Az ilyen tudós tanárok és a főiskola nagyszámu hallgatósága igényt tartott a könyvekre, így Kölnben már az űsnyomtatvány korszakban is jelentős nyomdák működtek, s a könyvkötészet is tért hódított.

Az Inc. 537 /CIH 641/ kötésén mindössze négy bélyegző van, de ezek igen dekoratívak. Három közülük 2, 3 és 9 számmal jelölve látható Kyriss 195. tábláján /Nr.96/. Az Ant. 989 kötése két művet tartalmazó kolligátumot borít /Jacobus de Alvarottis: Super feudis. Mediolani, 1511 és Curtius, Franciscinus: Fertilis Tractatus feudalis. Tridini, 1509/. A könyvkötő egy görgetővel /- Kyriss 201. tábla, Nr.99, 6/ és két bélyegzővel /rosetta = Kyriss 201/1, virágtő = Kyriss 201/2/ diszítette a kötetet. A har-

madik, kölni műhelyből származó kötésen, Inc. 690 /CIH 2557, 2553/, Köln város címerének a bélyegzője van többször is a bőrbe nyomva. A kötéstábla keretében rozetta és oroszlán bélyegzők sorakoznak, a középmezőt gótikus rutainda és gránátalmavirágok töltik ki. Kyriss egyik tanulmányában⁶⁶ kifejti, hogy a kötéseken található városi címerek mindig a műhely létezési helyéről tesznek tanubizonyságot. Az általa tárgyalt kölni műhelyek közül egy kolostori /Köln, Kreuzbrüder, Tafel 35, Nr. 17/ és egy polgári műhely /Tafel 199, Nr. 98/ bélyegzői között közölt városi címert. Mindkettő hasonló az Inc. 690 tábláján látott címerhez, amelyen a címerpajzsban fölül három korona, alul pedig indafonat van. A címerbélyegző további variánsai láthatók Kyriss már idézett cikkében és a Schwenke-gyűjteményben: Wappen 65, 80, 91, 91 a, 100 a, 103, 104, 105 szám alatt. Az Inc. 690 kötésének az előbbieken leírt többi bélyegzőjét nem tudtam a szakirodalomban eddig ismertetett egyetlen könyvkötőműhelyhez sem kötni, kölni eredete a címerbélyegző révén mégis kétségtelen, és inkább csak megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy jóval több műhellyel kell számolnunk Kölnben, mint amennyit az irodalom eddig feltárt.

Landshut

Ugyanabban a könyvkötőműhelyben készült és csaknem teljesen egyforma az Inc. 146 /CIH 1239/ és az Inc. 547 /CIH 557/ kötése. A könyvkötő sokféle bélyegzőt használt, és sok fantáziával állította össze a kompozíciót. Enyhén hajlitott leveles ágak közé makkot, számcát, baziliszkuszt, szarvas bélyegzőt, más stilizált levélzetet és irásslalagbélyegzőt helyezett el az előtábla szokatlanul széles keretében. Az is érdekes viszont, hogy a háttábla annyira eltér az előtáblától, hogy szinte másik kötéstáblának hat; az elő- és háttábla között alig akad bélyegzőegy-

zés. A háttáblát nyújtott, hajlitott talpu fejbélyegzőkből összeállított rutainda tölti ki, s ebben négy mezőre osztott rombusz idom látható virágokkal és állatokkal. Kyriss 331-es táblájának /Nr.165/ valamennyi bélyegzője megtalálható az Inc. 146 és 547 kötésén. Kyriss ezt a műhelyt az 1950-es évek derekán még az ismeretlen könyvkötők csoportjába sorolta, de 1957-ben Ferdinand Geldnernek⁶⁷ sikerült meghatározni, hogy egy landshuti műhelyről van szó. Kyriss 37 könyvet, köztük öt kódexet vizsgált meg ebből a műhelyből. Ezek között természetesen nem szerepel az Akadémia Könyvtárának ez a két kötése, de az Osztrák Nemzeti Könyvtár négy ősnymtatványának és öt kódexének ugyanebből a műhelyből származó kötése sem.⁶⁸ Az Inc. 146 barna, szakszerűtlenül javított bőrkötése nagyon rossz állapotban maradt fenn. Az Inc. 547 világos bőrkötése egykor láncos kötés volt, ami arra enged következtetni, hogy kolostori könyvtárban használták; feltehetően a kolostor feloszlata után került antikváriushoz. Vigyázó Ferenc 1901-ben Rohrachert linzi antikváriusnál vásárolta meg.

Linz

Valószínűleg ausztriai, közelebbről Linz környéki az Inc. 400 /CIH 349, 547/ és a Ráth 1494 /CIH 1326/ kötése. Ez az utóbbi fatáblás félbőr-kötés, és mindössze három bélyegző szerepel rajta, de mind a három látható az Inc. 400 kötéstábláján is. Ezen a kötésen kilencféle bélyegzőt használt a könyvkötő, amelyek közül a kisebb rozettát /Schwenke, Rosette 46/ és a hajlitott szabad levelet /Schwenke, Blatt 113/ Schunke egy Linz környékén működő műhelynek tulajdonítja /zu Linz/, a "maria" írásszalagot /Schrift 298/ pedig bécsi iskolából valónak, egy bécsi műhellyel hasonlóságot mutatónak tartja /Art Wien/.

Lipcse

Már a középkorban Lipcse volt Németország egyik legfonto-

sabb kulturális és kereskedelmi központja. Egyetemét a XV. század elején alapították, s kereskedelmének egyik kiemelkedő ága éppen a könyvkereskedés volt, amely a XVII. században már világhírűvé vált. A könyvkereskedőknek külön házat emeltek. A XV-XVI. század fordulóján a könyvtermelés egyes ágazatai mindinkább szétváltnak, s gyakori, hogy a könyvkereskedő egyben könyvkötéssel is foglalkozik, illetve könyvkötőműhelyt tart fenn. A most bemutatásra kerülő nyolc kötet kötése négy különböző lipcsei könyvkötőműhely terméke. Egy antikva van közöttük, a többi ősnymtatvány: az Inc. 542 kivételével valamennyi az 1490-es években jelent meg. Az Inc. 117 három, az Inc. 57 pedig négy művet magába foglaló kolligátum, s ezeknél természetesen a legkésőbbi ősnymtatvány adja meg a terminus post quemet. Az Inc. 117 esetében a kolligátumnak a második, az Inc. 57-nél pedig a negyedik ősnymtatványa 1500-ban látott napvilágot, és mindkettő éppen Lipcsében. A lipcsei kötésekre általában jellemző, hogy diszítésükhöz kevés bélyegzőt használtak, s olyanokat, köztük görgetőket, amelyekkel a diszítés aránylag egyszerűen és gyorsan ment. A különböző műhelyek szerszámkészlete nem mutat nagy változatosságot, leginkább a szabad gótikus levelet, a rutaindát s a gránátalmavirág bélyegzőket részesítették előnyben.

Ugyanabból a műhelyből ered az Inc. 117 /CIH 3265, 3018, 3017/, az Inc. 425 /CIH 1860/ és az Inc. 784 /CIH 1245/ kötése. Az Inc. 117 új fatáblás, restaurált félbőr-kötés, de mindhárom kötés középmezőjében uralkodó a rutaindás gránátalmavirág, amelyet gótikus levelek sora, vagy virágindás görgetős keret vesz körül. A három kötetábla bélyegzői megegyeznek a Kyriss II. táblakötetének 207. tábláján /Nr.102/ láthatókkal.

Az előzőkhöz egészen hasonló gótikus levél, gránátalma és rutainda bélyegzők diszítik az Inc. 542 /CIH 196/ világos

bőr-kötését. E bélyegzőkhöz még egy nagyon szép, nagyméretű rozetta járul. A kötés négyféle bélyegzője Kyriss 211. tábláján /Nr.104/ látható. A könyv egyik, feltehetően első tulajdonosa Petrus Anspach, a neves domonkos hitszónok volt, aki 1529 és 1533 között Dessauban, majd Frankfurt an der Oder városában tevékenykedett.⁶⁹ A könyv első lapján olvasható a neve, amely valószínűleg autográf bejegyzés. Ugyanezen a lapon az iniciálé alatt egy későbbi bejegyzés is található: Conventus Bambergensis Ord. Praed., vagyis a könyv Petrus Anspachtól, talán közvetlenül, a bambergi domonkosok kolostorába került.

Az Inc. 158 /CIH 1737, 3071/ kötése megegyezik az Inc. 542 előbb ismertetett kötésével, vagyis Kyriss 211. táblájának /Nr.104/ bélyegzőivel. A könyv előtábláján és címlapján két tulajdonosbejegyzés olvasható minimális eltéréssel. Az egyik: Sum Johannis Hoffmann Glogoviensis /Glogau, Szilézia/; a másik közvetlenül alatta: Sum Georgii Blidae Crapp. /Krappitz ?, Szilézia/. Az első számozatlan lap alján: Matthaei Faelicis Crappicen., alatta más kézzel: ... mo jam nunc donatione Georg. Blidae.

Erről a műhelyről, amelyben az Inc. 542 és az Inc. 158 kötése készült, Helwig feltételezi, hogy Valentin Bormanné /Borpmann/ volt, aki 1500 és 1528 között Lipcsében mint könyvkereskedő könyvkötőként is tevékenykedett.⁷⁰

Kyriss 213. táblájának /Nr. 105/ bélyegzői láthatók az Inc. 57 /CIH 297, 306, 300, 298/ és az Ant. 994 /Gergely, IX. pápa: Decretalium copiosum argumentum. Lugduni, 1511/ kötéstábláin. A kötések jellegükben és felépítésükben megegyeznek az előző lipcsei kötésekkel. Az Inc. 57 előtáblájára kiragasztott előzéklapon érdekes és fontos bejegyzést olvashatunk: Item libros ethicorum [Aristoteles munkájáról van szó] emi in nundinis

paschalibus 1503 quinque solidis, dedi pro inligatione 3 solidos, pro planatione unum. Ez alatt egy későbbi tulajdonosbejegyzés is olvasható: Liber magistri Johannis de Keytenbach. Az előző bejegyzésből megtudjuk tehát, hogy a könyveket /kolligátumokat/ 1503-ban a husvétí hetí vásár alkalmával vették öt solidusért, a bekötésért további 3, a simításért egy solidust fizettek. A bejegyző egyes szám első személyben írt, de nem közölte a nevét, s azt, hogy hol történt a vásárlás. A kötéstábla azt bizonyítja, hogy Lipcsében.

Az Inc. 157 /CIH 226/ világos bőrkötése is egy lipcsei könyvkötőműhelyben készült, amelynek bélyegzői Kyriss 215. tábláján /Nr.106/ láthatók. Az ősnymtatvány előtábláján belül olvasható bejegyzés tudtul adja, hogy ezt a könyvet, vagyis Antoninus Florentinus domonkos szerző munkájának ezt az első részét, egy bizonyos frater Erasmus Schultis adományozta apai örökségéből a bécsi domonkos kolostornak, s kéri, hogy a könyvet használók imádkozzanak érte és apjáért. A könyv a restauráláskor új előszöket kapott, de szerencsére a régi előszökek a bejegyzést tartalmazó darabját visszaragasztották az előtábla belsejébe. Ez is jó példa arra, hogy a régi könyvek történetének a bejegyzések és az eredeti kötések milyen fontos forrásai.

Lübeck

Az Inc. 165 /CIH 3126/ kötése egy olyan lübecki könyvkötőműhelyben készült, amelynek egy svéd könyvkereskedő vagy a tulajdonosa, vagy állandó megrendelője volt. Az egyforma elő- és háttábla első keretében pálcán áthurkolódó gótikus levelek /Schwenke, Laubstab 239/, a másodikban gránátalmavirágok /Schwenke, Blattwerk 492/ és nagy méretű rozetták sorakoznak, fölülr pedig a könyv egyik szerzőjének a neve olvasható aranyozva: Statius. A középmezőrt rutaindás lemezbélyegzők /Schwenke,

Rautenplatte 6 a/ töltik ki. A tábla felépítése és a bélyegzők igen közel állnak egy olyan nürnbergi könyvkötőműhely szerszámkészletéhez, amely a híres nyomdász, kiadó és könyvkereskedő, Anton Koberger megrendelésére dolgozott. A nürnbergi műhely feltehetően valamilyen kapcsolatban állt a lübeckivel.⁷¹ A könyvben egyébként a drezdai Bibliotheca Electoralis publica, azaz a mai Sächsische Landesbibliothek elődjének az ex librise és duplum venditum bélyegzője látható.

Magdeburg

Ugyanabból a városból, s talán ugyanabból a műhelyből is származik az Inc. 104 /CIH 933, 3418/, az Inc. 723 /CIH 958/ és az Ant. 727 /Horatius: Opera. Florentini, 1519/ kötése. Bár e három kötés bélyegzői és görgetői között nincs egyezés, díszítőmotivumaiknak a Schwenke-gyűjtemény azonos bélyegzőivel való egyezése ezt látszik bizonyítani. Az Inc. 104 elő- és háttáblája erősen eltér egymástól, s a kötéstáblákon hatféle bélyegző és egy görgető szolgál díszítésül. Ezek közül a rombuszba foglalt levéldísz = Schwenke, Blattwerk 334, az egyenes levél = Schwenke, Blatt 43, az ivdísz = Schwenke, Bogen 3. A műhely a Schwenke-gyűjteményben a Háromkirályok-mester nevet kapta. Az Inc. 104 rozettás-leveles görgetőjének variánsa az Inc. 723 félbőrös kötésének az egyetlen díszje, s ez megegyezik a Schwenke-gyűjteményben a Ranke 160 szám alatt láthatóval. Schunke ezt a görgetőt is a Háromkirályok-mesternek tulajdonítja. Az Ant. 727 kötését viszont, amely valóban két-három évtizeddel későbbi nyomtatványt borít, mint az előző két őnyomtatvány, a Háromkirályok-mester tanítványától származtatja. Az Ant. 727 világos bőrkötésének második keretében a rozettás-leveles görgető újabb variánsát látjuk /Schwenke, Laubstab 286/, ezen kívül nagyméretű, körbe foglalt rozettát, kisebb és nagyobb rutaindás gránát-

almavirágot /Schwenke, Blattwerk 516/. Ilse Schunke feltevését tehát a tárgyalat ősnymtatványok és antikva egymáshoz való időbeli viszonya alátámasztja. Hiányzik a magyarázat arra vonatkozólag, - s ezt a valamikor megjelenő Schwenke-gyűjtemény második kötetétől várjuk - hogy mivel bizonyítható ez esetben a mester és tanítvány kapcsolata, s vajon a tanítvány mestere műhelyét vezette-e tovább, vagy önállóvá lett. Az Inc. 104, 723 és az Ant. 727 kötéssel kapcsolatban ez a kérdés konkrétan úgy fogalmazódik meg, hogy vajon ez a három kötés ugyanabban a műhelyben, vagy két különböző magdeburgi könyvkötőműhelyben készült-e.

Mainz

Bár két XVI. század eleji nyomtatványt borít az RM III F 44c jelzeten álló művek kötése /a második kolligátum RMK III 124/, a kötéstábla felosztása és a gótikus bélyegzők korábbi kötés benyomását keltik. Hatféle bélyegző látható a világos, fátáblás kötésen, s érdekes, hogy a háttáblát csupán vakvonalak díszítik. A bélyegzők közül csupán egy négyzetbe foglalt nyul azonosítható a Schwenke-gyűjtemény Hase 5a számon találhatóval. Schunke egy bizonyos "Meister H mit Kreuz" nevű mainzi mesternek tulajdonítja ezt a bélyegzőt. Sajnos nem tudunk többet erről a könyvkötőről, de könnyen lehet, hogy egy kolostori műhelyben tevékenykedett, mert az RM III F 44c kötésének háttábláján ott van az egykori lánc nyoma, sőt mivel a háttábla nincs is bélyegzőkkel díszítve, eleve úgy szánták, hogy a könyv a hátán fekszik az olvasó pulthoz láncolva. Ezt az is alátámasztja, hogy a bélyegzők között egy "ave maria" irásszalag és egy IHS monogram is van.

Marburg an der Lahn

Az Inc. 454 /CIH 315/ késő gótikus bőrkötésének négyféle bélyegzőjéből a János evangélistát szimbolizáló körbe foglalt és Johann feliratu sas bélyegző megegyezik a Schwenke-gyűjtemény

Evangelisten 85 számú, a kötés keretét alkotó levélsor pedig a Laubstab 234 számú bélyegzőjével. E bélyegzőket egy marburgi műhelyben használták. Nem tudni, hogy ki köttette be, és ki volt az első tulajdonosa a könyvnek, de bizonyára nem az a személy, akinek a bejegyzése a címlapon olvasható: Sum ex libris Philippi Wisch Ca[non]ici Wezfla 1595, hiszen ez a bejegyzés csaknem száz évvel későbbi a könyv megjelenésénél. Még későbbi a limburgi ferencesek bejegyzése az A₂ lapon: Incorporatum Bibliothecae Limpurgensi fratrum minorum, majd más kézzel: 1714. Class. 12. col. 15., s a bélyegző: Bischoefliche Seminar-bibliothek zu Limburg. Nem valószínű, hogy a híres belgiumi Limburgról lenne itt szó, inkább a Marburgtól délnyugatra, ugyancsak a Lahn partján fekvő Limburgra gondolok. Így a bejegyzés és a bekötés helye egymást támogatóan közel van, s az is kézenfekvőbb, hogy Vigyázó egy eredetileg is németországi tulajdonban lévő ösnyomtatványt vásárolt Ranschburgnál 1901-ben.

Memmingen

Igen szép, gazdagon diszitett, kora gótikus kötésben van az Inc. 192 /CIH 3272/. Kyriss 219. táblázatának /Nr.109/ kilenc bélyegzője és az Inc. 192 kötésén látható huszonnégyszázötven bélyegző között hét egyezés van. A vizsgált kötésekben a leggyakrabban előforduló "Salve" irásslalagról elnevezett Salve-műhely a legrégebbi memmingeni könyvkötőműhely Kyriss kutatásai szerint. Ő nyolcvankét kötetet vizsgált meg, amelyek ugyanennek a műhelynek a termékei, és ezeken ötven különböző bélyegzőt talált. Bár az Inc. 192 bélyegzői között is szerepel IHS monogram, a négy evangélista szimbóluma, a zászlós bárány, és maga a "Salve" irásslalag, Kyriss is világinak tartja ezt a memmingeni könyvkötőműhelyt.

Egyazon könyvkötőműhelyben kötötték be az Inc. 177 /CIH 537, 2848, 1423/ három művet tartalmazó kolligátumát és az Inc.

660 /CIH 1434/ jelzetű ösnyomtatványát. Az Inc. 177 kötésén hatféle, az Inc. 660 kötésén pedig nyolcféle egyesbélyegző látható, s a két kötés öt bélyegzője megegyezik egymással. Ebből az öt bélyegzőből három szerepel Goldschmidt magángyűjteményének azon a kötésén, amelyet Hildbrand Brandenburg von Biberach számára kötöttek be.⁷² Ezek: a Mária irásslalag, az átlók metszéspontjában elhelyezett ötszirmu rozetta és e kötések legjellemzőbbje, egy háromszögbe foglalt fekvő szarvas bélyegző. Szokatlan, hogy mind az Inc. 177, mind az Inc. 660 esetében a háttábla díszesebb az előtáblánál. Az Inc. 660-ban két bejegyzés olvasható. Az egyik: Georgius Schradinus Ulmensis, a másik: Coenobij Roth Ordinis Praemonstratensis. Goldschmidt egy memmingeni könyvkötőműhelyre gyanakszik. Érvelésül azt hozza fel, hogy Hildbrand Brandenburg, aki Biberachból való, a Memmingen melletti buxheimi kartauziakra hagyta örökül összes könyvét. Ezekbe ezt a tényt be is vezették, talán akkor, amikor ott Brandenburg maga is szerzetes lett. Mindenesetre az Inc. 660 bejegyzéseinek a helye is közel esik Memmingenhez: Ulm mintegy ötven km-nyire északra, Roth pedig Buxheimen tul kb. tíz km-re északnyugatra. De ugyanebben az irányban fekszik Biberach is, alig harminc kilométernyire Memmingentől.

Prága

Sok apró bélyegző díszíti az Inc. 113 /CIH 1118/ kötését, s a kilencféle bélyegzőből nyolc megvan Kyriss 89. tábláján /Nr.41/. Érdekesek a stilizált állatfigurák, különös a kétfarku hablaány, de legfontosabb közülük a "Bartholomeus" névbélyegző. A mi kötésünkön nem szerepel, de Kyrissnél látható még a kétfarku cseh oroszlán apró körbélyegzője két változatban is. Ez azt sugallja, hogy cseh kötéssel van dolgunk, amit alátámaszt az, hogy Kyriss ötvenhét ugyanilyen bélyegzőkkel díszített kötetet

határozott meg, s ezek egy kivételével /ez olmützi/ mind prágai kolostorokban és könyvtárakban található. A névbélyegző feltételezhetően a könyvkötő nevét rejti. Az Inc. 113 jelzeten található ősnymtatványt a dürnsteini /Ausztria/ Ágoston-rendi kánonokok kolostorában használták.

Regensburg

Az Inc. 483 /CIH 480/ fatáblás félbőrkötésének háromféle bélyegzője: a gótikus szabad levél, a virágtő és a rozetta, Kyriss 301. tábláján /Nr.150/, az ismeretlen könyvkötők csoportjában található. Schunke a Schwenke-gyűjtemény rendezése és meghatározása során megállapította, hogy ez a műhely Regensburgban működött: Schwenke, Blatt 93.

Schweinfurt

Korai ősnymtatványt tartalmaz, s gótikus kötése is korai az Inc. 803 /CIH 625/ jelzetű kötetnek. Tizenkilencféle bélyegző van a két kötéstáblán, amelyek közül három megegyezik a Schwenke-gyűjtemény megfelelő bélyegzőivel: kettő kétfejű sas = Adler 466 és 467, és a rombuszba foglalt egyszarvu = Einhorn 32. A bélyegzőket Schunke egy schweinfurti műhely szerszámkészletébe sorolja. Az első számozatlan lapon VII. Sándor pápa ex librise látható, akit 1655. április 7-én választottak meg, tehát ez a Biblia egy ideig az ő tulajdonában volt. Datálása miatt némi bizonytalanságot okoz a kézírásos bejegyzés⁷³: Disze Bibel verehrt mir mein gnediger und beehrter Herr Johann Beyer bürger und handelsman auch eines löblichen Hanndsz geehrtes assessoris alhier in Regenspurg. Den 24/14 Septembris anno 666. Johann Khreitzer handelsdiener von Salzburg gebirtig. Vigyázó a könyvet 1903-ban a linzi Rohrach^{er}vnél vásárolta.

Starhemberg

Az alsó-ausztriai Wiener Neustadt körzetében fekvő kisvá-

rosban, Starhembergben több könyvkötőműhely is létezett. Az itt bemutatásra kerülő két ösnyomtatvány is különböző műhelyekben készült. Az Inc. 231 /CIH 927/ bélyegzőiből csak a jellegtelen, apró hatszirmu rozettát nem tudtam azonosítani, a többi egyezik a Schwenke-gyűjtemény bélyegzőivel: a pontozott fejbélyegző = Kopfstempel 20, a szokatlan gránátalmavirág = Granatapfel 35, a rutainda = Rautengerank 93 és a különös, stilizált virág = Rosette 213. A Ráth 1425 /CIH 3269/ kötésén négy bélyegző látható, ezek közül azonban csak egy az érdekes: az oldalára fordított címerpajzsban oroszánt ábrázoló bélyegző = Schwenke, Löwe 267. Az a [1] lap bejegyzése korai, valószínűleg XVI. századi: Ex libris Joannis Martini Wurtegart. Az a₂-n olvasható bejegyzés talán egy évszázaddal későbbi: Christophorus Francz Landishutanus Bauariae Boius predicator verbi dei in Söllinberg 1626, 1627, 1628.

Tübingen

Ha Kyriss táblaköteteinek valamelyikében és a Schwenke-gyűjteményben is szerepel ugyanaz a bélyegző vagy görgető, ezeket általában mindketten ugyanahhoz a műhelyhez rendelik. Az Ant. 703 /Mazzolini: Summa summarum, que Sylvestrina dicitur. Argentorati, 1518/ és az Ant. 720 /Cyprianus: Opera. Basileae, 1520/ fatáblás világos bőrkötései ugyanannak a műhelynek a termékei. A táblák keretében vadászjelenetes görgető fut körbe, a középmező gótikus rutaindája is azonos a két kötésen, csak annyi az eltérés köztük, hogy az Ant. 703-nál a rutaindában gránátalmavirág, az Ant. 720-nál pedig Krisztus-fejes bélyegző látható. Schunke Wimpfen városába helyezi a műhelyt, nem tudjuk miért. Kyriss viszont, akinek 247. tábláján /Nr.123/ három bélyegző, ill. görgető megegyezik az előbbi két kötés motívumai közül, nemcsak azt állapította meg, hogy tübingeni könyvkötőről van ez

esetben szó, hanem azt is, hogy ez a mester valószínűleg a neves tübingeni könyvkötő, Johannes Zoll⁷⁴ műhelyét vette át⁷⁵, s működésének ideje főleg a XVI. század első négy évtizedére esik. Ezt egyébként az Akadémia Könyvtára most szóban forgó két antikvája is alátámasztja.

Egy másik tübingeni műhelyben kötötték be az Ant. 556 /Koll. 1. Andrelinus, Publ. Faustus: Epistolae proverbiales et morales. Argentorati, 1510/ jelzetű könyvet. A fatáblás világos félbőr-kötést mindössze kétféle bélyegző díszíti, egy galamb és egy sas bélyegző. Mindkettő megtalálható Kyriss 249. tábláján /Nr.124/.

Uelzen

Uelzen Alsó-Szászország egyik kisebb városa, messze északon, a Hannover-Hamburg utvonalon mentén. Egykor a Hanza-városok tagja volt. Az Akadémia Könyvtára régi könyvei közül négynek van olyan kötése, amelyek valószínűleg Uelzenben készültek három különböző könyvkötőműhelyben a XV. század végén és a XVI. elején.

Az Inc. 156 /CIH 3040/ bélyegzői közül az apró, rombuszba foglalt sas = Schwenke, Adler 21, a virágtő = Schwenke, Blattwerk 426 és a nagyméretű rozetta = Schwenke, Rosette 610. E bélyegzők Schunke kutatásai szerint az uelzeni Rozetta-műhelyből valók. A nyomtatvány augsburgi, az előszéklapon Johann Conrad Feierlein /Feuerlein ?/ címeres ex librise látható, s feltehetően a XVIII. század elejéről származik. A könyvben benne van Mattheus Kuppitsch bécsi antikvárius Telekinek szóló 1834. április 4-én kelt számlája a könyv áráról.

Bélyegzőegyezései alapján ugyancsak uelzeni könyvkötő készítette az Inc. 511 /CIH 936/ kötését. A legjellegzetesebb bélyegző egy körbe foglalt korona = Schwenke, Krone 22, erről kap-

ta a műhely is a nevét. Csupa apró bélyegző díszíti a kötést, ami egyébként általában jellemző az észak-németországi kötésekre. További egyezések: oroszán = Schwenke, Löwe 253 és a négy evangélista négy kis bélyegzője = Schwenke, Evangelisten 33. Szerepel még a kötésen kétfejű sas, fönix madár és apró csillag. A könyv címlapján a strassburgi egyetemi és tartományi könyvtár bélyegzője, később duplumbélyegzője látható. Vigyázó vette a könyvet Rohrachernál 1901-ben.

Valószínűleg uelzeni és talán egyazon műhelyből származik az Inc. 701 /CIH 732/ és az RM III F 50 /RMK III 131/ kötése. Mindkettő nagyon kopott, nehezen azonosíthatók az apró bélyegzők. Az RM III F 50 egyik bélyegzője, a sas = Schwenke, Adler 20. Schunke szerint e bélyegző az uelzeni Johannes-kolostor műhelyének a készletébe tartozott. Másik két bélyegzőt viszont, egy kicsi rozettát és egy apró csillagot, a közeli Braunschweig városából származtat. A könyvben található pecsét /Ministerial Bibliothek Uelzen/ azt bizonyítja, hogy a Temesvári Pelbárt beszédeit tartalmazó könyv egy ideig mindenképpen Uelzenben volt. Bizonytalanabb az Inc. 701 /CIH 732/ kötésének az eredete. Egyetlen bélyegző, egy kicsi kétfejű sas egyezik meg Schwenke, Adler 385 számon közölt bélyegzőjével, s ez szintén az uelzeni Johannes-kolostoré. A kötés másik három bélyegzőjét nem tudtam azonosítani. A címlap bejegyzése: Liber Monastery S. Johannis Baptistae in Oldenstadt, de látható benne egy ugyanolyan pecsét is, mint az RM III F 50-ben. Mindkét könyvet Vigyázó vásárolta, az Inc. 701-et 1901-ben Rohrachernál, az RM III F 50-et pedig 1900-ban Ludwig Rosenthalnál.

Uffenheim

A korai gótikus kötésekre jellemzően sok, tizenhétféle bélyegző díszíti az Inc. 196 /CIH 3256/ bőrkötését. Ezek közül

a rombuszba foglalt heraldikus sas megegyezik Schwenke, Adler 236 számú bélyegzőjével, az evangélisták szimbólumának négy bélyegzője = Schwenke, Evangelisten 10, egy négyzetbe foglalt állatfigura = Schwenke, Fabeltier 52 a, s végül a bárány = Schwenke, Lamm 21. Uffenheimben működött egy "főműhely" /Hauptwerkstatt/ is, arról a könyvkötőműhelyről azonban, amelyben az Inc. 196 kötése készült, Schunke csak annyit tudott megállapítani, hogy Uffenheim környékén tevékenykedett. Uffenheim Würzburgtól délre van a würzburg-ochsenfurti vonalon. Az Ősnyomtatvány első számozatlan lapján az ochsenhauseni könyvtár egykori pecsétje látható.

Ulm

Az Inc. 616 /CIH 2594/ fatáblás félbőr-kötése elég rossz állapotban van. A kopott előtáblát rozetták díszítik, a hátsó táblát görgető. Ugyanezeket a díszítőmotívumokat további három bélyegző társaságában jobban láthatjuk az Inc. 735/1 /CIH 255/ barna bőrkötésén. A görgetőre sárkányokat és kutyákat metszettek, s ez megegyezik Kyriss 253. tábláján /Nr.126/ a 2. számú görgetővel. A nagyméretű, körbe foglalt rozetta is azonos Kyriss 253. tábláján az 1. számuval, valamint a rutainda ugyanezen a táblán a 6. számuval. Az Inc. 616 címlapján diesseni kolostori bejegyzés, az Inc. 735/1 címlapján pedig zwiefalteni kolostori bejegyzés olvasható. Mindkét város igen közel esik Ulmhoz, Diessen az Ammersee partján, Ulmtól délkeletre, Zwiefalten még közelebb délnyugatra.

Ugyancsak Ulmban, érdekes, baglyot ábrázoló bélyegzőjéről a "Bagoly-műhelynek" elnevezett könyvkötőműhelyben kötötték be az Inc. 446-ot /CIH 1746/. A bagoly bélyegzőn kívül láthatjuk Kyriss 255. tábláján /Nr.127/ az Inc. 446 kötését díszítő, s az előbbi bekezdésben tárgyalt sárkány görgető variánsát /Kyriss

255/3/ és egy szintén nagy méretű, körbe foglalt rozettát. Az Inc. 446 kötésének negyedik bélyegzője nincs meg Kyriss tábláján, de ugyanez a virág díszíti az Ant. 88 /Maffei Volaterranus, Raphael: Commentariorum ... libri. Parrhisiis, 1511/ félbőrös kötését is. Ez az érdekes virágdísz gótikus rutaindába van helyezve, s a rutainda azonos Kyriss 255. táblájának a 4. számú bélyegzőjével.

Nincs kizárva, hogy ez a Kyrissnél szereplő két műhely esetleg egy. Ezt nemcsak a bélyegzők, főleg a sárkány görgető nagyfokú hasonlósága valószínűsíti, hanem az is, hogy az Inc. 735/1 gránátalma bélyegzője Kyriss 255. tábláján /Nr. 127/a 6. számon látható, míg a többi bélyegző Kyriss 253. tábláján /Nr. 126/. Az Inc. 446 kötése ulmi ösnyomtatványt borít, amely Konrad Dinckmutnál jelent meg. Dinckmut vagy maga a könyvkötő is volt, vagy tartott fenn könyvkötőműhelyt.⁷⁶ Így azt a feltevést is megkockáztatom, hogy talán az előbbieken tárgyalt mind a négy kötés az ő műhelyéből került ki.

Az Inc. 446 első számozatlan lapján hosszabb német nyelvű bejegyzés olvasható arról, hogy a könyv tulajdonosának 1544. március 12-én Hans Andreas nevű fia született, akit öt nappal később kereszteltek meg. A boldog apa feljegyezte a keresztszülők nevét is: Graf Hanns von Schonburg, Andreas von Brag, Freyherr zu Winthag és ennek felesége Madlena von Brag, született von Scherfenberg. Sajnos éppen a saját nevét nem közölte és azt a helyet, ahol mindez történt.

Kyriss négy ulmi könyvkötőműhelyről tudott. A Ráth 1506/2 /CIH 815/ jelzetű könyv is egy ulmi műhelyben kapta bőrkötését, amelyet tizféle bélyegző díszít, köztük a négy evangélista szimbóluma. Ezek megegyeznek a Schwenke-gyűjteményben az Evangelisten 65 számon láthatókkal, a szokatlanul nagy rozetta =

Schwenke, Rosette 674, s az apró stilizált négyszög = Schwenke, Viereck 26. Schunke ezeket a bélyegzőket egy ulmi műhelynek tulajdonítja, s nem lehetetlen, hogy ez a műhely azonos azzal, amelynek bélyegzőit Kyriss a 251. táblán /Nr.125/ hozza. Kyriss 251. tábláján egyetlen olyan bélyegző szerepel, a palmetta motívum, amely látható a Ráth 1506/2 kötésén is. A könyvet a melki apátság könyvtárában használták.

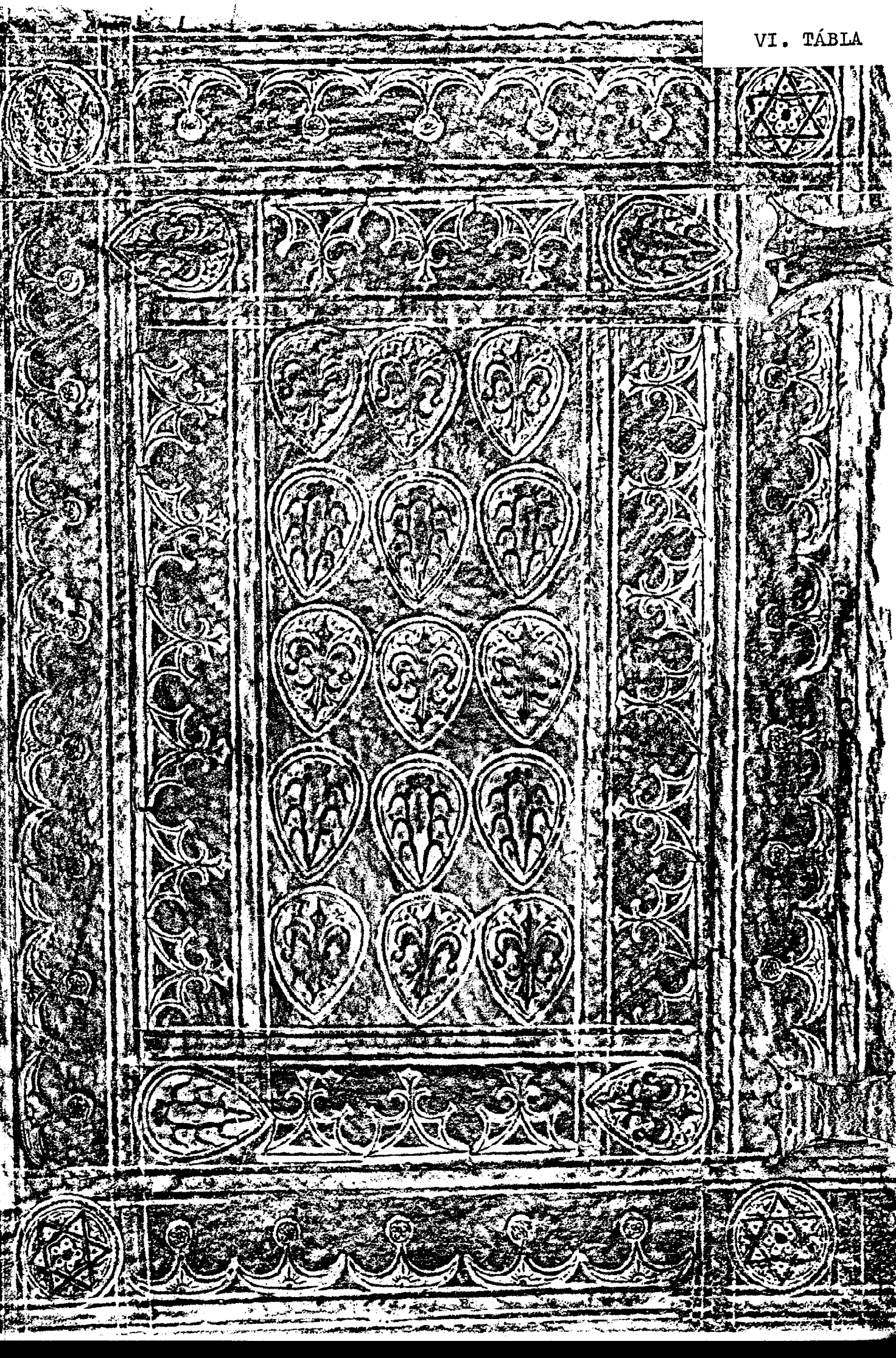
Ulm környékén tevékenykedő műhelyből származik a Ráth F 1065 /RMK III 112/ kötése /VI. tábla/. A világos bőrkötés tízféle bélyegzőjéből öt szerepel a Schwenke-gyűjteményben: sas = Adler 252 a, a műhely nevét adó szarvasagancs = Hirsch 90 /zu Ulm Hirschgeweih/, liliom = Lilie 454 a, egy stilizált dísz = Ornament 32 a, Dávid-csillag = Sterne 55. A könyvet, amely Temesvári Pelbárt beszédeit tartalmazza, az Ulmtól délre fekvő Buxheimben, a kartauziak kolostorában használták.

Urach

Ugyanabban a műhelyben kötötték be a XVI. század elején az Inc. 884 /CIH 684/ és az Ant. 983 /Koll. 1. Lucanus: Pharsalia. Parisiis, 1506/ jelzeten található könyveket. Mindkettőn háromféle görgető látható, s ezek megegyeznek Kyriss 295. táblájának /Nr.147/ három görgetőjével. Azonos a két kötésen látható virágtő is, ez pedig megegyezik Kyriss 295. táblája 1. számú bélyegzőjével. A műhely biztosan dél-németországi, Kyriss nem tudta közelebbről meghatározni. Schunke Urach környékinek tartja /Ranke 156, zu Urach/. Az Inc. 884 legkorábbi bejegyzése: Emptus floreno Friburgi 1499.

Wittenberg

Egyszerűen díszített késő gótikus, XVI. századi bőrkötésbe van kötve az Inc. 159 /CIH 3071, 2102/. A középmezőt kis méretű rutaindás gránátalmavirágok töltik ki, az ezt körülvevő ke-

retben pedig szőlőindás-rozettás görgető van, s ez megegyezik a Schwenke-gyűjteményben a Ranke 162 számon láthatóval. Ez egy wittenbergi könyvkötőműhely görgetője. Ugyancsak wittenbergi műhelyben készítették az RM IV F 1050 /Beroaldus, Philippus: In asinum aureum L. Apulei ... commentaria. Coloniae, 1512/ világos bőrkötését. Felépítése teljesen egyezik az előzőével, csak más metszésű a középmezőt kitöltő rutaindás gránátalmavirág. Ez a díszítőmotívum egyébként egész Dél-Németországban elterjedt és igen kedvelt volt. A virágindás görgető "modernebb", közeli rokona a XVI. század első harmadában divatbajótt keretdísznek. Ez a görgető azonos a Schwenke-gyűjtemény Ranke 151 számon reprodukált görgetőjével. Az Inc. 159 kolligátum második művének a címlapján egy "Libri presentis Lucani possessor est ..." kezdetű tulajdonosbejegyzést sajnos olvashatatlanul áthuztak. A kötéstáblán belül már egy későbbi bejegyzés azt adja tudtunkra, hogy a könyvet 1554-ben Wittenbergben vásárolták. Ez a bejegyzés mindenesetre megerősíti a kötés wittenbergi eredetét is.

Würzburg - Mergentheim

Korai ősnymtatványt borít az Inc. 242 /CIH 1226/ kötése. Ötféle egyesbélyegző díszíti, s elő- és háttáblája megegyezik. Feltehetően az 1480-as évekből való a kötés, amelynek legjellegzetesebb bélyegzője egy négyzetbe foglalt, liliumoktól körülvevett kicsi címerpajzs, rajta kétfejű sas. Ez a bélyegző megegyezik a Schwenke, Adler 379-cel, a lilium = Schwenke, Lilie 67, a háromféle rozetta közül kettő található meg a Schwenke-gyűjteményben: Rosette 59 és 159. Schunke a műhely működésének a helyét Würzburg környékére, Würzburg és Mergentheim közé teszi. Az ősnymtatvány előtáblájának a belsejében található egy Jézus feltámadását ábrázoló fametszet, ez az Akadémia Könyvtára legrégebb, az 1430-as évekből származó nyomtatványa.

Összevetve a polgári műhelyekből eredő gótikus kötéseket a kolostori műhelyekben készítettékekkel, nem fedezhető fel közöttük stílusbeli különbség. Mind a kötések felépítése, mind a díszítőmotívumok nagyon hasonlóak. A sajátosságot csak egy-egy kolostori cimerbélyegző /pl. a tegernseei bencések tavirózsás cimere/, a kolostor helyére utaló névbélyegző - irásslalag /pl. "wiblingē", "reb'dorff", ml = Marienlager = wedderni kartauziak, a bécsi domonkosok W P betűi/, vagy a könyvkötő nevének irásslalagja jelenti, amelyet viszont mind kolostori, mind polgári könyvkötő használhat/"fr. rolet stos" freiburgi ferences, Ambrosius Keller augsburgi, vagy Franz Staindorffer nürnbergi világi könyvkötő/. Tehát ez csak az adott műhely vagy könyvkötő ismerve. Ahogy városi cimert - pl. Kölnét - kolostori és polgári műhelyben egyaránt használtak. Sőt, a bécsi domonkos, Johannes de Lindau tulajdonbélyegzője nem azé az augsburgi könyvkötőműhelyé, ahol bekötötte könyveit, hanem övé, a megrendelő szerzetesé.

A stílus alapján tehát olyannyira nem lehet a kolostori és a polgári műhelyek gótikus kötéseit között különbséget tenni, hogy - mint a polgári műhelyek bevezetőjében hangsúlyoztam, sőt majd az átmeneti stílusú kötések tárgyalásánál is látni fogjuk - a kolostori műhelyek alfejezetbe csak a biztosan kolostorhoz kapcsolható kötések soroltam be. A rokonság magyarázata abban rejlik, hogy a polgári műhelyek a kolostoriakból nőttek ki; továbbá a gótika idején a világi értelmiség kialakulásával egy-egy világi könyvkötő maga is kolostori műhelyben tanult, majd vált önállóvá; más esetben plébániához tartozó világi személyek, de olykor maga a világi papság egy-egy tagja is foglalkozott könyvkötéssel; máskor világi megrendelést is vállaltak kolostori műhelyekben. Még gyakoribb azonban, hogy egy-egy városban belül a kolostori és

polgári műhelyek bélyegzőket vagy más diszitő szerszámokat kölcsönöztek egymásnak. Erre különösen a most következő Nürnbergben láthatunk több példát.

I.3. A kiadói kötések: Nürnberg - Anton Koberger

Nürnberg a XV. században valóságos városállammá fejlődött. Önállóan kötött kereskedelmi szerződéseket és szövetségeket, s ha kellett, megvédte magát az erőszakoskodó főurakkal szemben. Fontos ipari és kereskedelmi központ volt. A XV. század harmadik harmadában több mint egy tucat nyomdász működött a városban. A nyomdák ekkor többnyire a kereskedelmi központokban jöttek létre, ahonnan kötetlenül, hordókba és bálákba csomagolva szállították a könyveket az egyetemi városokba. De Nürnberg maga is jó piaca volt a könyveknek. Számos humanista élt falai között: Pirckheimer, Schedel, Celtis, Eobanus Hessus, Regiomontanus, s egy sor férfi és női kolostor működött, amelyekben ugyancsak szükség volt a könyvekre. Ezenkívül a polgárok is vásároltak könyveket, s okleveles adat bizonyítja, hogy a városi könyvtár /Librei/ számára a nürnbergi tanács Kobergertől is vett könyveket.⁷⁷

A XV. század legtermékenyebb nyomdása és legnagyobb könyvkereskedője Anton Koberger volt. Fennmaradt levelezése⁷⁸ bizonyítja, hogy Velencétől Frankfurtig, Lyontól Budáig, Krakkótól Lübeckig egész Európát behálózták üzleti kapcsolatai. Budán veje, Wolf Haller volt a megbízottja az 1490-es évek elején, de miután Haller nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, Theobald Fegerrel alakított ki tartósabb üzleti kapcsolatot.

Loubiernak⁷⁹ már e század elején föltűnt, hogy a Koberger-nyomtatványok jelentős része nagyon hasonló vagy közel egyforma kötésben van. Több szakember, így Knaus⁸⁰, Schmidt⁸¹, Schwenke⁸², Helwig⁸³ és Sack⁸⁴ valószínűnek tartotta, hogy a nagy kiadók, mint amilyen Koberger is volt, saját könyvkötőmű-

hellyel rendelkeztek. E feltételezésnek annál inkább megvolt az alapja, mivel a nagyjából kortárs Johann Neudörffer⁸⁵ említi, hogy Koberger huszonnégy sajtóval és száz egynéhány emberrel dolgozott, akik között könyvkötők is voltak. Koberger 1470-ben kezdte működését, de a nyomdászatot 1504-ben feladta, s azután haláláig /1513/ kiadással és könyvkereskedéssel foglalkozott. A könyvkereskedéssel nagyon sok esetben párosul a könyvkötés, ugyanis nagyobb üzleti haszon bekötve adni el a könyveket. Koberger kiváló üzletember volt, s nemcsak saját kiadványait kötötte be Nürnbergben, hanem, mivel más nyomdák termékeivel is kereskedett⁸⁶, ezek közül is bekötötte a helybeni eladásra szántakat. Ezek a Koberger-kötések kétségtelenül kiadói kötések, persze nem a mai értelemben, hiszen a modern kiadói kötések gépi úton készülnek, a legapróbb részletekig azonosak, és óriási példányszámban jelennek meg. A XV. századi kiadói kötések kézműves könyvkötőműhely termékei, mindegyik egyedi, csak néhány díszítőmotívumuk azonos. Az összkiadásnak csak egy részét kötötték be, ezt sem egyszerre, hanem a kelendőség szerint. A hangsúly nem is azon van, hogy a nagy nyomdász-kiadóknak saját könyvkötőműhelyük legyen, hanem hogy a könyveket a helybeli könyvkötők a nyomdász-kiadó megrendelésére és számlájára kötötték be.⁸⁷ Koberger is egyszerre több nürnbergi könyvkötőt foglalkoztatott, de saját könyvkötője vagy könyvkötői is voltak.

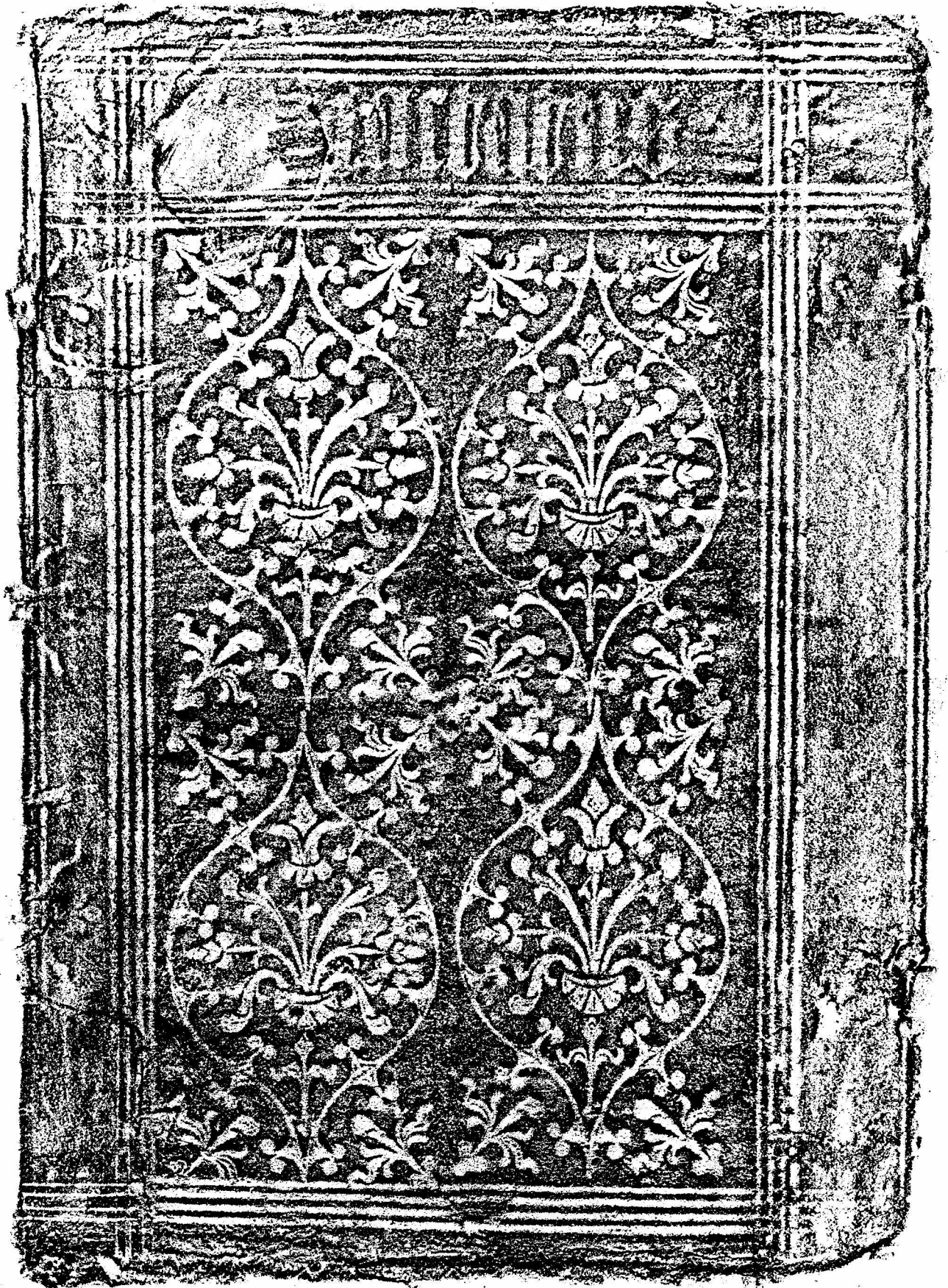
Ernst Kyriss 1940-ben benyújtott disszertációjának⁸⁸ a témája a nürnbergi kolostorok könyvkötőműhelyeinek tevékenysége volt. A német gótikus kötésekről 1951-58 között megjelent négykötetes albumában a kolostori műhelyek mellett már tizenegy polgári műhely bélyegzőit is meghatározta. Kyriss 1380 nürnbergi kötés alapján állította össze a különböző nürnbergi műhelyeket, de ő elvetette a Koberger-féle kiadói kötések fogalmának jogos-

ságát. Kétségtelen, hogy távolról sem Koberger-kötés mindaz, ami ezekből a nürnbergi könyvkötőműhelyekből kikerült, de egy részüket mindenképpen kapcsolatba hozhatjuk Kobergerrel.

Adolf Schmidt egyetlen könyvtár, a darmstadti tartományi könyvtár anyagából szűrte ki tizenegy nürnbergi kötésben található Koberger-nyomatványt, összeállította ezeknek a bélyegzőtáblázatát összesen hetvenhat bélyegzővel, s gondos elemzés után arra a következtetésre jutott, hogy ezek a kötések Koberger számára készült kiadói kötések.⁸⁹

Schmidt, Kyriss és a fent említett szakemberek kiadói kötésekkel foglalkozó tanulmányainak az eredményeiből kiindulva igyekeztem az Akadémia Könyvtára nürnbergi kötéseit kiválasztani, s a következőkben tárgyalom, Kyriss műhelyeinek sorrendjében.

I. Az RM III F 36b /RMK III 104/, az Inc. 776 /CIH 1790/, a Ráth 1543 /Speculum vitae beati Francisci et sociorum eius. Venetiis, 1504/ és az Inc. 798/1 /CIH 1252/ kötése ^a ugyanabban a nürnbergi könyvkötőműhelyben készültek, mint amelyeknek a bélyegzőit Kyriss 225-226. tábláján /Nr.112/ láthatjuk. A négy kötés 1486 és 1504 között megjelent nyomtatványokat borít. Az RM III F 36b öt bélyegzőjéből négy megegyezik a Kyriss 225-226. tábláin bemutatott motívumokkal, az Inc. 776 négy bélyegzője közül három /lásd a VII. táblát/, a Ráth 1543 kötésének két díszítőmotívuma közül a gránátalmavirágos lemez, az Inc. 798/1 nyolc bélyegzőjéből pedig három található meg Kyrissnél. A négy könyv közül hármat Vigyászó Ferenc vásárolt, Ráth az 1543 jelzetű könyvet a würzburgi Vierheiligenél restauráltatta. Az Inc. 776-ban a bajor hercegek könyvtárának egy későbbi századokból való ex librise található, de az Inc. 798/1 bejegyzése sem visz közelebb a használat helyének a meghatározásához. Az előtáblán belül és a Fol. 1 tetején olvasható más-más kéztől ez a szöveg: Codex [!]

monastery sancti Mathiae apostoli.

II. Kyriss 227. táblájának /Nr.113/ bélyegzőivel egyeznek az Inc. 732 /CIH 1713/ szép gótikus kötésének a bélyegzői. Ebből a műhelyből csak ez az egy kötés van az Akadémia Könyvtárában, s ez Vigyázó könyvtárával került ide. Az A2 lapon a következő bejegyzés áll: In usum fratrum Monastery Cellae Sanctae Mariae Virginis inter Brenberg et Worth. A bajor Donauwörthről és Brennberggről van szó, Nürnberggről nem messze délre.

III. Az Inc. 791 /CIH 773, 1039/ kötésének valamennyi bélyegzője megvan Kyriss 229. tábláján /Nr.114/, az Inc. 118/2 /CIH 666/ öt bélyegzőjéből pedig három. Meg kell jegyezni, hogy az Inc. 118/2 másik két bélyegzője viszont Kyriss 239. tábláján /Nr.119/ látható, s ezek - Kyriss szerint - egy másik nürnbergi könyvkötőműhely eszköztárába tartoztak. Az Inc. 118 köteteiből kimosták a bejegyzéseket. Ezek a kötetek a Telekiek könyvtárával, az Inc. 791 a Vigyázó-könyvtárral került az Akadémiához. A három ösnyomtatvány 1485-ben és 1486-ban jelent meg Kobergernél.

IV. A most bemutatásra kerülő három kötés közül a Ráth F 1518 /CIH 2741/ kötése borítja a legkorábbi, 1470-75-ből való ösnyomtatványt, s ez nem is Kobergernél, hanem a strassburgi Ruschnál jelent meg. A kötés tízféle bélyegzőjéből mindenképpen a könyvkötő nevét jelölő "Francz Staindorffer" névbélyegző a legérdekesebb. Staindorffer bélyegzőit Kyriss az első táblakötetben a 133. táblán hozza /Nr.65/, s a Ráth F 1518 bélyegzőiből hét megtalálható ott. Staindorffer Nürnbergben működött, 1487-88-ban a nürnbergi Tanácstól 63 könyv bekötéséért 52 forint 16 solidus és 5 fillért kapott.⁹⁰ Schmidt szerint Staindorffer 1487 előtt, mielőtt önállósította magát mint könyvkötőlegény, Koberger szolgálatában állt.⁹¹ Az Inc. 118/3 /CIH 666/ kötésének négy bélyegzője egyezik a Ráth F 1518 bélyegzőivel, ugyanakkor öt - részben

ugyanazok - megegyezik Kyriss második táblakötetének a 231. tábláján /Nr.115/ látható bélyegzőkkel. Valóban, Kyrissnek az ismeretlen nürnbergi polgári könyvkötők csoportjában a 231. táblán közölt bélyegzői és a név szerint ismert könyvkötőkhöz sorolt nürnbergi Franz Staindorffer bélyegzői között lényeges azonosság fedezhető fel: Kyriss 231/1 = 133/5, Kyriss 231/2 = 133/4, Kyriss 231/4 = 133/7, Kyriss 231/8 = 133/8. Kyriss a 133. táblán Staindorffer működési idejét 1474 és 1486 közé teszi, a 231. táblán pedig az "ismeretlen" nürnbergi könyvkötőt 1474 és 1492 közé. A bélyegzők, amelyeket Staindorffer használt, bizonyára Kobergernél maradtak, mikor ő megvált Kobergertől, s azokat más ujabbakal együtt, Koberger kötésein továbbra is használták. Az Inc. 903 /CIH 1092/ kötése alátámasztja ezt a feltételezést. Hétféle bélyegzője közül a griff és a pálcán áthurkolódó gótikus inda megegyezik az Inc. 118/3 kötésén látott griff és gótikus inda bélyegzővel, s ez a kettő azonos Kyriss 231/1 és 231/4 számú bélyegzőivel, de ugyanezen a 231. táblán további két bélyegző megegyezik az Inc. 903 bélyegzői közül kettővel, a nagy és a kicsi rozetta, Kyrissnél a 231/3 és a 231/7. Ez utóbbi két bélyegző a Staindorffer-féle 133. táblázaton nem szerepel. Persze ez az egyetlen példa még kevés bizonyíték, de a Koberger-kötéseket tárgyaló disszertációmban ugyanerre a budapesti Egyetemi Könyvtárból és az Országos Széchényi Könyvtárból további kilenc példát hoztam bizonyításul.⁹²

V. Az Inc. 750 /CIH 1531/ Velencében jelent meg 1498 végén, s a címlapján olvasható bejegyzés szerint 1499-ben Nürnbergben vették meg kötés nélkül 1 forint 5 solidusért. Abban a nürnbergi műhelyben kötötték be, amelynek a bélyegzői Kyriss 235. tábláján /Nr.117/ láthatók. Az Inc. 750 valamennyi bélyegzője megvan Kyriss 235. tábláján. Több gazdája is volt az Inc.

750-nek. Az előtáblán belül az ex libris-szerű bejegyzésből megtudjuk, hogy a könyv Hartmann Schedelé, a tudós nürnbergi orvosé, a Kobergernél megjelent híres Világkrónika szerzőjéé volt. Később az egyik Fuggeré lett, majd - mint a címlap újabb bejegyzéséből kiderül - ő is tovább ajándékozta egy bizonyos Minczingernek: Ex liberalitate magnifici domini domini J. Jacobi Fugger est Johannis Henrici Minczinger. Vigyázó Rosenthalnál vette 1904-ben. Az Inc. 750 kötése nem Koberger-féle kiadói kötés. Kobergernek ugyan élénk kereskedelmi kapcsolatai voltak Velencével, de vajon nála vették-e ezt a könyvet Nürnbergben? Ha netalán igen, akkoris kötetlenül! Viszont olyan nürnbergi műhelyben köttették be, amelyből sok Koberger-nyomtatvány kötése is származik, s ezek között vannak kiadói kötések. Az bizonyos, hogy ez a mester Koberger megrendelésére is dolgozott.

Helwig szerint a kiadói kötések csálhatatlan jele, hogy a kötések előtábláján fölül szerepel a szerző neve vagy a mű tartalmára vonatkozó felirat.⁹³ Ezeket nem egyes betűbélyegzőkkel állították elő, hanem a két-három szavas feliratot lemezbe vészték, és ezt a lemezt préselték a bőrbe. Helwig úgy véli, hogy ezek a lemezek a kiadó megrendelésére készültek, s lenyomatuk csak az általa köttetett könyvek tábláján jelenik meg.

A most tárgyalt V. csoportba sorolt további kötések, az Inc. 118/4, az Inc. 118/1 /CIH 666/, az Inc. 717 /CIH 2908/ és az Inc. 881 /CIH 200/ bélyegzői részben megegyeznek az Inc. 750 táblájának a bélyegzőivel, részben egymással, de valamennyi Koberger-nyomtatványt borít, és mindegyiknek az előtábláján van felirat. A Koberger-kötéseket tárgyaló könyvemben⁹⁴ a IX. csoportba tizennégy olyan kötést soroltam, amelyek ebben a műhelyben készültek. Kettő kivételével valamennyi Koberger-nyomtatvány, s ezek előtábláján is kivétel nélkül van címfelirat a bőrbe

nyomva. Az Inc. 881 a XVII. században a nyitrai konvent birtokában volt. Az Akadémia Könyvtárába közvetve került az Ernst-gyűjteményből.

VI. Az ide sorolt négy kötéstábla bélyegzői a Kyriss 237. tábláján /Nr.118/ szereplő bélyegzőkkel mutatnak több-kevesebb egyezést. Egyik sem Koberger-nyomatványt borít, de kettő közülük szerintem Koberger megrendelésére készült: a Ráth 1052 /CIH 2556/ és az RM III F 74 /RMK III 191/ kötése. A Ráth 1052 Temesvári Pelbárt Hagenauban megjelent beszédeit tartalmazza. Ez a könyv a XV-XVI. század fordulóján az egyik legnépszerűbb mű volt Európában. Minden bizonnyal Koberger is kereskedett vele Nürnbergben, amit megerősíteni látszik, hogy az RM III F 74 ugyancsak Pelbárt beszédeit tartalmazza, s ez Lyonban jelent meg 1514-ben Lescuyernál, de Johann Koberger költségén! /Anton Koberger halála - 1513 - után az üzletet fivére, Johann Koberger vezette tovább./ A két könyvet ugyanabban a nürnbergi könyvkötőműhelyben kötötték be. A K 400 jelzetű latin kódex⁹⁵ kötésének bélyegzői közül a virágos fejbélyegzőről Schunke a Schwenke-gyűjteményben azt mondja, hogy az un. Haller-mester műhelyéből való, de ugyancsak Kyriss 237. táblájára /Nr.118/ hivatkozik. Ide tartozik még az Ant. 666 /Pinder, Ulrich: Speculum patientiae. Nurenberge, 1509/ bőrkötése is. Egészen biztos, hogy ebben a nürnbergi műhelyben kötötték be, egyébként a most tárgyaltak közül ez az egyetlen nürnbergi nyomatvány, a Sodalitas Celtica adta ki.

VII. Az Inc. 195 /CIH 3256/ kötésének kilencféle bélyegzője közül nyolc szerepel Kyriss 239. tábláján /Nr.119/. Ez kétségtelenné teszi a kötés nürnbergi eredetét. Az 1. levélen két bejegyzés olvasható, mindkettő XVII. századi: Ad usum fratrum minorum S. Francisci reformatorum Schrobenuhanorum 1648. - Ad

patres Franciscanos Hedburgi /7/ ad bibliothecam. Schrobenhausen Nürnberggtől délre, Augsburg és Ingolstadt között fekszik. A III. csoportban tárgyalt kötésekről szólva megjegyeztem, hogy az Inc. 118/2 öt bélyegzője közül kettő, két érdekes virágtő, a Kyriss 239. tábláján láthatóval azonos. Lehetséges, hogy csak bélyegzőkölcsönzésről van szó, ami elég gyakori a nürnbergi műhelyek között, sőt a polgári és kolostori műhelyek között is, de lehet, hogy a későbbi műhely - Kyriss 229 /Nr.114/ -, melyⁿek működési ideje kb. 1481 és 1498 közé esik, átvette a korábbi műhely - Kyriss 239 /Nr. 119/ - bélyegzőit; ennek a működési ideje kb. 1462-1485.

VIII. A Koberger-kötésekről szóló monográfiámban ebbe a csoportba /ott a XI. csoport/ öt kötést soroltam, négyet az Országos Széchényi Könyvtár Ősnyomtatványai közül, egyet az Akadémia Könyvtárából: Inc. 826 /CIH 2745/. Mindegyik Koberger-nyomtatvány, mindegyik kötésének az előtábláján van címfelirat, s megítélésem szerint mind az öt Koberger-kötés. Az Inc. 826 két bélyegzője megegyezik Kyriss 241. táblája /Nr.120/ nagyméretű rozzettájával és gótikus rutaindájával. Az RM III F 35 /RMK III 103/ öt bélyegzője közül négy azonos az Inc. 826 kötésén láthatókkal. Az RM III F 35 kötése Pelbárt Stellariumának 1502-es augsburgi példányát borítja. Elég kopott az Inc. 858 /CIH 821/ kötése, ezért kissé bizonytalan a bélyegzőit azonosítani. Nürnberginek és ebből a műhelyből valónak tartom. Bejegyzés ebben sincs, Vigyázó Ranschburgnál vette 1914-ben.

IX. Gazdagon díszített az Inc. 905 /CIH 1884/ kötése. Kilenféle bélyegző van rajta, s valamennyi megegyezik Schmidtnek a Koberger kiadói kötéseit elemző tanulmánya V. sorszám alatt tárgyalt kötésének bélyegzőivel.⁹⁶ Schmidt tizenegy Koberger-kötést tett vizsgálata tárgyává, ezeket a darmstadti Landesbibli-

othek állományából választotta ki. Különös szerencséjére a tizenegy nyomtatvány közül hatnak a kötéstáblájában Koberger-makulaturát talált. Például az V. sorszám alatti, Kobergernél 1485-ben megjelent, Lyra kommentálta Bibliának /H 3166/ a háttáblájában Koberger egy 1487-es kiadványának /CR 5409 = C 5415/ egy lapját találta beragasztva. Az Inc. 805-tel nekem is szerencsém volt. Restaurálásakor kiderült, hogy az előtáblán belül Antoninus Florentinus: Summa theologica, pars 2. Nürnberg, Anton Koberger, 1486 /CIH 253/ K₂ recto, a háttáblán belül pedig ugyanennek a műnek az I₆ verso lapja volt beragasztva. A K₂ lap értékét növeli, hogy rajta vannak a korrekturajelek is. A makulaturalap segít a datálásban is: az Inc. 805 kötése legkorábban 1486 őszén készülhetett.

Utaltam arra, hogy Kyriss tizenegy nürnbergi polgári könyvkötő bélyegzőiből ad izelítőt sokat idézett albumában, de azt írja, hogy huszonnégyről tud.⁹⁷ Az Inc. 805 bélyegzői Kyrissnél nem szerepelnek, de valószínű, hogy ezekkel is találkozott kutatásai során, hiszen az Inc. 805 legjellegzetesebb bélyegzője az articsóka, s ennek variánsa megtalálható Kyriss 227. tábláján /Nr.113/.

Ebbe a IX. csoportba tartozik az Ant. 109 /Duplex commentatio ... in Boethium. Lugduni, 1505/, az Ant. 952 /Bustis, Bernardinus: Mariale. Argentinae, 1502/ és az RM III F 45 /RMK III 127/ kötése. Mindhárom kötésen szembetűnő az említett articsóka bélyegző, amely gótikus rutaindába foglalva kitölti a középmesőt. Ez az articsóka variánsa az Inc. 805 tábláján láthatónak, de ez a három kötés teljesen azonos, tehát ugyanabból a műhelyből származnak. Az RM III F 45 Temesvári Pelbárt Stellariumát borítja, amely Hagenauban jelent meg 1505-ben. A két antikva lyoni, ill. strassburgi kiadvány. A bejegyzések közül a lyoni nyomtatvány,

az Ant. 109 bejegyzése érdekes: Iste liber est conuentus Wiennensis ordinis fratrum [praedicatorum] in Austria; concessusque ad usum incertum fratri Georgio Payr lectori sacre theologie et protunc praedicatori principis pataviensis. Anno verbi incarnati 1529. Tehát Georg Payr bécsi domonkos testvérnek a konvent meghatározatlan időre kölcsönadta ezt a könyvet. Szinte szószerint ugyanez a bejegyzés olvasható az Inc. 163 második kötetében, csak ebben az évszám 1533.

A Koberger-kötéseket tárgyaló monográfiában kutatásaim kiterjedtek az Országos Széchényi Könyvtár és a budapesti Egyetemi Könyvtár ősnymtatványaira is. Az akkor vizsgált hetvenöt kötetet ott tizenkét csoportba soroltam azzal a megjegyzéssel, hogy nem lehet éles határt húzni az egyes csoportok között, s nem jelent mindegyik feltétlenül külön műhelyt. Most ebben az alfejezetben, amelyben csak az Akadémia Könyvtára nürnbergi kötéseinek van helyük, de már nemcsak ősnymtatványok szerepelnek benne, kilenc csoport alakult ki. Ennek oka, hogy a monográfiában a IV, VII. és XII. csoportban nincs az Akadémia Könyvtárában található kötés. Bár ebben az alfejezetben csak az Akadémia Könyvtára könyveit tárgyaltam, a most következő érvelés során nem mondhatok le arról az eredményről, amelyet éppen a három budapesti nagy könyvtár - valamint a prágai Strahov könyvtára és az ottani Egyetemi Könyvtár - anyagának együttes vizsgálata nyomán sikerült megállapítani. Vizsgálataimra támaszkodva a Koberger-kötés fogalmának a jogosságát négy érveléssel bizonyítottam.

1, A Koberger-féle kiadói kötés fogalmának a létjogosultságára első érveként azt a tényt hozom fel, hogy a több kötetes művek egyes kötetei különböző könyvkötőknél készültek. Az Inc. 118/1-4 jelzeten található 1485-ös Biblia 118/2-es kötete a III., a 118/3-as a IV., a 118/1-es és a 118/4-es az V. csoportba ke-

rült, mivel három különböző könyvkötő készítette az egyes kötetek kötéstábláját. Megítélésem szerint, ha ezt a négy fóliáns kötetet, azaz a Lyra kommentálta Bibliát a vevő köttette volna be, egyetlen könyvkötőhöz fordult volna. Hasonló példával találkozom az Egyetemi Könyvtár Inc. 637/1 és 637/2 jelzetten őrzött Bibliájának a kötetei esetében is /CIH 671/, mely ugyancsak Kobergernél jelent meg 1497-ben. Az egyik kötet kötése a Kyriss 237. táblázatán /Nr.118/, a másik köteté pedig a 227. táblázatán /Nr.113/ látható bélyegzőkkel van díszítve. A Széchényi Könyvtár 558 b jelzetű ősnymtatványa Petrus Lombardus: Sententiarum libri négy kötetét tartalmazza /CIH 2646/. Az első és negyedik rész kötése készült ugyanannál a könyvkötőnél: Kyriss 225. táblázat /Nr.112/. A második és harmadik rész kötése teljesen azonos egymással, és egy másik mesternél készült, bélyegzőik Kyrissnél nem szerepelnek. Ez a négy kötet magyar könyvtörténeti szempontból azért is érdekes, mert 1503-ból való latin nyelvű bejegyzéseiből kiderül, hogy a szombathelyi Dalos Gáspáré volt, aki Párizsban kapta Georgius Wolftól.⁹⁸

2, A második érv a Koberger-kötések létére, ha ugyanannak a műnek több példánya azonos vagy majdnem egyforma kötésben van. Az OSzK-ban Alexander Hales 1481-82-ben Kobergernél jelent Summa universae Theologiae /CIH 128/ című munkája két példányban van meg /Inc. 1 és Inc. 1 b/, s a két-két meglévő kötetnek a kötése teljesen egyforma. Ugyanígy teljesen azonos kötésben van az OSzK Inc. 282/3 és az Akadémia Inc. 118/3 jelzetten őrzött Bibliája /CIH 666/; mindkettő a Biblia harmadik kötete, amely 1485-ben jelent meg Kobergernél. Az irodalomban olvashatunk⁹⁹ még Schedel Világkrónikája több példányának azonos kötéseiről is. Alexander Hales Summajának egy harmadik, ugyanúgy bekötött példányát, mint amilyen OSzK-ban az Inc. 1 és Inc. 1 b

kötése, szintén ismerjük a szakirodalomból.¹⁰⁰ Ez a kötés a pelplini /Lengyelország/ Papi Szeminárium könyvtárában található, s ebben is volt Koberger-makulatura.¹⁰¹

3. Harmadik érven, hogy ezekben a Koberger-kötésekben gyakran van Koberger-makulatura. Schmidt az általa vizsgált tizenegy Koberger-kötés közül hatnak a kötéstáblájában talált Koberger-makulaturát. Az Akadémia Inc. 805 /IX. csoport/ kötéstáblájában ugyanannak a műnek /CIH 253/ két különböző levelét, az OSzK Inc. 558 b első kötetének elő- és háttáblájában ugyanabból a Koberger-nyomtatványból /CIH 2410/ ugyanazt a két levelet, az Inc. 558 b negyedik kötetében a GW 1105 két különböző levelét fedeztem fel. Az utóbbi két levél szintén Koberger-makulatura, és Magyarországon unikum.¹⁰²

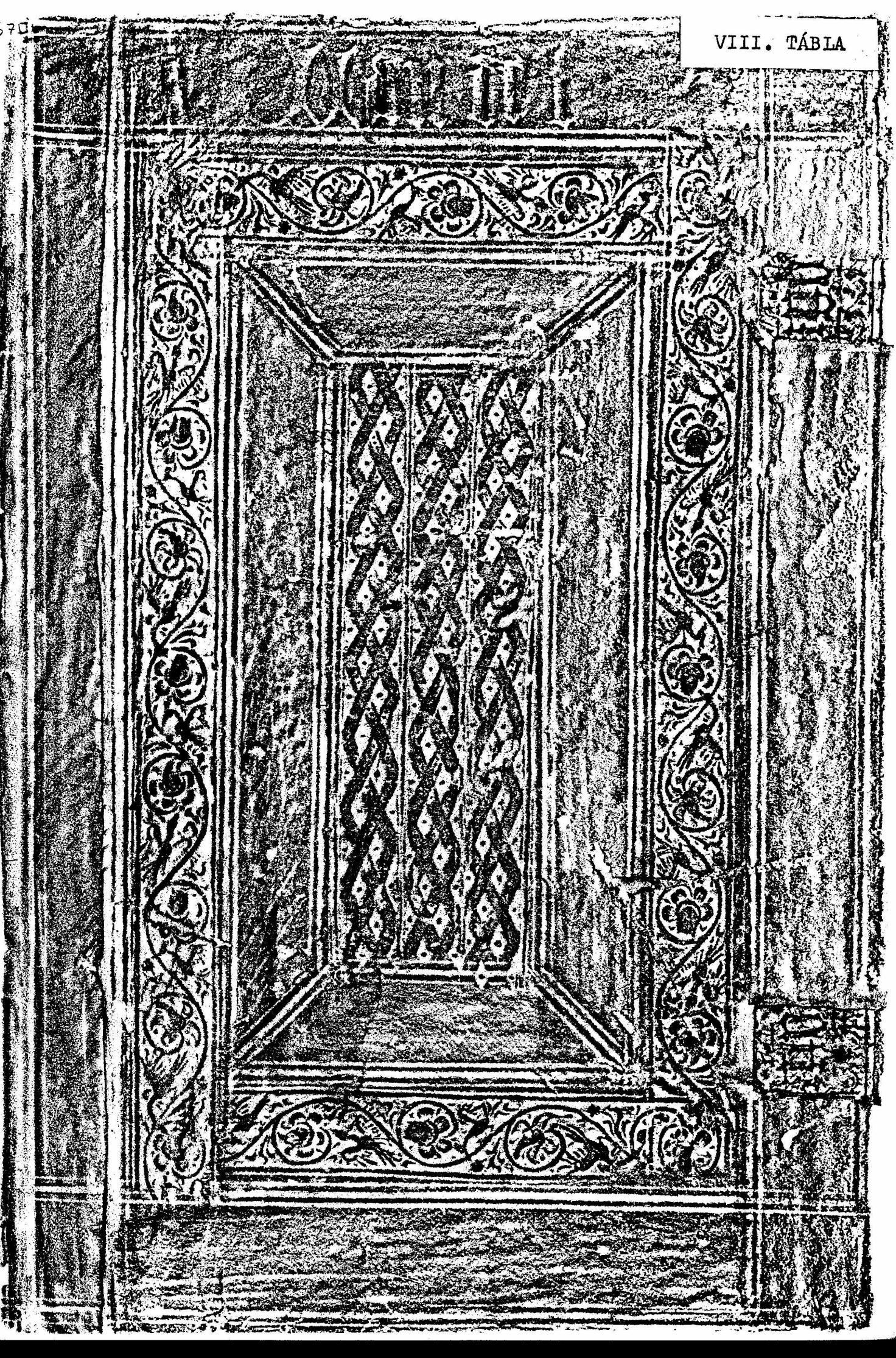
4. A Koberger-kötések fogalmának a létjogosultságára negyedik érvként a Koberger-kötésekről írt monográfia X/b alcsoportjába sorolt 64-68. számú köteteket hozom fel. Az öt kötés ötféle művet borít, s ezekből csak egy a Koberger-nyomtatvány, a 64. számú. A 65. és 68. Hagenauban jelent meg Heinrich Granál, a 66. Augsburgban Johann Schönspergernél, a 67. a velencei Baptista de Tortisnál. Az öt kötéstábla csaknem teljesen egyforma kötésben van. Az öt nyomtatvány megjelenési ideje: 1497, 1494, 1497, 1496, 1498, s a kötések is egyidőben készültek. Nem lehet véletlen, hogy ez az öt mű négy különböző városból ugyanahhoz a könyvkötőhöz került bekötésre. Tudjuk viszont, hogy Kobergernek szoros kapcsolatai voltak Hagenauval, Augsburggal és Velencével. Meggyőződésem, hogy ezeket a különböző helyről származó könyveket Koberger hozatta Nürnbergbe és köttette be saját költségén kereskedelmi célból. A 68. sorszám alatt a Ráth 1052 jelzetű kötet kötése van, amelyet itt most a VI. csoportban tárgyaltam. Ugyanebben a VI. csoportban vizsgáltam az RM III F 74

kötését, benne Pelbárt beszédei, amely Lyonban jelent meg, de Johann Koberger költségén.

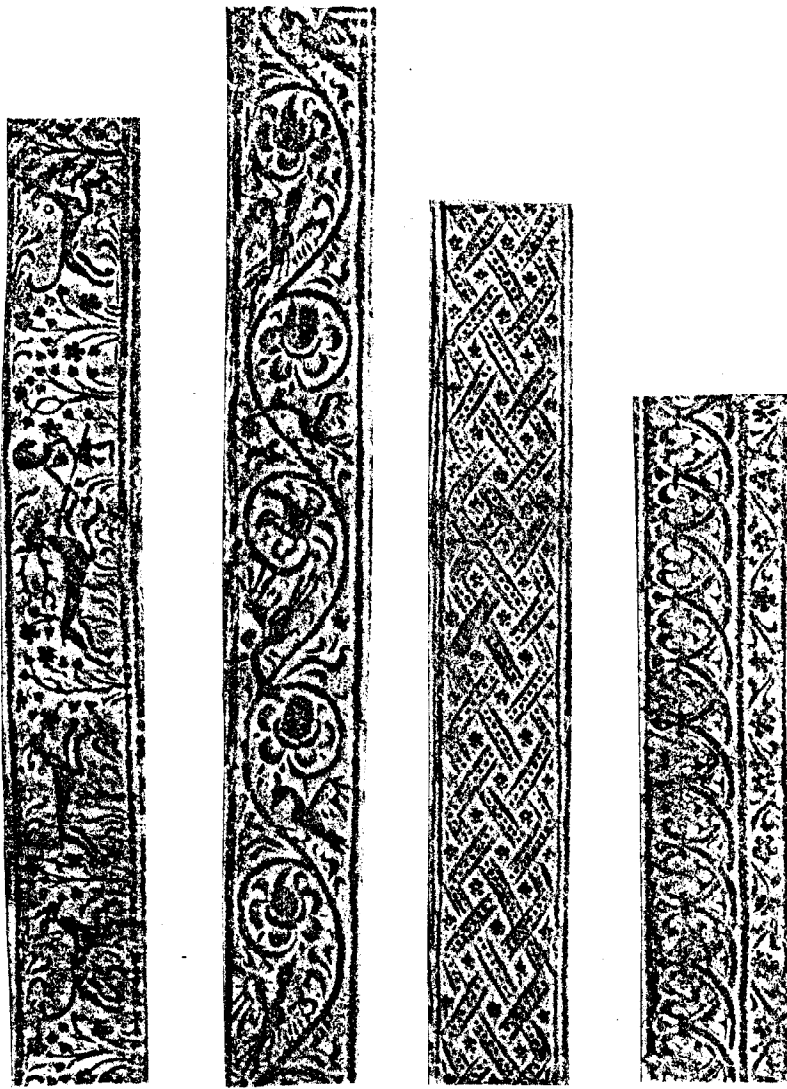
Koberger nyomdászként kezdte, azután hamarosan könyvek kiadására is vállalkozott, nyomdaüzemet és kiadóvállalatot hozott létre, majd fokozatosan teljes figyelemmel a könyvkereskedelem felé fordult, amelynek része a könyveknek bekötve történő eladása. Az elkövetkező XVI-XVIII. századra is ez a helyzet a jellemző: különvált a nyomdász és a könyvkereskedő, a nyomdász nagyon gyakran bér munkában vállalta a könyvnyomtatást, a kereskedő viszont, vagy inkább megbízott könyvárusa, egyben könyvkötő is volt. Ugyanakkor mind a nyomdász, mind a könyvkereskedő - ha ez jó üzletnek bizonyult - a maga költségén is adott ki könyveket.

I.4. Átmenet a gótikus és a német reneszánsz kötések között

Az eddigiekben egyesbélyegzőkkel díszített gótikus kötéseket tárgyaltunk. A könyvnyomtatás széles körű elterjedésével, s a nyomtatványok számának rohamos emelkedésével a könyvek be-
kötése ezzel a hagyományos díszítéssel egyre nehezebbé vált. Egyszerűsíteni és gyorsítani kellett a díszítés menetét. Ez az igény teremtette meg a lemez és görgető használatát. A lemezdiszket kézi sajtóval kellett a bőrbe préselni, ezzel az eljárással egyszerre aránylag nagy felületet lehetett díszíteni. A görgető kerekének külső peremére vésett "sormintával" viszont gyorsan elkészíthették a kötések keretdíszét. A görgető és a lemezdisz alkalmazása, a segítségükkel történő új díszítési mód vezet át a kötéstörténetben a gótikus kötésektől a reneszánsz kötésekhez. A most következő augsburgi kötések ennek az átmeneti stílusnak a tipikus példái /lásd a VIII. táblát/. Ezek még nem reneszánsz kötések, a görgetők gótikus elemeket egyesítenek magukon, de a kötések felépítése, a görgetőkkel nyert keretek, s az ugyancsak görgetővel két-három függőleges sorban díszített középmező teljesen megfelel a hamarosan uralkodóvá váló német reneszánsz kötések kompozíciójának, azzal a különbséggel, hogy ott a középmézőt lemezbélyegzővel díszítik. E késő XV. és kora XVI. századi, mindennapi használatra szánt könyvkötésekre alapvetően négyféle görgető a jellemző: a vadászjelenetes, a virágindás, a rácsdiszes és az egymásba kapcsolódó ivdíszítményes görgető /IX. tábla/. Ezeknek nagyszámu variánsával találkozunk az elkövetkezőkben /X. tábla/. Mint az eddigi gótikus kötésekben, még itt is mindig díszesebb az előtábla és egyszerűbb a háttábla.

IX. TÁBLA

Az átmeneti stilusra jellemző
négy legfontosabb görgető

1

2

3

4

5

6

7

8

A vadászjelenetes görgető néhány variánsa

Augsburg

Kyriss második táblakötetében tizenhét anonim augsburgi könyvkötő válogatott bélyegzőit közli /Nr. 76-92/. Geldner nem tartja valószínűnek, hogy ezek mind polgári műhelyek, számára elképzelhetetlen, hogy az augsburgi domonkosoknak, ferenceseknek, karmelitáknak ne lett volna saját könyvkötőműhelyük.¹⁰³ Osztom Geldner véleményét, de bizonyítékok hiányában azt tartom a legcélszerűbbnek, ha a most következő augsburgi kötéseket Kyriss tizenhét augsburgi műhelyének a sorrendjébe rendezve tárgyalom. Ha ezek között a könyvkötőműhelyek között van is kolostori, mindegyiknek közös jellemzője az az átmeneti stílus, ami miatt ebbe az önálló fejezetbe kíváncsoktunk. Csak mintegy zárójelben jegyzem meg, hogy az augsburgi Ambrosius Keller bélyegzőivel díszített kötésen /vö. Polgári műhelyek/ három olyan bélyegző szerepel /Kyriss 101-102. tábla/, amely az augsburgi bencések kolostori bélyegzői között is megtalálható /Kyriss 3. tábla 2, 3, 4. bélyegző/. Ezt magyarázhatja akár bélyegzőkölcsonzés, akár az, hogy Keller talán dolgozott a bencés kolostorban mint külső megbízott. Ez Geldner előbb említett feltevését támasztaná alá.

Az Inc. 61 /CIH 254/ kötésének a legkülső keretében pálcán áthurkolódó gótikus levelek sorakoznak, a középmezőt rutaindás gránátalmavirág tölti ki, de a második keretben ott látjuk az augsburgi kötések négy legjellemzőbb görgetőjének egyikét, az egymásba kapcsolódó ivdiszitményes görgetőt, amelyet együtt metszettek egy apró virágfüzérrel. A hagyományos gótikus kötéseken használt díszítések mellett megjelent tehát és majd egyre általánosabbá válik az ujat képviselő görgető. Az Inc. 61 három díszítőmotívuma, köztük az ivdiszitményes görgető szerepel Kyriss 159. tábláján /Nr.78/. A gótikus rutainda látható a Schwenke-gyűjteményben is Rautengerank 147 számon, és Schunke amellett,

hogy Kyriss 159. táblájára hivatkozik, megad egy nevet is: Paulus Wolf. Ez feltehetően a könyvkötő neve. Az előzéklapon posztóvásárlásról szóló XV. század végi német nyelvű bejegyzések olvashatók.

Temesvári Pelbárt Stellariumát borítja az RM III F 924 /RMK III 150/ kötése. Három görgető díszíti: a vadászjelenetes, a virágindás-madaras és a rácsdíszes. Ez utóbbi rácsdíszes görgető tölti ki három függőleges sorban az előtáblán a középmezőt, melyet egyetlen görgetős keret vesz körül. A háttáblán csak egyetlen keretdísz van a virágindás-madaras görgetővel. A gerinc díszítésére gránátalmavirágos egyesbélyegzőt használt a könyvkötő. A lehető legegyszerűbben és leggyorsabban készítették tehát a bőrkötés díszítését. Ez a felépítés jellemző a többi görgetős augsburgi kötésre is. Az RM III F 924 valamennyi díszítőmotívuma megvan Kyriss 161. tábláján /Nr.79/. A görgetőegyezések alapján ugyanebből a műhelyből származik az Ant. 559 /Geiler, Joannes: Navicula. Argentinae, 1510/ és az Ant. 729/1-2 //Nauclerus, Joannes: Memorabilium. Tübinge, 1516/ három bőrkötése is.

Három ősnymtatvány négy kötetének a kötése készült abban az augsburgi műhelyben, amelynek a bélyegzőit Kyriss 163. tábláján /Nr.80/ láthatjuk. Ezek: Inc. 163/1, 3 /CIH 1402/, Inc. 892 /CIH 1088/ és Inc. 1007 /CIH 462/. Míg az előző műhely működési időhatárait Kyriss 1482 és 1532 között jelöli meg, tehát a tevékenység nagyobbik része a XVI. századra esik, s az általunk tárgyalt nyomtatványok is 1500 utániak, addig ez a műhely 1473 és 1494 között működött, s az idetartozó kötések is ennek megfelelően ősnymtatványokat borítanak. Ennek a műhelynek is voltak görgetői, de a kötések díszítésére főleg egyesbélyegzőket használtak. Ezt tapasztalhatjuk az Akadémia Könyvtára e műhelyhez kapcsolódó kötéseinél is. Bármennyire is önkényesnek tűnik akár a

nyomdászat-, akár a kötéstörténetben pl. az 1500. év mint há-
tárvonal, mégis nagyszámu nyomtatvány és kötés vizsgálatakor ki-
derül, hogy reális dolog általánosan a XV. században gótikus kö-
tésekről, a XVI. században pedig reneszánszstílusokról beszél-
ni. Az Inc. 1007 - a bejegyzés szerint - kolostori használatban
volt: In usum Monasterij Gryphensis.

Az Inc. 326 /CIH 2248/ kötésének keretdisze egy újabb
metszésű ivdiszitményes görgető, s a középmezőt három függőleges
sorban rácsdiszes görgető tölti ki. A Ráth F 1054 /CIH 2555/ kö-
zépmezője ugyanilyen, de a keretben vadászjelenetes görgető fut
körbe. Ez egyébként egy variánsa annak a vadászjelenetes görge-
tőnek, amelyet Kyriss 165. tábláján /Nr.81/ láthatunk, s amely-
nek a többi görgetője és két egyesbélyegzője megegyezik az Inc.
326 és a Ráth F 1054 kötésén lévőkkel. Az Inc. 326 a bécsi do-
monkosok használatában volt.

Három kötéstábla bélyegzői és görgetői egyeznek Kyriss
169. táblájának /Nr.83/ bélyegzőivel és görgetőivel: Inc. 330/2
/CIH 670/, Inc. 659 /CIH 2927/ és RM III 32 a/2 /RMK III 92/. Az
Inc. 330/2 a bécsi domonkos kolostorból, az Inc. 659 egy karin-
tiai kolostorból, Ossiachból került a Teleki, ill. Vigyázó könyv-
tárral az Akadémiához. Az RM III 32 a/2-ben hosszú latin nyelvű
bejegyzés adja tudunkra, hogy a könyv a tegernseei Szt. Quiri-
nus monostoré volt, egy Quirinus nevű barát vásárolta, aki maga
a mannseei kolostorban élt, s az ő halála után került Tegernsee-
be ez a Temesvári Pelbárt beszédeit tartalmazó könyv. A szekula-
rizáció után a könyv egy ideig a müncheni Királyi Könyvtárban
volt, majd mint duplumot kiárusították. Vigyázó 1900-ban Révai
antikváriumában vette meg.

Szokatlan, hogy ugyanazon a kötéstáblán, miként a Ráth F
1439 /CIH 2950/ kötésén, kétféle vadászjelenetes görgetőt hasz-

náltak keretdiszűl. Ezek közül az egyik azonos Kyriss 171. táblájának /Nr.84/ 1. számú görgetőjével, de az ivdiszitményes és a sokféle virágos sormintászerű görgető is megtalálható Kyriss 171. tábláján. Csak a gerincen van egyesbélyegző. A Ráth F 1439 korábban a Bajor hercegi, majd a müncheni Királyi Könyvtár állományába tartozott. További öt kötésünk került ki még ebből az augsburgi műhelyből: az Inc. 237/1-3 /CIH 225/ mindhárom kötete azonos kötésű, az Inc. 578 /CIH 2088/ és a Ráth 1058 /RMK III 89/. Ugy tűnik, hogy az Inc. 237/1-3 évszázadokon keresztül augsburgi kolostori tulajdonban volt: Sancti Georgij Augustae, illetve Bibliothecae Sancti Georgij Augustae Vindelicorum. Az Inc. 578 előtáblájára tulajdonosa bejegyezte, hogy mikor kezdte olvasni: Incepi prima Januarij 1502. Minthogy a könyv 1498-ban jelent meg, csaknem pontosan datálható a kötés: az 1498. augusztusa és 1501. decembere közötti időszakra. A most tárgyalt négy mű Augsburgban, Hagenauban és Nürnbergben jelent meg. Az Augsburgban ez idő tájt bekötött művek döntő többsége hagenai nyomtatvány, de van közöttük nürnbergi és strassburgi is.

Az Akadémia Könyvtára kilenc nyomtatványának a kötése készült abban a könyvkötőműhelyben, amelynek néhány görgetőjét és egyesbélyegzőjét Kyriss 175. tábláján /Nr.86/ láthatjuk: Inc. 622 /CIH 2893/, Inc. 675 /CIH 3524/, Inc. 840 /CIH 2484/, Ráth 1050 /CIH 2484/, Ráth F 1063-1064 /RMK III 105, 106/, Ráth 1068 /RMK III 141/, Ráth 1650 /Theophylaktos: In omnes Divi Pauli epistolas enarrationes ... Coloniae, 1528/, RM III F 42 /RMK III 122, 123/ és Ant. 638 /Herolt, Joannes: Sermones discipuli et de tempore et de sanctis. Coloniae, 1504/. Valamennyi kötésnek hasonló a felépítése, s a Ráth 1068 kötését kivéve, amelyen két egyesbélyegző mellett csupán egy, a madaras virágindás görgető alkotja a keretdiszt és a középmező disztítését is,

mindegyik kötésen legalább kettő, de sokszor három görgető szerepel az ismert és jellegzetes augsburgi görgetők /vadászjele- netes, ivdiszitményes és rácsdiszes/ közül. Az eddigiekhez ké- pest új görgető a legkésőbb megjelent /1528/ nyomtatvány kötésén /Ráth 1650/ a sárkányokat ábrázoló görgető, amely azonos Kyriss 175. táblája 5. számú görgetőjével. Ezek a könyvek zömükben ba- jor kolostorok használatában voltak az egy-két szavas bejegyzé- sek szerint.¹⁰⁴ Hosszabb, érdekesebb bejegyzést két ősnymtat- ványban olvashatunk. Az Inc. 675-ben a következőt: Testatus est mihi iste liber seu Sermonarius Pauli Wann a domino Johanne Winckler capellano ad sanctum Leonardum in Schnaytsee, cuius anima vivat Deo prima die Martij 1508. Wolfgangus Kenndelperger. Tehát Paulus Wann Sermones de tempore c. művét egy Johann Winckler nevű káplán örökül hagyta Wolfgang Kenndelpergerre, aki Winckler utódja lett. A könyv címlapján 1540-ban ugyanő megis- mélti a tulajdonbejegyzést: Wolfgangus Khendelperger [!] Capellanus in Schnaytseen 1540. Jóval későbbi bejegyzés szerint ez a mű is kolostori tulajdonba került: Ad usum Monasterij Stams. Miután Kenndelperger bejegyzése 1508-ból az előtáblán belül olvasható, ez a bejegyzés datálja is a kötést. A nyomtat- ványok egy kivételével 1496-1507 között jelentek meg.

Az Inc. 840 címlapjának bejegyzése: Fratrum monasterij ad S. Zenonem; a kolostor után: Ego Thomas Guck canonicus monasterij S. Zenonis emi hunc librum a fratre Nicolao ordinis minorum de Wels etc. anno 1530. Az Ágoston-rendi kanonok, Thomas Guck tehát bekötve vette ezt a könyvet egy ferences ba- ráttól, pedig a Szt. Zeno kolostornak is volt könyvkötőműhelye.¹⁰⁵ A hely pontos neve: St. Zeno bei Reichenhall.

Ezt kötésünk származik a következő műhelyből, amelynek motívumai Kyriss 177. tábláján /Nr.87/ láthatók. Kettő ősnym-

tatványt borít, s mindkettő strassburgi: az Inc. 170 /CIH 1404/ és az Inc. 704 /CIH 2893/, s e két mű kötése teljesen megegyezik egymással. Virágindás madaras görgetővel készült a keretdisz, a középmezőben pedig két sorban rácsdiszes görgető van. Az Inc. 170 a bécsi domonkosoké volt. A másik négy kötet Temesvári Pelbárt műveit tartalmazza, amelyek 1501 és 1515 között jelentek meg Hagenauban: Ráth 1061 /RMK III 96/, Ráth F 1066 /RMK III 124/, RM III 32 b /RMK III 92/, RM III F 77 b /RMK III 202/. A Ráth 1061 és Ráth F 1066 kötése egymással és az előző két ösnyomtatványéval egyaránt megegyezik. Az RM III 32 b kötésén a vadászjelenetes görgető egy újabb variánsát, az RM III F 77 b kötésén pedig egy új stilizált növényindás görgetőt láthatunk. Ezek is szerepelnek Kyriss 177. tábláján a 3., ill. a 4. sorszámmon. A Ráth 1061 előbb magántulajdonban volt: "Georgius van Mittenberg 1560. Jan.", majd egy karmelita kolostorba került: Carmeli Leontini, illetve Adscribor Bibl. Carmeli Leon[tini]. A Ráth F 1066 a tegernseei bencéseké volt: Iste liber attinet venerabili monasterio S. Quirini in Tegernsee, emptus anno 1505. A mű Hagenauban 1504-ben jelent meg, s 1505-ben már bekötve vetették meg Augsburgban! Az RM III F 77 b címlapja azt bizonyítja, hogy a könyvet a buxheimi kartauziak használták, a bejegyzés: Cart. Buxheim.

Hat kötésünk származik a most soron következő augsburgi műhelyből is. Négy közülük régi magyar nyomtatványt borít, egy Laskai Osvát, három pedig mestere, Temesvári Pelbárt munkáit: RM III 53 /RMK III 137/, RM III F 55 /RMK III 143, 150/, RM III F 66 /RMK III 169/, RM III F 68 /RMK III 171, 172/. Valamennyinek a kötése hasonló felépítésű. A jellegzetesen augsburgi görgetők egyike ismét egy új metszésű, növényi indás görgető, és azonos Kyriss 179. tábláján /Nr.88/ a 4. számuval. Az e táblán

szereplő többi görgető és bélyegző is megtalálható az e csoportban tárgyalt kötésekben. A négy régi magyar nyomtatvány megjelenési időhatára: 1506 és 1511. Ide tartozik még két antikvának a kötése, amelyeknek a görgetői eltérnek az eddigiektől: Ant. 595 /Herculanus, Ioannes: Expositio perutilis. Lugduni, 1518/ és Ant. 705 /Pernerer, Andreas: Institutiones. Ingolstat, 1544/. Az előbbin a vadászjelenetes görgető ugyanaz, mint Kyriss 179. tábláján az 5. számú, de a másik két görgető és az egyesbélyegzők nem szerepelnek Kyrissnél, viszont ugyanezek láthatók az Ant. 705 tábláján. Biztos, hogy a két antikva kötése azonos könyvkötő munkája, de mivel a nyomtatványok is jóval későbbiek, mint az ugyanebben a csoportban tárgyalt régi magyar nyomtatványok, s Kyriss ennek az augsburgi műhelynek a tevékenységét 1478 és 1514 közé teszi, feltevésem szerint az eredeti műhelyt átvevő és továbbvivő másik könyvkötővel, a korábbi mester utódjával van dolgunk.

Az RM III 53 a buxheimi kartauziaké volt. Az RM III F 55 bejegyzése: Monasterij Montis S. Georgii 1661, ez Kloster Georgenberg, Grauhof bei Goslar. Az RM III F 66-ot a korábban már említett Szt. Zeno kolostorban használták, de egy másik bejegyzés is van benne: Georgius Prugkhmoser me emit pro 15 anno 1592, s végül a müncheni Staatsbibliothek elődje, a Királyi Könyvtár duplumként adta el. Az RM III F 68-ba egy bizonyos Wolfgang Pedelius sajátkezűleg bevezette, hogy a könyvet 1538-ban vette. Az Ant. 595-öt a bécsi domonkosok használták.

Korai ősnymtatványt borít az Inc. 243 /CIH 1974/ kötése, s a kötéstáblákat egyesbélyegzők díszítik. A hétféle bélyegzőből hat azonos Kyriss 183. táblájának /Nr.90/ megfelelő bélyegzőivel. Különösen érdekes a műhely névadó bélyegzője, a négyzetbe foglalt mesebeli madár /Wundervogel/. A kötés valószínűleg az

1470-es évek első felében készült, a műhely működési ideje 1468 és 1476 közé esik.

Az Inc. 234 /CIH 1782/ kötése is csupa egyesbélyegzővel díszített, pedig a műhely, amelynek bélyegzőkészletéből Kyriss 185. tábláján /Nr.91/ láthatunk válogatást, rendelkezett az Augsburgra oly jellemző ivdiszitményes és rácsdiszes görgetővel is. Az Inc. 234 tábláit díszítő nyolc bélyegzőből négy szerepel Kyriss 185. tábláján, köztük az augsburgi városi cimer.¹⁰⁶ A kötetet a XV. század utolsó negyedében készítették.

Valószínűleg augsburgi az RM III F 28 /RMK III 91/ kötése. Az előtáblán vadászjelenetes görgető alkot keretet, a tükrökben három függőleges sorban rácsdiszes görgető, a tükröt körülvevő keretben pedig elszórtan egy-egy rozetta látható. A háttábla még egyszerűbb: egyetlen keretben a rácsdiszes görgető található. A vadászjelenetes görgető megegyezik Kyriss 345. táblája /Nr.172/ 4. számú görgetőjével. Kyriss ezt a műhelyt az ismeretlenek között hozza a harmadik táblakötetben. Ez a könyv is Temesvári Felbárt egyik, Egenauban megjelent munkáját tartalmazza. A könyvet, a bejegyzés tanubizonyosága szerint, 1519 előtt bekötötték, s egy bizonyos Joannes Pfliegl segédlelkésze volt: Hunc librum ordinavit mihi honorabilis pater ac dominus Thomas Stumfeck cuius anima in pace requiescat. Anno 1519 est vicarius in Hapeni /7/ Ego Vero capellanus servus Joannes Pfliegl. Egy későbbi bejegyzés is olvasható a címlapon: Monasterii Schyrensis /Scheyern/.

Schunke meghatározása alapján egy augsburgi műhelyhez kapcsolódik az Inc. 514 /CIH 1867/ kötése. A középméretű gótikus rutaindába foglalt gránátalmavirágok töltik ki, az ezt körülvevő keretet érdekes palmetta bélyegzők sora alkotja, amelyek azonosak a Schwenke-gyűjtemény Palmette 78 számú bélyegzőjével. Az

Inc. 514 különböző ausztriai /Rattenberg, Innsbruck, Kufstein/ kolostorok birtokában volt.

Az RM III F 94 /RMK III 235, 240/ Temesvári Pelbárt két beszédgyűjteményét tartalmazza. A kötés elő- és háttábláját a restauráláskor felcserélték. A két görgető és négy egyesbélyegző közül egy-egy azonos a Schwenke-gyűjteményben találhatókkal: a virágindás görgető = Ranke 139, a gránátalmavirág = Blüttwerk 405. Ugyanebből a műhelyből való a Ráth 1606 /Maruluc, Marcus: Evangelistarum. Basileae, 1519/ papírtáblás, világos bőrkötése is. A tábla külső keretében az előbbi virágindás görgető fut körbe: Schwenke, Ranke 139.

Ebben az alfejezetben eddig negyvenhét Augsburgra lokalizálható kötésről volt szó. Ezek közül igen kevés borít augsburgi nyomtatványt, annál több köztük a hagenauit. A nyomtatványok szerzői között az első helyet a magyar ferences, Temesvári Pelbárt foglalja el, de többször szerepel tanítványa, Laskai Osvát is. A bejegyzések azt mutatják, hogy kevés maradt a könyvek közül Augsburgban, viszont a város központi fekvése folytán sok jutott el egész Dél-Németországba és Ausztria ehhez közel eső nyugati részébe, főleg kolostorokba. A könyvkereskedelem új fejlődési fokát képviseli Augsburg. A város példája azt mutatja, hogy érdemes népszerű műveket, például Pelbártét, a nem túl messze fekvő Hagenauból, a bér munkában dolgozó Heinrich Grantól - aki Johann Rymmann könyvkiadó-kereskedőnek dolgozott-- Augsburgba, a kereskedelem központjában fekvő városba szállíttatni, s ott az igényeknek megfelelően bekötve eladni. Nincs kizárva, hogy a későbbiekben, további kutatások során kiderül, hogy az egyszerűbben, szinte futószalagon bekötött könyvek kötését csupán két-három könyvkereskedő szervezte meg, akiknek népes könyvkötőgárda állt a szolgálatában, s a könyvkötés és a könyvkeres-

kedelem kapcsolódott össze ilyenfajta kora-kapitalista vállalkozásban. Valami hasonlót képviselt a müncheni Anton Koberger is, de ő előbb végigcsinálta a nyomdászkodást, a kiadást, majd egyre inkább a könyvkereskedelmet művelte, amely otthoni piacon társult a könyvkötéssel. Utalok ismét például a Ráth F 1066-ra: Pelbárt egy munkája, amely Hagenauban Heinrich Grannál jelent meg 1504-ben, augsburgi bőrkötésben van, 1505-ben ott vették meg, s a tegernseei bencés kolostorban használták. Tegernseeben a bencéseknek volt könyvkötőműhelyük /szóltam is erről a kolostori műhelyeknél, hiszen a Ráth 1541-et ott kötötték be/, de érdemes volt Augsburgban bekötve megvenni a könyvet, ha nem kellett messzire vinni, s ha csak egy-egy darabról volt szó.

A vadászjelenetes és rácsdiszes görgető egyébként hamar nagyon kedveltté vált Augsburgon kívül is a németországi kötéseken, sőt a határokon túl is. Használták Bambergtól Bécsig, Strassburgtól Krakkóig.¹⁰⁷ E kötéseknek is vannak képviselőik az Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményében.

Brünn /Brno/

Az Inc. 375 /CIH 2554/ és az RM III 33 /RMK III 94/ egyforma kötésben van. A táblák külső keretében vadászjelenetes görgető fut körbe, amely megegyezik a Schwenke-gyűjteményben a Jagd 9 számon látható és brünni könyvkötőműhelyben használt görgetővel. Ezen kívül növényindás görgető és stilizált liliumok díszítik e két kötetet. Az RM III 33-at Katona Lajos, a néves Pelbárt-kutató vásárolta 1899-ben Linzben. Az Inc. 375 a grazi jezsuitáké volt.

Ugyancsak brünni eredetű az Inc. 363 /CIH 2278/ és az Ant. 939 /Franck, Sebastian: Chronica. Ulm /?/, 1536/ kötése. Az Ant. 939 elő- és háttábláján ötféle görgető látható, amelyek közül az egyik szerepel a Schwenke-gyűjteményben a Ranke 144

szám alatt. Az Inc. 363 félbőrös kötésének előtábláját ugyanez az indás görgető disziti három függőleges sorban. Az Inc. 363 címlapján würzburgi bejegyzést olvashatunk: Monasterij S. Augustini Herbipoli.

Memmingen

Az RM III F 43 /RMK III 114, 125/ és az RM III F 57 /RMK III 145, 151/ kötése Pelbárt Aureum rosarium c. művének négy könyvét borítják. A két kötés felépítése nagyon hasonló, s rajtuk azonos görgetőket láthatunk: egymásba kapcsolódó ivdiszitményes, egy újabb vadászjelenetes és pálcán áthurkolódó indadisztes görgetőt. A görgetők egy memmingeni műhely szerszámkészletébe tartoztak, s szerepelnek Kyriss 221. tábláján /Nr.110/. Megérősíti ezt az RM III F 57 kötéstáblájába nyomott "Memming" feliratu címerbélyegző is.

Strassburg

Háromféle indadisztes és egy rácsdisztes görgető disziti a K 448 jelzetű kódexet.¹⁰⁸ A két nagyobb, különlegesen szép nővényindás görgető, az egyiken "baurus" felirat, megvan a Schwenke-gyűjteményben, Ranke 200 és 201 számon. A kódexet Johann Schwyzer strassburgi könyvkötő kötötte be.

Hátravan még tizenkilenc olyan kötés, amelyek mind ennek az átmeneti stílusnak a képviselői, s valószínűleg dél-németországi könyvkötők munkái, egynémelyik feltehetően éppen augsburgi, de közelebről egyelőre nem lehet meghatározni őket. A jelzetek a következők:

Az RM III 32 a/1 /RMK III 92/ és az RM III F 65 /RMK III 161/ kötését ugyanez a könyvkötő készítette; az előbbiben nincs bejegyzés, az utóbbiban a "Pro conuentu ..." kezdetű bejegyzést a későbbi tulajdonos átrajzolta. Az RM III 77 c /RMK III 202, 203/ bejegyzése: Sum Monasterii S. Margarethae V. M. in Baumburg.

Az RM III F 925 /RMK III 228/ és az RM III F 944 /RMK III 139/ köteteiben nincs bejegyzés. A most felsorolt öt régi magyar nyomtatvány mindegyikének Temesvári Pelbárt a szerzője.

Az indás görgető háromféle változatát is láthatjuk a Ráth 1591 /Galeotto, Marzio: De homine libri duo. Basileae, 1517/ ismeretlen eredetű, szép kötésén. A bejegyzés: Monasterii Weingartensis Anno 1628, ugyanugy mint a fenti baumburgi bejegyzés, megerősíti azt a feltételezést, hogy dél-németországi könyvkötésekkel állunk szemben.

Ismeretlen műhelyből származnak, de ugyancsak az átmeneti stílusnak a képviselői a következő antikvák kötései: Ant. 96, 111, 497, 511, 715, 721, 722, 838, 891, 959, 966, 971, 995. Ezek a kötések 1501 és 1549 között megjelent nyomtatványokat tartalmaznak. Az Ant. 511-ben hosszú latin nyelvű ajándékozási szöveg olvasható, s eszerint Sebastian Kuglman griesbachi presbíter saját könyvét Philipp Weimüller waldkircheni lelkésznek adja emlékül 1600-ban. Az Ant. 715 a würzburgi jezsuitáké volt. Az Ant. 721-ben, 838-ban és 966-ban német possesszorok neve olvasható: Udairichus Langenmuth, Nicolaus Wild, Felix Gosiler, Thomas Agricola, de csak az egyiknél szerepel a helynév is: Freiburg /Ant. 721/. Az Ant. 722 és a 959 a bécsi domonkosok tulajdonába került, de az Ant. 959 bejegyzése későbbi, 1633-ból való, míg a könyvet Strassburgban 1518-ban nyomtatták. Nem valószínű, hogy a bécsiek voltak az első tulajdonosok.

Érdekes az Ant. 722 bejegyzése: a könyvet ugyanannak a Georgius Payr domonkos szerzetesnek adták bizonytalan idejű használatra 1514-ben, akinek a nürnbergi kötések IX. csoportjában /I.3. fejezet/ tárgyalt Ant. 109 jelzetű könyvet, és az Inc. 163/2 egyébként érdektelen új félbőr-kötésű kötetét./Az Inc. 163/1 és 3 kötéseit az augsburgi, átmeneti stílusú kötések kö-

zött tárgyaltuk./ Az Ant. 722 bejegyzése 1514-ben kelt /a mű Aquinói Tamás Opusculája Velencéből 1508-ból/, az Ant. 109 bejegyzése 1529-ből, az Inc. 163/2-é pedig 1533-ból való. Ez utóbbi két bejegyzésből azt is megtudjuk Georg Payr domonkos szerzetesről, hogy a passai herceg szolgálatában állt. Nem tartom kizártnak, hogy ezeket a könyveket Payr vásárolta, s mivel magántulajdona nem lehetett, eleve anyakolostorának szánta, de mert szüksége volt rájuk, igazolásul bejegyezte, hogy bizonytalan ideig használja őket. Nem Payr az egyetlen, akitől hasonló bejegyzés olvasható a bécsi domonkosok könyveiben. A bejegyzések egybehangzása így megerősíti azt, amit a kötésekről megállapítottam, hogy ti. mindegyik dél-németországi eredetű. Georg Payr tehát feltehetően ezen a vidéken szerezte be ezeket a könyveket.

Az előzőekben felsorolt antikvák, amelyekben volt valamilyen bejegyzés, kivétel nélkül dél-németországi városokban /Waldkirch, Griesbach, Würzburg, Freiburg/ voltak használatban. Így ezek a szövegek, ha nem is bizonyítják, mindenesetre alátámasztják annak a lehetőségét, hogy a nyomtatványokat Dél-Németországban is kötötték be.

x x x

Ebben a fejezetben számos olyan kötéssel találkoztunk, amelyek Temesvári Pelbárt, vagy az ugyancsak ferences, Laskai Osvát műveit borítják. Az átmeneti stílust képviselő, meghatározott kötések közül tizennyolcban Pelbárt, ötben pedig tanítványa, Laskai Osvát művei, mindenekelőtt népszerű beszédek vannak bekötve: RM III F 924, Ráth F 1054, RM III 32 a/2, Ráth F 1063-1064, RM III F 42, Ráth 1061, Ráth F 1066, RM III 32 b, RM III 77 b, RM III F 55, RM III F 66, RM III F 68, RM III F 28,

RM III F 94, Inc. 375, RM III 33, RM III F 43, RM III F 57 és Ráth 1058, Inc. 840, Ráth 1050, Ráth 1068, RM III 53.

Érdemes azonban a gótikus kötések első három fejezetéből is visszakeresni a Pelbárt műveket borító kötéseket: a bécsi domkosok szignált kötésében van az RM III 39, Bécs környéki az RM III F 1007, boroszlói /Wroclaw/ az Inc. 625, ingolstadti az Inc. 624, Kölnből való az Inc. 690, Nürnbergből a Ráth 1052, az RM III F 74, az RM III F 36 b és az RM III F 35. E nürnbergi kötések Anton Koberger tevékenységével hozhatók kapcsolatba.

Rebdorfban kötötték be a Ráth 1062/2 jelzetű Pelbárt művet, Ulm környéki a Ráth F 1065 és ugyancsak Ulmhoz kapcsolódik a ma már vele egybe épült Wiblingen, s az ottani bencések kolostorában készített kötés: az RM III F 51. Végül a meghatározott gótikus kötések közül az utolsó az észak-német wedderni kartauziaknál készült RM III F 93.

Tehát mind polgári, mind kolostori műhelyekből - még hozzá különböző rendek kolostoraiból - vannak Pelbárt műveket borító kötések az Akadémia Könyvtárában. A bejegyzések azt mutatják, hogy a használat helye vagy azonos a bekötés helyével, vagy ha mégsem, akkor általában közel esik hozzá. A XV. század végén, s a XVI. század elején újra és újra kiadták Pelbárt műveit. Keresett és kelendő volt, a kiadóknak jó üzletet jelentett. Mindez népszerűségének biztos fokmérője. De a kötések azt is mutatják, hogy hol forgatták, használták Pelbárt munkáit.

Természetesen egyetlen könyvtár anyagának ilyen szempontu vizsgálata esetleges, s az esetlegesség éppen abban mutatkozik meg, hogy a Pelbárt műveket borító gótikus kötések Brünn és Boroszló kivételével mind német városokból, illetve könyvkötőműhelyekből származnak. Ez valószínűleg részben annak a következmé-

nye, hogy az Akadémia Könyvtárának a régikönyv anyaga jelentős mértékben ered a müncheni, linzi és bécsi aukciókon keresztül német nyelvterületről. Másik oka pedig az lehet, hogy a nem szekularizált kolostori könyvtárakban, az Alpoktól délre és nyugatra, ma is ott vannak Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei.

II. RENESZÁNSZ KÖTÉSEK

II.1. Német típusu reneszánsz kötések

A disszertáció I.4. fejezetében azokat a gótikus bőrkötéseket tárgyaltam, amelyeken általánossá vált a görgető. Azok a görgetők még gótikus elemeket egyesítenek magukon, s a kötéstáblák felépítése is gótikus stílusú, a díszítőmotívumokat nagyrészt a növény- és állatvilágból merítették. A kézi sajtóval bőrbe préselhető lemezdiszket is kezdték már alkalmazni a XV. század végi német és németalföldi kötésekben, de akkor még ezek is növényi díszítésűek, mint például a nagyon kedvelt gránátalmavirágos lemezek is. A lemezek és a görgetők használata vezet a gótikus kötésektől a reneszánsz kötések kialakulásához, de a díszítőmotívumokban jelentős tematikai változás következett be. A könyvkötésművészet fejlődésében az előzőekben tárgyalt átmeneti stílusú kötések alkotják a hidat a gótikus és a reneszánsz kötések között.

Míg a romanika és a gótika korában a kötések meglehetősen "internacionális stílusúak", s alig fedezhető fel rajtuk nemzeti jelleg, addig a reneszánsz területenként jelentős stílusbeli különbségeket hoz létre. A könyvkötések stílusában mindenekelőtt két főirány alakul ki: az olasz reneszánsz stílus, amelynek további szakaszai vannak, az olasz-francia és az olasz-magyar periódus, s az Alpoktól északra egy nagyon tág körű német típusú reneszánsz. Igaz ugyan, hogy az Alpoktól északra is készültek "olasz-reneszánssz" stílusú kötések, de ott nem ezek az általánosak, s nem véletlen, hogy a németek ezeket "welsche Bände"¹⁰⁹, azaz nem német, idegen kötéseknek nevezték még akkor is, ha min-

den idők legnagyobb német könyvkötője, Jakob Krause készítette őket.

Az olasz reneszánsz kötéseken háttérbe szorulnak a növényi díszek, s tulsúlyba kerülnek a geometrikus fonadékdíszek. Gyakori az aranyozás. A német típusu reneszánsz kötéseken is kisebb szerep jut a növényi ornamentikának, helyét mind a görgetőkön, mind a lemezeken az emberalakos, ez utóbbiakon a jelenetes ábrázolások veszik át. Gyakoriak az allegorikus alakok, az erényeket megtestesítő női figurák: a görgetőkön a Remény, a Szeretet, a Hűség, az Erély, a Türelem, a Mértéktartás, az Igazságosság stb.; olykor a muzsák, vagy zenélő puttók, lombdíszek között heraldikus, sisakos, apró körbe foglalt fejek, vagy klasszikus auktorok /Vergilius, Ovidius, Cicero, Caesar/arcképei, mégis a legtöbbször a Németföldön ismert reformátorok, Luther, Melanchthon, Hus és az ugyancsak reformátornak tekintett Erasmus szerepelnek a kötet díszítő görgető medalionjaiban. Ha a görgetők kis képecskéin jelenetek láthatók, akkor ezeket a Bibliából vették. A lemezeken sem ritka az allegorikus nőalak, vagy az erényesség, a bátorság megtestesítője: Lucretia, Judit, Jael, egy-egy reformátor vagy német választófejedelem portréja, de leginkább az ó- és Újszövetségből vett népszerű jeleneteket vésték lemezre és nyomták a bőr kötetstábla közepébe. Olykor fejedelmi vagy városi címer foglalja el a kötetstábla középső részét. Ezek a későbbi szuperexlibriszes kötések korai előfutárai. A német reneszánsz kötések ritkán aranyozottak. A lemezek pozitív vésetűek, tehát a kép kiemelkedik a bőrtáblából. Vannak azonban, de lényegesen ritkábban, negatív vésetű, aranyozásra szolgáló lemezek is.

A német típusu reneszánsz kötések nagy része vaknyomásos, fehér vagy naturszinű, világos, fatáblás bőrkötés. A kisebb szá-

mu aranyozott kötések mindig sötét bőrbevonatúak. A kötések általános jellemzője a tábla szélén körbefutó két-három, nagyobb méretű könyveknél több, akár négy-hat görgetős keret. A táblák centrális elrendezésűek, az elő- és háttábla közepén egy-egy lemez látható. A két tábla felépítése és díszítése egyforma. Általában csupán abban különböznek, hogy a középlemezük más, de ezek is összhangban, kapcsolatban vannak egymással. Például: elől egy szász választófejedelem lemeze, hátul az ő címere; elől Justitia allegorikus alakja, hátul Fortunáé; elől Jákob küzdelme az angyallal, hátul Sámson az oroszlánnal; elől a keresztrefeszítés, hátul a feltámadás; elől Luther portréja, hátul Melanchthoné. A középlemez alatt és fölött nagyon gyakran egy-egy üres sáv van, amelybe fölülre a tulajdonos nevének betűi, alulra a kötés készítésének vagy vásárlásának éve került. Előfordul, hogy ezeket kivakarták, s az újabb tulajdonos saját monogramját nyomatta bele a bőrkötésbe. De az sem ritka, hogy e sávok üresen maradnak. Ez annak a jele is lehet, hogy a kötetst megrendelés nélkül kötette be a könyvkereskedő, készen arra, hogy a vásárláskor majd a vevő kívánsága szerint belenyomják a kötésbe annak monogramját. A német reneszánsz kötéseken gyakran láthatunk két-három egyesbélyegzőt: apró rozettát, egyszerű vagy kettős hárslevelet, egy-egy arabeszk motívumot. Ezek reneszánsz egyesbélyegzők, amelyek határozottan különböznek a gótikus egyesbélyegzőktől. Mivel azonban a német reneszánsz kötések meghatározásában a görgetőknek és a lemezeknek van döntő szerepük - Hasbler csak ezeket vette jegyzékbe - e kötések egyesbélyegzőit épp csak megemlítem. A fatáblás német reneszánsz kötéseket általában két-két kapoccsal, a papírtáblásakat pedig két-két szalaggal zárják.

A kötések azt tükrözik, hogy német nyelvterületen a reneszánsz nem az ember föltszabadultságát, önmagára találását, az

élet szépségei és örömei felé fordulást jelentette, hanem csak a katolikus egyház nyomása alóli felszabadulást, hogy egy még szigorubb, puritánabb életvitelt kövessenek. A német reneszánsz típusu kötéseket mesterségbelileg kiválóan készítették el, de merevek, fantáziátlanok, s nem sok művészt nyujtanak. Viszont könyvtörténeti adalékokkal szolgáló kötések!

Nagyon sok német reneszánsz kötés maradt fenn, elsősorban német nyelvterületen, de a német kulturkör vonzásába tartozó országokban is. Magyarországon is készültek német típusu reneszánsz kötések, részben mert német származásu, illetve német iskolázottságú mesterek készítették őket, részben mert a XVI. században a görgetők és a lemezek, más fémáruval együtt, kereskedelmi árucikkek voltak, s mint ilyenek kerültek Németországból és Ausztriából a magyar könyvkötőkhöz. De sok német reneszánsz kötésben lévő könyvet vásároltak a mult századi és e század eleji hazai könyvgyűjtők a bécsi, linzi, müncheni aukciókon, duplumkiárusítások alkalmával és a neves antikváriusoknál. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában az Ősnyomtatványtárban, a Ráth-gyűjteményben, a Régi Magyar Könyvtárban és az antikva-gyűjteményben kb. 230 német reneszánsz kötés található. Ezek főlső időhatára hozzávetőlegesen 1600 táján húzható meg.

A XVI. századi görgetős és lemezes kötések meghatározásában nélkülözhetetlen kézikönyvet az 1920-as években Ilse Schunke közreműködésével Konrad Haebler állította össze¹¹⁰, aki egyébként az Ősnyomtatvány-kutatásban is mulhatatlan érdemeket szerzett. Két kötetben, mintegy ezer oldalnyi terjedelemben közzétette a XVI. századi görgetős és lemezes kötések listáját, oly módon rendszerezve őket, hogy az első kötetbe gyűjtötte a könyvkötő nevének kezdőbetűjével, azaz iniciáléjával jelölt görgetőket és lemezeket. Haebler fogalmi-tartalmi különbséget tesz az iniciálé és a mo-

nogram között. Kutatásai során ugyanis arra a megalapozott következtetésre jutott, hogy az elválasztott kezdőbetűk, pl. egy Justitia-görgető Justitiát ábrázoló képecskéjén a nőalak jobb és bal oldalán látható betűk általában a könyvkötő nevének a kezdőbetűi, míg az egymás mellett álló, vagy netán kapcsolt betűk viszont a görgetőt vagy lemezt metsző mester monogramja. Például az Ant. 801 allegórikus nőalakos görgetőjén Spes két oldalán G L /= Gregor Lademann/ betűk olvashatók, míg a Ráth 1160 mindkét lemezén a könyvkötő teljes nevén /Hans Cistler/ kívül egy ligált HV betűcsoport is.

Sok esetben sikerült Haeblernek levéltári kutatások alapján a kötéseken látható kezdőbetűket könyvkötők nevével azonosítani, s így feloldani. Tapasztalata szerint a görgetőkön látható évszámok olykor nem egyszerűen az elkészülés évét, hanem azt az időpontot jelölik, amikor a könyvkötőt az adott város könyvkötőcéhébe felvették, vagy előbbre lépett a ranglistán. Nem ritka eset, hogy ugyanazon a kötéstáblán két különböző iniciáléval találkozunk /vö. H K és I M a Ráth F 1714 kötésén/. Haebler ezt azzal magyarázza, hogy a szerszámkészlet egyik könyvkötőtől a másikhoz került, s a második tulajdonos változatlanul tovább használta elődje görgetőit, lemezeit a sajátjaival együtt. Ennek utja leginkább az öröklés volt, s érdekes módon ritkább, hogy apáról fiura, inkább apósról vőre szállt a szerszámkészlet. Minként a nyomdászattörténetből is jól ismert, itt is gyakori, hogy az elhunyt könyvkötőmester felesége a könyvkötőcéh egyik legényéhez ment másodszer feleségül, amit a céhszabályzat mindkettőjük számára igen kedvezővé tett. Ilyen esetekben is gyakran előfordul a kétféle iniciálás diszkrét szerszám használata a kötéseken.

Haebler első kötetében tehát A-tól Z-ig betűrendben következnek a kezdőbetűk, természetesen a második betű betűrendjében,

hiszen ez a vezetéknev rövidítése. Minthogy a disszertációnak ebben a fejezetében külföldi mesterek kötéseit tárgyalom, én is ehhez tartom magam. A leírást a görgetők és lemezek méretének /mm/ megadásával kezdem, majd közlöm a pontos feliratokat a cezurák jelölésével, a rövidített szöveg feloldása nélkül. A tisztán ornamentális görgetőknél csak a szélesség mérete közölhető. Abban is követem Haebler-t, hogy a görgetőket arab, a lemezeket római számmal jelölöm.

Haebler második kötete nem ilyen egységes, ebben több csoportba sorolva találhatók a kötések. Első helyen szerepelnek az iniciáléval nem rendelkező, de datált görgetők és lemezek, hiszen a datálás is egyfajta meghatározást tesz lehetővé. A második csoportban vannak azok a kötések, amelyek egy meghatározott személlyel hozhatók kapcsolatba, vagy azért mert a cimere, vagy mert a portréja látható a kötésen. Esetleg nem a személy, hanem a város meghatározott, mert a kötésen rajta van a városi címer. A harmadik csoportban következnek a datált kötések, amelyek esetében még kevesebbet tudunk a könyvkötőről és a műhely hollétéről, de legalább a kötés készítésének az idejét biztosan ismerjük. Végül a lelőhely szerint "meghatározott" kötések következnek. A mai lelőhely nem tűnik nagyon meggyőzőnek a meghatározás szempontjából, mégis a régi, nagy multtal rendelkező könyvtárak esetében a mai lelőhely is jelent valamilyen meghatározottságot. Haebler II. kötetének az utolsó fejezetében a pótlólag felfedezett, iniciáléval jelölt német reneszánsz kötések jegyzéke található. Végül gazdag ikonográfiai index teszi lehetővé a kötések visszakeresését.

Az Akadémia Könyvtára görgetős-lemexes német reneszánsz kötéseit a következőkben tehát Haebler felosztása szerint veszem sorra.

Haeblernek a XVI. századi görgetős és lemezes kötéseket összefoglaló kétkötetes munkája a Karl Dziatzko alapította "Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten" 41-42. darabjaként látott napvilágot. A pótkötet ugyanebben a sorozatban mint a 46. "füzet" jelent meg 408 oldalas terjedelemben.¹¹¹ E kötet bevezetőjében Schunke kifejti, hogy Haebler korszakalkotó nagy munkájáért a kötéskutatók azsal fejezhetik ki leginkább köszönetüket és elismerésüket, ha részkutatások eredményeivel és ezek közlésével igyekeznek Haebler művét kiegészíteni és teljessebbé tenni. Az Akadémia Könyvtára német típusu reneszánsz kötéseinek a meghatározásakor természetesen ezt a pótkötetet is használtam, s emellett az azóta folyamatosan megjelent idevágó publikációkra is támaszkodtam. Ezekre az adott kötéseknel külön hivatkozom.

A "Beiträge zum Rollen- und Platteneinband ..." pótkötet tizenegy szerzője között nincsen magyar kutató, sem a kötetek közt magyarországi német típusu reneszánsz kötés. Pedig csak az Akadémia Könyvtárának ilyen kötési is ékesen bizonyítják, hogy mennyi német reneszánsz kötés van Magyarországon, s később a magyar kötéstörténetet áttekintő fejezetben láthatjuk majd, hogy hazánkban készült német típusu reneszánsz kötések is vannak. Vólna tehát mivel hozzájárulni nekünk magyaroknak is a haebleri műhöz, s ennek első lépéseit éppen most tesszük meg.¹¹²

II.1.1 A könyvkötő nevével vagy nevének kezdőbetűjével
jelölt német reneszánsz stílusú kötések

C. A.

Ráth F 1739 Cuspinianus, Joannes: De consulibus Romanorum commentarii. Basel, 1552.

Ráth F 1742 Cuspinianus, Joannes: Austria. Basel, 1553.

Ráth F 1716 Laxius, Wolfgang: Vienna Austriae. Basel, 1546.

A fenti három művet ebben a sorrendben kötötték egybe.

Világos bőrkötésén az alábbi három görgető alkot keretet:

1. 188x22. Lombdiszek között medalionokban: Joan. Frideri.

Dux Saxo - D. Martinus Lutherus - H. Fridericus Dux Saxo - D.

Erasmus Roterodanus - Philippus Melanthon [1] 15-38.

2. 144x14. Justica [1] - Lucrecia C. A. - Pruden - Spes =

= Haebler I. 12. p. C. A. 3. görgető.

3. 146x15. Három fej, három címerpajzs, közöttük lombdisz: Iulius,

alatta oroszlanos címer - Hercu, alatta a szászországi címer

- Achill, alatta a címerben sas = Haebler I. 12. p. C. A. 6.

görgető.

Az első és második görgető közötti keretben elszórtan apró rozetták és hárslevelek láthatók, továbbá ugyanebben a keretben fölül M T , feltehetően az egykori tulajdonos nevének kezdőbetűi, alul az 1555-ös évszám. Haebler sem tudta megállapítani a könyvkötő kilétét, de a szászországi választófejedelem medalionjai és a 3. görgető szász címere bizonyossá teszi, hogy egy délnémetországi könyvkötő rejtezik a C. A. kezdőbetűk mögött.

D. B.

RM III F 185 b /RMK III 570/

A világos bőrötést háromféle görgető díszíti, de a középmezőben az olasz reneszánszra jellemző stilizált növényi indafonatos nagyméretű középlemez és az ezzel harmonizáló saroklemezek láthatók. A görgetők a következők:

1. 207x17. A kilenc muzsa közül öt: Eli /Clio !/ - Eut - Tar /Terpsichore !/ - Poli - Cali.

2. 136x13. Lombdíszek között medalionokban négy sisakos fej.

3. 164x15. Lombdíszek között medalionokban a négy reformátor: Marti - Philip - Erasm - Johan /Hus/.

I. 106x73. Szalagfonatos lemez nyolc csuccsal.

II. 60x44. Szalagfonatos, az I. középlemezzel azonos rajzlatu saroklemez.

A görgetőkön nincs jelölés, de Husung egyik cikksorozatának¹¹³ képmellékletében közli a muzsákkal díszített görgetőt, amelyen a sorrend, a feliratok, a muzsák ábrázolása /Clio a hirt adó kúrttel, Euterpé kettős fuvalával, Terpsichoré hárfával, Polyhymnia csellóra emlékeztető vonós hangszerrel, Calliopé nyitott könyvvel/ teljesen megegyezik az RM III F 185 b kötésének 1. görgetőjével. Husungnál e görgetőn Eli, azaz Clio fejének két oldalán (B. D.) kezdőbetűk láthatók. Sajnos Husung nem tudta feloldani a (B. D.) betűket, de kutatásai alapján az ifj. Lukas Cranach körébe, vagy^{is} Wittenbergbe utalja D. B.-t. Az olasz reneszánsz hatást befogadó Cranachok környezeté mellett szólnak az RM III F 185 b kötésének olasz reneszánsz szalagfonatos közép- és saroklemezei, valamint a muzsákat ábrázoló görgető is. Egyébként Haeblernél is szerepel D. B. mester, s a muzsákkal díszített görgető másik két variánsa, de azokon csak négy muzsa van, s ezek közül az egyik Thalia. Nincs kizárva, hogy ugyanarról a mesterről van szó, de azonosítani Haebler sem tudta.

H. B. = Heinrich /Hans?/ Blume

K 68 Dictionarium Graeco-Latinum. Basel, 1584. Beniczky Péter három kéziratos verse 1619-1623.¹¹⁴

A kötéstáblán négy görgető és két lemezdisz van:

1. 136x8. Lombdiszek között apró medalionokban sisakos fejek, amelyek címerpajzsokkal váltakoznak. A négy címer közül az egyik H. B. iniciálé és három szál virág: a könyvkötő beszélő címere.

2. 13 mm széles leveles-szalagos fonadék.

3. 188x13. Négy fej, három címer, a negyedik címerpajzson H. B. és három szál virág = Haebler I. 42. p. H. B. 1. görgető.

4. 4 mm széles apró indafonatos görgető.

I. 90x50. Wittenberg városi címere, rajta a kéttornyú templom, a tornyok között szalagon: Insignia urb / is Witeberg, lejjebb Kur és Szászország címere, közöttük T. R. monogram és 1573-as évszám. Alatta háromsoros felirat: Nil validae juvere arces aut / roboa [belli sed merito pie / tas populis fortissima turris = Haebler I. 392. p. Thomas Reuter IV. lemez.

II. 87x51. A Religio allegorikus nőalakja két fáklyával; a köriratban: Lucerna pedibus meis verbum tuum et lumen semitis meis. Psal. CXIX. Paul Ebe. A lemez alján a háromsoros felirat: Quae dea ? Religio: quatenam du / o lumina verbum qui muri / angelici sunt gregis excubi = Haebler II. 121. p. Wittenberg IV. lemez.

Az előtáblán fölül IST, az első tulajdonos nevének kezdőbetűi, alul a bekötés éve: 1588. A könyv a 3. levélen olvasható bejegyzés szerint legkésőbb 1596-ban már magyar tulajdonban volt: Stephani Rasoris Tholnensis 1596. Több possesszora volt a könyvnek, amíg Beniczky Péteré lett. Csapodi részletesen tárgyalja őket idézett munkájában. Kötéstörténeti szempontból számunkra három név érdekes: a két görgetőn látható H. B., azaz Heinrich

Blume; a wittenbergi városi cimert mutató lemezen T. R., azaz Thomas Reuter és a fáklyás Religio lemezén Paul Ebe, azaz Paul Eber.

Heinrich Blume wittenbergi könyvkötő volt, éppugy mint Thomas Reuter, s mindketten egyidőben, 1571/72 és 1592/96 között működtek, s mindkettő többször volt a céh mestere vagy főcéhmestere. Haebler említi, hogy Blume görgetőt gyakran látta más wittenbergi könyvkötők, pl. Wenzel Dörffler, Georg Kammerberger, Thomas Krüger stb. díszítőszerszámaival együtt. E két könyvkötő együttes szereplésének tehát ez a magyarázata. Ami Paul Ebert illeti, ő a wittenbergi egyetem professzora volt, s a Religio lemezen olvasható zsoltáridézet az ő mottójaként vált ismertté Wittenbergben. Ez a lemez nagyon népszerű lett, igen sok variánsa ismert, és Paul Eber neve többön is szerepel. Haebler felveti, hogy talán eredetileg Eber ex librise vagy superexlibrisze lett volna. Erre azonban nincs bizonyíték. Az viszont biztos, hogy az Akadémia Könyvtára K 68 jelzetű görög-latin szótárát a wittenbergi könyvkötőcéh műhelyében kötötték be 1588-ban. /XI. tábla/.

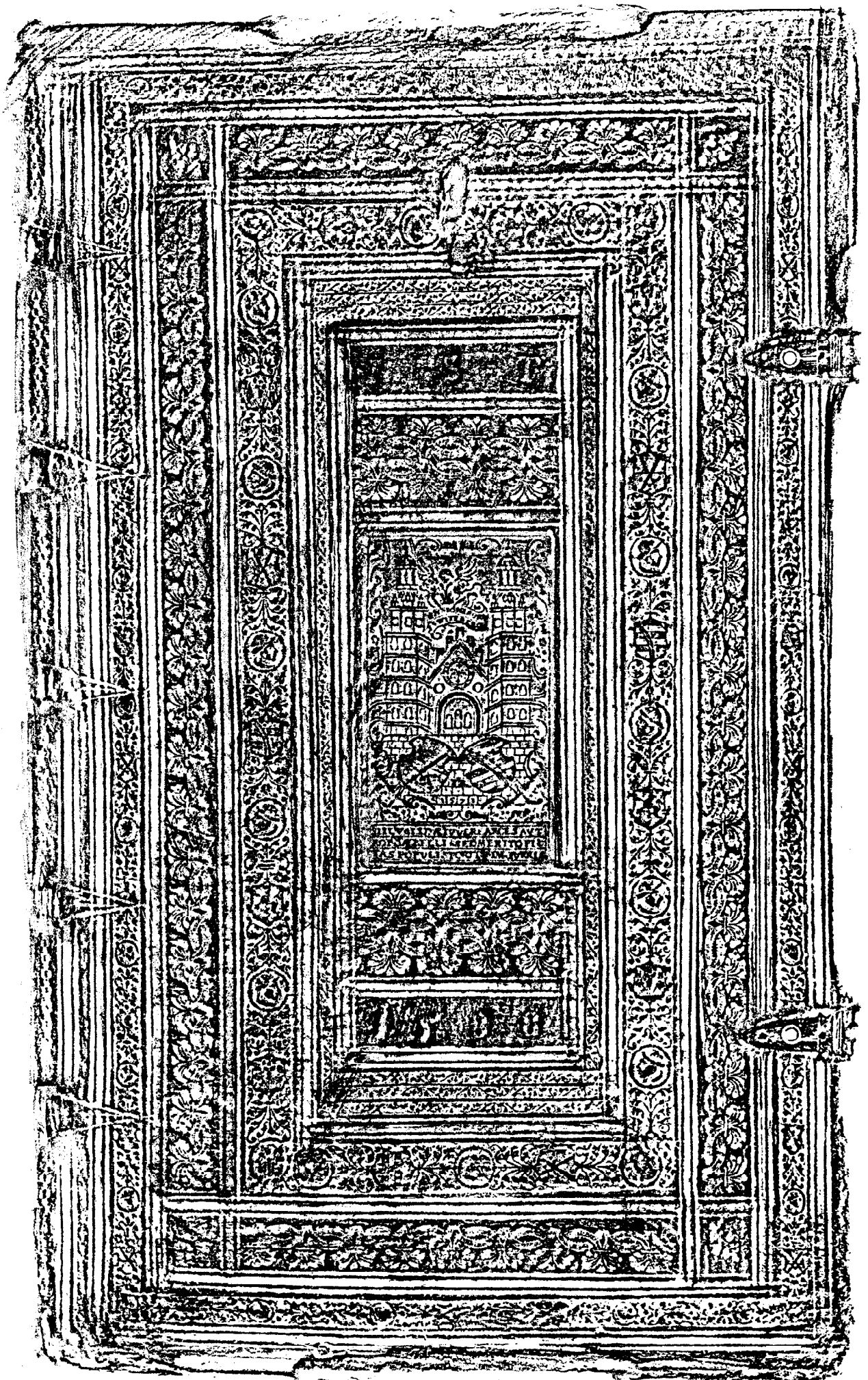
H. B.

RM IV F 187 Cuspinianus, Joannes: De caesaribus atque imperatoribus Romanis opus insigne. H.n., 1540.

A fatáblás világos bőrkötést négyféle görgető díszíti, az előtábla közepén lemezdisz van.

1. 158x20. Lombdiszek között négy medalion, az elsőben Wroclaw címere: W, fölötte 1540 - kétfarku oroszlán H. B. - heraldikus /lengyel ?/ sas - Szt. Adalbert = Haebler I. 40. p. H. B. 3. görgető.

2. 179x19. Carolus H. B. - Ferdina - An[dreas] de Aur = Haebler I. 40. p. H. B. 5. görgető.

3. 138x16. Lombdiszek között négy fej, feliratok nincsenek = Haebler I. 40. H. B. 11. görgető.

4. 102x9. Indadiszes görgető = Haebler I. 40. p. H. B. 15. görgető.

I. 84x50. A bünbeesés jelenete, alatta a téglalap alaku mezőt a felirat számára üresen hagyták. Negatív = Haebler I. 40. p. H. B. I. lemez.

Ez a könyvkötő a XVI. század első felében tevékenykedett, 1525-ben már működött, s mint az 1. görgető mutatja, még 1540-ben is. Székhelye minden bizonnyal Wroclaw volt, de hogy ki van a H. B. betűk mögött, Haebler sem tudta megállapítani.

I. B.

Ráth F 1067 /RMK III 114, 125/

Ráth F 1069-1070 /RMK III 145, 151/

Ráth F 1688 Barletius, Marinus: De vita, moribus ac rebus ...
gestis Georgii Castrioti. Argentorati, 1537.

Mindhárom kötés ugyanabban a könyvkötőműhelyben készült.

A Ráth F 1067 és a Ráth F 1069-1070 kötésén az 1. görgető, a Ráth F 1688 kötésén az 1. és 2. görgető látható.

1. 190x18. Keresztre feszítés: Satisfactio - érckigyó: Signū fidei - bünbeesés 1536: Peccatum - feltámadás: Iustificatio = Haebler II. 304. p. I. B. 5. görgető. /A méret nem pontosan egyezik./

2. 99x12. Ornamentális görgető.

Haebler a fenti 1. görgetőt olyanokkal látta együtt, amelyek I. B. kezdőbetűs mesterjegy van. Bár a kezdőbetűket nem tudta egy adott könyvkötő nevével azonosítani, kutatásai szerint I. B. a XVI. század első felében Kölnben tevékenykedett.

H. C. = Hans Cantzler

RM IV 429 Melanchthon, Philipp: Prima pars chronici Carionis

Latine expositi. Witebergae, 1582.

Ant. 849 Ovidius Naso, Publius: Metamorphoseon libri.

Lugduni, 1546.

A Melancht^hon-kötetet az 1. görgető és két lemez, az Ant. 849 kötését a 2. görgető és három apró egyesbélyegző díszíti.

1. 145x8. Lombdíszek között apró medalionokban négy fej és négy címer: az első címerpajzson H. C., majd Kur, Szászország és a címerpajzson oroszán következik.

2. 166x15. Iusticia - Lucrecia H. C. - Pruden - 1546 /Suavitas/
= Haebler I. 72. p. Hans Cantzler 5. görgető.

I. 84x49. Fides és Spes allegorikus alakja, háromsoros felirat:
Impetrat alma Fides Christo / quam dante salutem expectare /
soror Spes animosa solet. Alul balról H. C. 77 = Haebler I. 73.
p. Hans Cantzler IV. lemez.

II. 83x50. Caritas egy kolduló férfival: Que vocor insigni
Charitum / de nomine virtus omnia que / pietas suadet obire
sequor. Alul balról H. C. Az ablakkereten 1577 = Haebler I. 73.
p. Hans Cantzler V. lemez.

Hosszu időn át tevékenykedett Hans Cantzler, s Wittenbergben övé volt az egyik legnagyobb műhely. Bár tekintélyes polgárként a tanács tagja volt, nem tartozott a könyvkötőcéhbe. Neki is volt egy wittenbergi városi címeres lemeze és egy megszemélyesített Religio lemeze, s mindkettőre rávésette a nevét. Ezeket tehát a wittenbergi könyvkötők közül többen is megcsináltatták és használták. Az RM IV 429 első tulajdonosa I. M. N., s a bekötés évszáma is rajta van az előtáblán: 1584. Az Ant. 849 kötésén a tulajdonos monogramja C. G., az évszám 1551.

H. C. = Hans Cistler

Ráth 1160 Fegyverneki Izsák: Enchiridii locorum communium theologicorum. Ed. 2. melior. /Ed. 4.7/ Basileae, 1589-

1596 ? /Szabó Károly nem ismeri./

A nyolcadrét alakú, papírtáblás világos bőrkötés előtábláját a Salamon-ítélet lemez, háttábláját a Sámson és az oroszlán lemez uralja. A lemezek körül csak egy keskeny lilíomos, egyesbélyegzőkből összetett keretnek jutott hely.

I. 92x50. Salamon a trónon, előtte a két tárdeplő asszony, a lemez alján: Hans Cistler, Anno 88 = Haebler I. 79. p. H. C. I. lemez.

II. 91x51. Sámson az oroszlánal, alatta Hans Cistler, Anno 88 = Haebler I. 79. p. H. C. II. lemez.

Mindkét lemezen látható egy ligaturaszerűen kapcsolt HV monogram, amely a metsző nevére utal.

Haebler Hans Cistler nevével, legalábbis ebben a formában, nem találkozott Wittenbergben. Cistler alakban sem. Viszont Hermann Herbst azon feltevése¹¹⁵, hogy Hans Cistler azonos a wittenbergi Hans Ziessler nevű könyvkötővel, számomra meggyőző. Hogy Cistler, azaz Ziessler wittenbergi, alátámasztja az a tény, hogy a HV monogramos metsző másik két wittenbergi mesternek is dolgozott: Georg Kammerbergernek és Severin Rötternek. Kammerbergertől az Akadémia Könyvtárának is van kötése, RM III F 240 /lásd G. K. alatt/, s a Jákob harca az anygallal lemezen Kammerberger teljes neve után ott látjuk a ligatúrást HV-t.

F. D. = Friedrich Dressler /?/

Inc. 1002 /CIH 3041/

A fóliás kötését három növényindás keret díszíti, ezeknek nincs határozottan megfogható karakterisztikuma, a közepén látható lemez Justitiát ábrázolja. /Lehet, hogy a háttáblán Lucretia-lemez van./

I. 70x40. Justitia, jobbában kardot, felemelt balkezeiben mérleget tart = Haebler I. 87. p. F. D. I. lemez.

Az Inc. 1002 kötése nagyon kopott, a Justitia-lemeznek csak a felső fele látható, az alsó annyira elmosódott, hogy a kép alatti táblácskán a felirat és a könyvkötő F. D. kezdőbetűje egyáltalán nem látszik. Goldschmidt alapján lehetett azonosítani, aki közli a képet a kötésről.¹¹⁶ Friedrich Dressler Chemnitzben, azaz a mai Karl-Marx-Stadtban működött az 1530-as évektől.

C. E.

Inc. 18 /CIH 3170/ és ehhez csatlakozik kolligátumként három antikva.

Ráth F 1712 Josephus, Flavius: Opera. Basileae, 1544.

A két kötés ugyanabban a könyvkötőműhelyben készült. Az Inc. 18 kötésén az 1. és 2. görgető, a Ráth F 1712 kötésén az 1. és 3. görgető szolgál díszítésül. A háromféle egyesbélyegzőből kettő egyezik a két kötésen.

1. 195x16. Cap.Cru /Salvator/ - Mose - David C. E. - Johan.

= Haebler I. 100. p. C. E. 1. görgető.

2. 145x14. Thalia - Euterp C. E. - Apollo - Terpsi.

3. 20 mm széles leveles-szalagos fonadék.

Bár az 1. görgető teljesen megegyezik a Haeblernél idézettel, nem hiszem, hogy ezek a görgetők Caspar Engelhez tartoztak. Haebler maga is kételkedik a könyvkötő személyében: Caspar Engel azonosságában. Kizárt ugyanis, hogy olyan lipcsei könyvkötővel van itt dolgunk, aki csak 1629-ben lett mester. A tárgyalt két kötés a XVI. század közepén készülhetett, hamarosan 1544 után. A Ráth F 1712-ben lévő nyomtatvány 1544-ből való, az Inc. 18-ban található antikvák 1540-ben, 1520-ban és 1544-ben láttak napvilágot. /Egyébként mind a négy mű Arisztotelésszel kapcsolatos./ A Ráth F 1712 egy ideig Zsámboki János /1531-1584/ tulajdonában volt; s ekkor már bizonyára be volt kötve.

B. F. = Brosius Faust

Ráth 1122 /RMK III 506/

Kétféle görgető és három, a német reneszánsz kötések tipikus egyesbélyegzői közül való rozetta, hárslevél és apró virágtő disziti a Ráth 1122 kötését.

1. 222x22. Salvator: Data est mi / hi omnis - David B. F.: De fructu ve /ntris tui - Paulus: Apparuit ben /ingntas et [1] -
- Johannes: Ecce Agnus / dei qui tol. = Haebler I. 110. p. B. F.

1. görgető.

2. 198x17. Pacie - Prude - Jahel B. F. - Judit ≈ Haebler I. 111. p. 7. görgető. /Haebler maga ezt a görgetőt nem látta, méretet sem közöl, s feliratai nem pontosak./

Brosius Faust volt a drezdai könyvkötőcéh egyik alapítója 1564-ben. Az 1540-es évektől 1573-ig mutatható ki tevékenysége. Sokat dolgozott Ágost szász választófejedelemnek, s igen sok aktát kötött be. A Ráth 1122 előtábláján C. T. monogram és 1564-es évszám látható. Talán C. T. autográf bejegyzése a következő: Diss buch stehet mich 14 fl anno 1564 jar den 24 Junii gekauft. Sajnos nem közli kilétét, és hogy hol vette ezt a könyvet, de feltehetően Drezdában.

H. F.

Ant. 991/1-3 Galenos: Opera. Venetiis, 1522.

Mindhárom kötet kötése megegyezik. A kötéseken háromféle görgető és öt kis egyesbélyegző szerepel.

1. 225x20. Négy fej medalionban váltakozva négy címerrel: Bölcs Frigyes - a szász címer H. F. - Iudit - a címerpajzson rózsza - Luther - a címerpajzson zászlós bárány - Melanchthon /?/ - Kur = Haebler I. 115. p. H. F. 4. görgető.

2. 15 mm széles görgető ismétlődő virágvázás virág motívummal.

3. 136x14. Medalionok rácsdiszitmények között.

Haebler is találgatásra volt utalva a könyvkötő személyét illetően, ugyanis két nürnbergi: Hans Folmer és Hans Füll, és három wittenbergi könyvkötő is szóba jöhet: Hans Faust, Hans Filbel és Hans Funck. Nincs biztos azonosítási pont. Az 1. görgető cimerei mindenesetre szászországi könyvkötőt sejtetnek. Az Ant. 991/3 háttábláján fölül M M I D, alul 1583-as évszám látható.

P. F. W.

RM IV F 84 Ziegler, Jacob: Contra errores Valdensium.

Lipsiae, 1512.

Hatféle görgetővel és egy lemezzel díszítették az RM IV F 84 világos bőrkötését.

1. 180x20. Salvator: Data est ... /?/ - Paulus: Apparuit b / enignitas - David: De fructu / ventris tu.
2. 150x14. /Charitas/ P F V W - Tempe - Spes - Fides.
3. 197x14. Lombdíszek között medalionban négy fej, alattuk német felirat: Got a /bar mh - Got es / wo a - Got al / lein - Got wo / bleib.
4. 15 mm széles leveles-szalagos fonadék.
5. 8 mm széles stilizált díszítő görgető.
6. 5 mm széles kandeláber görgető.
7. 80x45. Judit Holofernes fejével, fölötte P. F. - W. és 1571. Alul kétsoros felirat: Voluntatem timentium / se faciet dominus psa.

Haebler nem ismeri ezt a könyvkötőt, bár bizonyára német mester. A lemezen Judit fejének két oldalán ilyen elosztásban láthatók a betűk: P. F. - W., ezért a 2. görgető Charitast ábrázoló képecskéjének betűit úgy értelmezem, hogy P. F. von W. Feltevésem szerint tehát a vezetéknévnek F betűvel kell kezdődnie, és W. a várost jelöli, ahonnan a könyvkötő való, vagy ahol tevékenykedett. A rendelkezésre álló adatok figyelembevételével vé-

gignéstem Helwig biobibliográfiájában¹¹⁷ a szóbajóhető XVI. századi német könyvkötőket. Ennek alapján az RM IV F 84 lehetséges könyvkötőjének Paul Fuchst tartom, aki Wittenbergben működött, 1572-ben feleségül vette Jakob Fritsch könyvkötőmester özvegyét, s ugyanabban az évben maga is mesterré lett.¹¹⁸

C. G.

Inc. 832 /CIH 2856/

Ant. 36 Livius, Titus: Decades. Lugduni, 1542.

Az Inc. 832 kötésén látható az 1. és 2., az Ant. 36 kötésén az 1. görgető, s mindkettőn ugyanaz a három apró egyesbélyegző 1. 162x15. Iusticia - Lucrecia C. G. - Pruden - 1539 /Suavitas ?/ = Haebler I. 137. p. C. G. 6. görgető.

2. 112x13. Lombdiszek között négy apró medalion, címerpajzsokkal váltakozva; a címerek: méh - szász címer - mesterjegy - Kur címere.

A Haeblernél összeállított tizenegy görgető és tizenhárom lemez azt mutatja, hogy két C. G. kezdőbetűs könyvkötő dolgozott ugyanabban a wittenbergi műhelyben. A C. G. iniciálés görgetőkön ugyanis kétféle, egymástól eltérő mesterjegy látható. Viszont a kötéseken közösen szerepelnek a görgetők és a lemezek, ami azt bizonyítja, hogy egy műhelyről van szó. Wittenbergben 1539-től valóban tevékenykedett két ilyen kezdőbetűs könyvkötő: Christoph Georg, aki 1559-ben lett mester és Caspar Genseler, aki 1588-ban hunyt el. E kettő tehát kortárs lehetett, viszont az 1. görgető 1539-es évszáma túl korainak tűnik. Ezt támogatja az Inc. 832 kötésén az 1549-es és az Ant. 36-én az 1546-os évszám. A kérdés megoldása az lehet, amit Haebler is felvetett, hogy az egyik C. G. mester azonos nevű atyjától vette át a műhelyt. Hogy wittenbergiek a mesterek, azt az bizonyítja, hogy több, ebből a műhelyből származó kötésen látható a fáklyás Religio az ismert körirattal,

s a körirat végén Paul Eber wittenbergi professzor nevével. Ez vagy eredetileg Eber cimere volt, s vált az egyetem címerévé, vagy Eber alkotta meg az egyetem számára. Az Inc. 832 kötésén az egykori tulajdonos: I. A., és a már említett 1549-es évszám, az Ant. 36 kötésén B. M. és az 1546-os évszám látható.

C. H.

RM IV F 594 Anglerius, Petrus: De rebus Oceanicis. Basileae, 1533.

Ant. 368 Melanchthon, Philipp: Erotemata dialectices. Vitebergae, 1548.

A két könyvet ugyanabban a könyvkötőműhelyben kötötték be. Az RM IV F 594 kötésén az 1., 2. és 3. görgető, az Ant. 368 kötésén pedig az 1. és 4. görgető, mindkettőn kétféle egyesbélyegző látható.

1. 182x16. Justicia - Lucrecia C. H. - Venus - Pruden = Haebler

I. 166. p. C. H. 3. görgető.

2. 234x12. Fides - Spes 62 - Carit - Prude - Pacie = Haebler I.

166. p. C. H. 5. görgető.

3. 15 mm széles leveles-szalagos fonadék.

4. 80x9. Három apró emberpár.

A C. H. kezdőbetűk mögött vagy Christoph Heusler vagy Caspar Hermann nürnbergi könyvkötő rejtőzik. Hausler a nürnbergi céh előljárója volt 1578-ban, Caspar Hermann a mesterkönyv szerint 1588-ban halt meg. Nem lehet eldönteni, hogy kettőjük közül melyik készítette a fenti kötéseket. Nem használtak mesterbélyegzőt.

C. H. = Caspar Honeffer

RM III F 277 b /RMK III 933/

RM IV F 177 a Cuspinianus, Joannes: De consulibus Romanorum commentarii. Basileae, 1553.

Ant. 936 Cochlaeus, Joannes: Historiae Hussitarum libri 12.

Mainz, 1542.

Jóllehet a három kötéstábla között nincs egyezés, ugyanaz a könyvkötő kötötte be őket. Az 1., a 2. és a 3. görgető egymásnak variánsai, s mindhárom szerepel Caspar Honeffer apró címerpajzson látható C. H. iniciáléja. Az RM III F 277 b kötését az 1. és 4. görgető és az I. és II. lemez, valamint egy szép metszésű virágtő egyesbélyegzője díszíti. Az RM IV F 177a kötésének díszei a 2., 5., 6. és 7. görgető, az Ant. 936 kötésének görgetői pedig a 3., 8. és 9.

1. 172x12. Négy fej medalionban lombdiszek között és négy címerpajzs: Kur - a címerpajzson C. H. - szász címer - a címeren sas.

2. 153x9. Négy fej medalionban lombdiszek között és négy címer: Szászország - Kur - C H - Augsburg = Haebler I. 168. p. C. H. 5. görgető.

3. 166x14. Négy fej medalionban lombdiszek között és négy címer: Kur - Magdeburg /Baden ? - Augsburg - C H = Haebler I. 168. p. C. H. 3. görgető.

4. 9 mm széles, folytonos kandeláber görgető.

5. 224x16. Fides est / substanci - Fortitu / do 1562 - Caritas / benignit - Spes non / confunde = Haebler I. 168. p. C. H. 6. görgető.

6. 122x13. Lombdiszek között medalionban fejek.

7. 16 mm széles leveles-szalagos fonadék.

8. 228x17. Salvat - S. Petr C H - S. Paulu - S. Joha = Haebler I. 168. p. C. H. 1. görgető.

9. 12 mm széles leveles-szalagos fonadék.

I. 57x40. Ovális, aranyozott lemezen Jézus születése.

II. 56x40. Ovális, aranyozott, stilizált indafonatos lemez.

Haebler még csak feltételezte, hogy a C. H. kezdőbetűk mö-

gött Caspar Honeffer augsburgi könyvkötőt kell keresni, aki az augsburgi aktákban 1564-től 1595-ig követhető nyomon, s 1578-ban a céh négy előjárójának volt az egyike. Kyriss az augsburgi könyvkötőkről írott tanulmányában¹¹⁹ megerősíti ezt. Felveti viszont, hogy az 1595 után nyomtatott könyveket már egy utód köthette be. Megítélésem szerint ezzel kell számolnunk az RM III F 277 b esetében is, amely egy 1599-es nyomtatványt borít, s a kötéson a tulajdonos H.B.S. betűi és 1612-es évszám látható.

H. H.

RM III F 1005 /RMK III 103, 104/

Gazdagon díszített az RM III F 1005 fatáblás világos bőrkötése. Ötféle görgető és két lemez van az egyébként egyforma elő- és háttáblán, csupán a középsőbe nyomott két lemez különbözik.

1. 8 mm széles, folytonosan körbefutó kandeláber görgető.

2. 162x17. Négy fej medalionban négy címerrel váltakozva: Div. Juli - Kur - Cice T. M. - a címerpajzsban oroszlán - Ovidius - Szászország - Virgilius - a címeren sas = Haebler I. 181. p.

H. H. 20. görgető. Megjegyezzük, hogy Haeblernél Ovidius helyett Augustus áll, de ez feltehetően rossz olvasat nála, mert különben a sorrend, méret és a feliratok teljesen egyeznek.

3. 217x21. Salvator: Date est mi / hi omnes - David: De fructu / ventris tui - Paulus: Apparuit / benignitas - Johannes H. H. : Ecce agnus [i] dei qui tol = Haebler I. 180. p. H. H. 3. görgető.

4. 7 mm széles indás-rozettás görgető.

5. 5 mm széles láncszemes görgető.

I. 82x48. A megváltó, a köriratban: Hec est voluntas eius qui videt filium et credit in eum non pere.

II. 83x48. A Szentháromság, az ovális köriratban: Sic deus dilexit mundum ut filium suum unigenitum daret = Haebler I. 187. p. I. H. Württemberg, IV. lemez.

H. H. személyében Haebler württembergi könyvkötőre gyanakszik, de a kezdőbetűket nem tudja feloldani. Hogy württembergi mesterről van szó, megerősíti a 2. számú görgető, s benne a címerek, továbbá, hogy a II. lemezt, amely egyébként jelöletlen, I. H. Württemberg alatt találtam meg. Az RM III F 1005 kötése datált, az évszám rajta: 1591.

I. H. Sachsen

RM I 8° 713 /RMK I 205/

Ant. 57 Appianos: De civilibus Romanorum bellis. Moguntiae, 1529.

Ant. 910 Calenos: Napanta. - Opera omnia. 1-3. tom. Basileae, 1538.

Mind az öt kötést ugyanaz a mester kötötte be, az Ant. 910 három kötete teljesen egyforma. Az RM I 8° 713-at az 1. görgető és az I. és II. lemez, az Ant. 57 kötését a 2. és 3. görgető, valamint három egyesbélyegző, az Ant. 910 tábláit a 2., 4. és 5. görgető és három egyesbélyegző díszíti.

1. 151x15. Lombdiszek között medalionokban négy fej.

2. 168x15. Justicia I. H. - Lucrecia 15-46 - Venus - Pruden = Haebler I. 185. p. I. H. Sachsen 1. görgető.

3. 132x11. Zenélő puttók = Haebler I. 186. p. I. H. Sachsen 3. görgető.

4. 176x21. Reformátorok görgetője: Joannes Hus 1415 - Philippus Melanthon 15-39 - Joannes Fride. D. Sa. - Martinus Lutherus.

5. 23 mm széles leveles-szalagos fonadék.

I. 84x51. A német-római birodalmi címer, felirata: Des heiligen Romischen Keisertums, a sisakforgó két oldalán I. H. = Haebler I. 186. p. I. H. Sachsen II. lemez. /A szélesség mérete nem egyezik./

II. 85x51. Szászország címere, felirat nincs. A sisak két oldalán fölül I. H. = Haebler I. 186. p. I. H. Sachsen I. lemez.

Haebler szerint a műhely diszitő szerszámkészlete két könyvkötőhöz tartozott, de mindketten szászországiak voltak. Az Ant. 57 kötésén fölül I. H., az egykori tulajdonos nevének kezdőbetűi láthatók - aki nem valószínű, hogy azonos a könyvkötővel -, s alul az 1550-es évszám.

M. H.

RM III 103 /RMK III 309/

A kisméretű barna bőrkötés aranyozott volt, amit a közepmezőt diszitő lemez negatív metszése is bizonyít. A lemezen kívül két görgető disziti még a kötést.

1. 198x16. Lombdiszek között medalionokban négy fej címerekkel váltakozva: Divis Julius [Caesar] - szász címer - M. T. Cicero - oroszlán - Ovidius Naso - a címerpajzson MH - Virgilius - sas = Haebler I. 190. p. M. H. 1. görgető.

2. 7x14. Tisztán ornamentális görgető, rajta mesterjegy: ágon ülő madár /bagoly?/ két oldalán C. N. betűk. Hasonló: Haebler I. 308. p. C. N. 5. görgető.

I. 57x28. Madonna a gyermekkel és Szt. Katalinnal. Negatív.

Ámbár az MH az 1. görgetőn ligált, mégsem a metsző monogramja, hanem a könyvkötő nevének kezdőbetűi, amit az támaszt alá, hogy kiemelt helyen, címerpajzson látható. Haebler a drezdai Mathias Hauffenek tulajdonítja az 1. görgetőt. A Madonna-lemez nem szerepel Haeblernél, de feltűnő, hogy Hauffe minden lemeze negatív, tehát aranyozásra szánt diszitőszerszámok. A XVI. század harmadik harmadában az aranynyomás Németországban is mindjobban kiszorította a vaknyomást.

Könyvkötő nevének kezdőbetűi a 2. görgetőn a mesterjegyen szereplő C. N. betűk is. Az ágon ülő bagoly és a C. N. betűk

Conrad Neidel wittenbergi könyvkötő mesterjegye.¹²⁰ Neidel görgetői között szerepel a mi 2. görgetőnkhez hasonló, de vele nem azonos. A mesterjegy alapján a 2. görgetőt Neidel szerszámkészletéből valónak tartom. Mivel Conrad Neidel 1568-ban meghalt, Mathias Hauffe pedig a XVI. század vége felé Drezdában dolgozott, 1593-ban például Caspar Neuser /a német ar⁹hyozott reneszánsz kötéseknek Jakob Krause mellett második legnagyobb mestere/ özvegyénél¹²¹, feltételezem, hogy Neidel görgetője vásárlás útján került Mathias Hauffe birtokába.

O. H.

Ráth 1788/2 Peucer, Caspar: Epistolae selectiores aliquot.

Witebergae, 1565.

A kisméretű papírtáblás bőrkötést egy görgető és az elő- és háttáblán egy-egy lemez disziti.

I. 148x10. Lombdíszek között medalionokban négy fej.

I. 86x49. Luther-portré, jobbra néz; alatta háromsoros felirat: Nosse cupis faciem Lutheri / hanc cerne tabellam si men / tem libros consule certus er = Haebler I. 195. p. O. H. II. lemez.

II. 86x49. Bal felé néző Melanchthon-portré, a háromsoros felirat: Forma Philippe tua est sed mēs / tua nescia pingi nota est ante / bonis et tua scripta docent = Haebler I. 195. p. O. H. I. lemez.

A kötésen mind a görgető, mind a lemezek jelöletlenek. Haebler a fenti két lemezen kívül csak egyetlen, és pedig jelölt görgetőt ismer ettől a mestertől. Nem tudta azonosítani a kezdőbetűket egy adott könyvkötővel, s területileg sem határozta meg. Véleményem szerint wittenbergi vagy e környéki a könyvkötő, hiszen a jelölt O. H.-ás görgetőn ott van a szász és a kuri címer. A Ráth 1788/2-ben több német possesszorbejegyzés van, ezek közül az utolsó: Joa. Matth. Beutler Viteb. 1740.

I. I.

Inc. 891 /CIH 1463/

A negydrét alakú fatáblás világos bőrkötést két lemez és két tisztán ornamentális görgető díszíti:

1. 8 mm széles kandeláber görgető.

2. 12 mm széles stilizált szividomos indadiszes görgető.

I. 80x44. A lemezen belül kartusban Krisztus-fej, a lemez sarkában fölül két puttó, alul középen apró címerpajzson mesterjegy I. I. betűkkel = Haebler I. 207. p. I. I. II. lemez.

II. 80x43. A lemez négy sarkában medalionban királyfejek, a nagy kartusban egy csuklyás szerzetes feje.

Érdekes, hogy éppen ösnyomatványt borító kötésen látható ez a két lemez, amelyek stílusuk alapján akár már a XVII. században is készülhettek volna. Nincs kizárva, hogy valóban ilyen későiek. Haebler nem tudta azonosítani az I. I. kezdőbetűket egy adott könyvkötővel, de az egyik német nyelvű lemez nyelvezete alapján e könyvkötő tevékenységi területét Dél-Németországban kell keresni. Egészen hasonló Krisztus-fejes lemezek láthatók az Ant. 8 és Ant. 895 jelzetű antikvákon. Közelebbről sajnos ezeknek a kötése sem határozható meg, de ugyanilyen kötést Haebler Melkben látott. A II.1.5 alfejezetben ez utóbbi két kötésre még visszatérek.

M. I.

Ant. 135 Calepinus, Ambrosius: Dictionarium linguae Latinae.

Basileae, 1549.

Ant. 473 Melanchthon, Philipp: Orationum de clarissimorum virorum vitis tomus 2. Argentorati, 1546.

Az Ant. 473 kötése nagyon csonka, díszítésül az 1. görgető és három egyesbélyegző szolgál. Az Ant. 135 kötésével nincs egyezés, ezen a 2., 3. és 4. görgető, valamint három egyesbé-

lyegző látható.

1. 205x15. Iusti - Lucre M. I. - 1553 /Suavitas/ - Pruden =
Haebler I. 208. p. M. I. 3. görgető.

2. 22 mm széles leveles-szalagos fonadék.

3. 216x22. Lombdíszek között öt medalionban: Marti Luthe -
Philip Melan - Erasmus Roteroda - Carolus V. Rom. Imp. 15-40 /?/
- Joa. Frid. elect. Dux S. = Haebler II. 14. p. 1540. 1. görgető.

4. 186x15. Fides M. I. - Iusticia - Charitas - Spes = Haebler I.
209. p. M. I. Mathias Juncker, Wittenberg 1. görgető. Fides feje
fölött apró címerpajzson hurkolt zsinóron függő vadászkürt van.

Haebler több M. I. kezdőbetűs könyvkötőt ismer. A 4. gör-
getőt Mathias Juncker wittenbergi mesternek tulajdonítja, de ezt
a megállapítását kétségbevonom. Igaz, nem biztos, hogy az alle-
gorikus nőalakok egyezése és a méret alapján eldönthető, hogy
Junckernak nem volt-e egy ilyen, M. I. betűkkel jelölt görgetője.
Nem említi ugyanis Haebler, hogy Fides feje fölött apró címer
van vadászkürttel. Viszont a másik M. I. kezdőbetűs mesternél,
akinél jegyzékbe vette az 1. görgetőt /ez szerepel az Ant. 473
kötésén/, további két olyan görgető is előfordul, ahol az M. I.
betűk zsinóron függő vadászkürttel együtt láthatók mesterjegy-
ként. Ezért úgy vélem, hogy a 4. görgető is ugyanannak az M. I.
mesternek a diszitőszerszáma, aki az Ant. 473-at is kötötte, te-
hát az Ant. 135 és Ant. 473 mestere ugyanaz. Ha beszélő címerrel
állunk szembe, ahogy Haebler is felveti, akkor könyvkötőnk veze-
tékneve talán Jäger volt. Feltehetően ő is Wittenbergben tevé-
kenykedett, és pedig a XVI. század derekán. Erre mutat az 1. gör-
gető dátuma, valamint az Ant. 135 előtábláján a tulajdonos nevé-
nek I. C. betűi alatt látható 1550-es évszám, amely bizonyára a
bekötés éve.

C. K. = Caspar Kraft

Ráth F 1840 Bonfini, Antonio: Ungarische Chronica. Frankfurt, 1581.

Ez a kötés is már majdnem tulmutat a XVI. századon, feltehetően a század végén készítették. Négyféle görgető disziti, de mindegyik tisztán ornamentális, ezen kívül egy szép metszésű virágtő látható rajta.

1. 17 mm széles leveles-szalagos fonadék.

2. 139x9. Lombdiszek között négy fej, közben apró táblácskák: Hei - Dur - Hei - Dur felirattal = Haebler I. 213. p. C. K. = Caspar Kraft d. A. 9. görgető.

3. 9 mm széles virágindás görgető.

4. 10 mm széles kandeláber görgető.

Bár a 2. görgető Haeblernél az idősebb Caspar Kraft szerzőkészletében jogosan szerepelhet, biztos, hogy a Ráth F 1840 kötését a fiatalabb Caspar Kraft kötötte be. Az idősebb Kraft ugyanis korán, 1571-ben elhunyt. A Ráth F 1840 pedig egy 1581-ben megjelent nyomtatványt tartalmaz. Kraft műhelyét és a szerzőkészletét is fia vette át. Wittenbergben egyébként a XVI. század folyamán több Kraft nevű könyvkötő is dolgozott.

G. K. = Georg Kammerberger, Wittenberg

RM III F 240 Calvinus, Johannes: Harmonia ex evangelistis tribus composita. Genevae, 1582. Koll. 1.

Koll. 2. /RMK III 772/

Négyféle görgető, két nagyon szép lemez és négy, a német reneszánsz kötésekre jellemző egyesbélyegző disziti a kötetet.

1. 5 mm széles láncszemes görgető.

2. 155x9. Lombdiszek között apró medalionban négy fej cimerekké váltakozva. Szászország - a címerpajzson oroszlán - a címerpajzson G. K. - Kur.

3. 14 mm széles leveles-szalagos fonadék.

4. 172x12. Lombdiszek között négy fej és négy címer: szász címer - oroszán - a címerpajzson G. K. - Kur = Haebler I. 221. p. Georg Kammerberger 3. görgető.

I. 90x52. Jákob küzdelme az angyallal, alul Georgi9 Kammerberger. HV. = Haebler I. 221. p. Georg Kammerberger II. lemez.

II. 85x53. Sámson az oroszánnal. Az ovális köriratban: Nascitur angelico Samson concep / tus ab ore urbe fores aufert Samson = Haebler I. 222. p. Georg Kammerberger XII. lemez. Meg kell jegyezni, hogy a mi lemezünkön nem találtam a G. K. betűket.

A XVI. század negyvenes éveitől egészen a XVII. század közepéig tevékenykedtek a Kammerbergerek Wittenbergben. A műhely virágkora az 1590-es évekre, az ifjabb Georg Kammerberger működési idejére esik. Őtőle való az RM III F 240 kötése is. Hans Cistler wittenbergi könyvkötőnél /vö. Ráth 1160/ is szerepelt egy lemez, rajta Sámson az oroszánnal, az ábra alatt Cistler neve, majd a neve után a ligaturaszerűen kapcsolt HV monogram. Akkor utaltam arra, hogy ez a bizonyos HV nevű metsző több wittenbergi könyvkötőnek is dolgozott, így Georg Kammerbergernek is. RM IV 345 Manuel Palaeologus: Praecepta educationis regiae.

Basileae, 1578.

1. 95x8. Lombdiszek között apró medalionokban fejek, a G. K. betűket a lomb közé metszették.

I. 90x54. János György brandenburgi választófejedelem portréja, alul háromsoros felirat: Johannes Georgius dei gra / tia princeps elector Bran / deburgicus et dux Prussie.

II. 91x55. A brandenburgi címer.

Nagyon valószínű, hogy ezt a kötést is az ifjabb Georg Kammerberger könyvkötőműhelyében készítették. Két lemez és egy G. K. betűvel jelölt apró görgető disziti. Lehetne a betűket

C. K.-nak is olvasni, s ez esetben gondoltam az ugyancsak wittenbergi ifj. Caspar Kraftera, de Kraft diszítőszerzőszámai között nem találtam azonosat, sőt hasonlót sem. Kammerbergernek azonban volt brandenburgi címert ábrázoló lemeze, még hozzá ugyanolyan méretű, mint a II. lemezünk, igaz, hogy Haebler egy G. K.-val jelöltet vett jegyzékbe. Az nem kétséges, hogy wittenbergi műhely terméke az RM IV 345 kötése, s talán nem tévedek, ha Georg Kammerbergerben látom mesterét.

H. K.

Ráth F 1714 Bonfini, Antonio: Des ... Königreichs inn Ungern
Chronik. Basel, 1545.

A kötést diszító négy görgető közül az első fonadékos görgető jelöletlen, a másodikon H. K., a harmadikon és negyediken I. M. kezdőbetűs jelölés van.

1. 18 mm széles leveles-szalagos fonadék.

2. 187x16. Salvator: Data est / mihi om - Petrus H. K.: Tu es Pet / rus et su - Paulus: Apparuit / benignit - Johannes: Ecce ~~abg~~ / us dei qu. A képecskék fölött az evangélisták szimbólumai láthatók. = Haebler I. 232. p. H. K. 3. görgető.

3. 220x14. Fides - Forti - Carita - Spess [!] I. M. = Haebler I. 291. p. I. M. 3. görgető.

4. 172x9. Lombdiszek között medalionban négy fej, négy címerrel váltakozva: Szászország - Kur - Augsburg - a címerpajzson I. M. = Haebler I. 291. p. I. M. 5. görgető.

I. M. esetében minden bizonnyal augsburgi könyvkötővel van dolgunk. Nemcsak a 4. görgető Augsburg címere miatt gondolom, hanem mert Haeblernél az I. kötet 291. oldalán a 6. görgetőn egyértelműen augsburgi szentek szerepelnek. Ugyanez a görgető látható az Akadémia Könyvtára Inc. 439 jelzetű kötésén, amelyet majd N. W. alatt tárgyalok. Ebből is látható, hogy I. M.

több más könyvkötővel szerepel együtt. Elképzelhető, hogy az I. M.-mel jelölt /és ettől az augsburgi könyvkötőtől származó je-
lőletlen/ bélyegzőkészleten a műhely megszűnte után többen oszt-
toztak. Ami H. K. kezdőbetűs könyvkötőnkét illeti, Haebler witten-
bergi csoporttal hozza őt összefüggésbe. Az sincs azonban ki-
zárva, hogy Hans Kramer vagy Hans Kugler nürnbergi könyvkötők
valamelyikéhez tartozott a H. K.-val jelzett Salvator görgető.
Nyitva marad tehát a kérdés, hogy Wittenbergben, vagy esetleg
Nürnbergben kötötték-e a Ráth F 1714-et, Ha I. M. személyét fi-
gyelembe vesszük, Nürnberg közelebb van Augsburghoz. A könyvet
Ráth a müncheni Királyi Könyvtár, a mai Bayerische Staatsbib-
liothek duplumaként vette meg. Ez is inkább a nürnbergi eredet
mellett szól.

P. K.

RM IV 399 Guagninus, Alexander: Rerum Polonicarum tomi 3.

Francofurti, 1584.

A kisméretű, világos bőrrel bevont kötetet két lemez és
egy görgető disziti.

I. 152x10. Lombdiszkek között medalionban fejek és egy cimerpaj-
zson mesterjegy, mely egyezik Haebler I. kötete végén az I. táb-
lázaton a 41. számon láthatóval.

I. 80x45. Keresztre feszítés, alatta háromsoros felirat: Vulne-
ra flagra crucem pr / o nobis Criste tulisti tum eri / s identí
tempore mortis ad es. A jobb alsó sarokban P. K., esetleg P. H.

II. 80x46. Feltámadás, alatta három sorban felirat: Abolita vic-
tor rediviv / us morte triumphat par / ta redit miseris gratiam.

Nem találtam sem Haeblernél, sem az átnézett irodalom-
ban¹²² ilyen kezdőbetűs könyvkötőt. Az I. görgető mesterjegye
viszont, mint említettem, szerepel Haebler mesterjegyeket bemu-
tató táblázatán. Rejtély azonban, hogy ez a mesterjegy olyan gör-

getőn van rajta, amelyen egy címerpajzson M. K. betűk láthatók.¹²³ Haebler egyébként M. K. wittenbergi könyvkötőnek mindössze két görgetőt tulajdonít, de mindkét görgetőn más-más mesterjegy van. Szerintem a két mesterjegy két különböző mesteré. Feltételezem viszont, hogy annak a görgetőnek a mestere, amelyen az 1. görgetővel azonos mesterjegy van, valamilyen közelebbi /talán apa - fiu/ kapcsolatban áll P. K.-val. Ezt az is megerősíteni látszik, hogy amaz M. K., a mi mesterünk pedig P. K., feltételezhető tehát, hogy azonos a vezetéknevük.

G. L. = Gregor Lademan

Ant. 801 Agrippa, Henricus Cornelius: De occulta philosophia.
Coloniae, 1531 után.

A világos bőrkötés szélén apró virágindás görgető fut körbe, majd ezen belül allegorikus nőalakokat ábrázoló görgető. A középsőzt az elő- és háttáblán egy-egy lemez tölti ki.

1. 5 mm széles virágindás görgető.

2. 247x12. Fides - Pruden - Temper - Carit - Spes G. L.

I. 91x52. Justitia, az ovális köriratban: *Justiciae quisquis picturam lumine cernis = dic deus est iustus = justa que facta probat = suum cuique tribuo.*

II. 91x53. Fortuna, az ovális köriratban: *Passibus ambiguis Fortuna volubilis errat = et manet in nullo certa tenaxque loco = Grego. Lademan.*

Az egyik görgető a kezdőbetűkkel, s az egyik lemez gyakorlatilag a teljes névvel jelölve van. Lademant /Lademann ?/ sem Haebler nem ismeri, sem a pótkötet tanulmányaiban nem fordul elő, de Helwig tizenegy és fél ezer könyvkötő nevét magában foglaló névregiszterében sem találtam.¹²⁴ Az Ant. 801 kötésén a tulajdonos G. M. W. nevének betűi és 1576-os évszám látható. Lehet, hogy a német név mögött egy ismeretlen magyar /felvidéki?

erdélyi szász?/ könyvkötő rejtőzik?

H. L.

Inc. 54 /CIH 3252/

Ráth F 1765 Cuspinianus, Joannes: De caesaribus atque imperatoribus Romanis. Basileae, 1561.

Ráth F 1801-1892 Leunclavius, Joannes: Neue chronica türkischer Nation. Frankfurt, 1595.

Az Inc. 54 kötését az 1. és 5. görgető, a Ráth F 1765 tábláját a 2., 3. és az 5. görgető variánsa, a Ráth F 1891-1892 kötését a 4. görgető és az 5. újabb variánsa, továbbá egy tisztán ornamentális, olaszos lemez díszíti.

1. 205x17. Salvator: Data es / t mihi o - Petrus: Tu es Pe / trus et - Paulus: Apparui / t tibi / az n betű fordítva van/ - Joannes: Ecce a / gnus / mindkét n betű fordítva van/.

2. 194x17. Salvator: Data es / t mihi o - Petrus H. L.: Tu es Pe trus et - Paulus: Apparui / t tibi / az n betű fordítva van/ - Joannes: Ecce An / us [!] dei Q / az n betű itt is fordítva van metszve/ = Haebler I. 262. p. H. L. 1. görgető.

3. 169x15. Lombdiszek között medalionokban négy fej. Feliratok nincsenek.

4. 208x19. A négy evangélista teljes alakja szimbólumaikkal együtt. Feliratok: Mateus eva - Marcus ev - Evan Lucas - S. Johannes = Haebler I. 263. p. H. L. 7. görgető.

5. 15, 16 és 17 mm széles leveles-szalagos fonadék, alig eltérő különbséggel.

I. 126x68. Olaszos szalag- és indafonatos lemezdisz a középén üres, ovális kartussal.

Az Inc. 54 1. görgetője jelöletlen, de oly mértékben egyezik a 2. jelölt görgetővel, hogy ugyanabból a műhelyből valónak tartom. E két kötés /Inc. 54 és Ráth F 1765/ felépítésében is

közel áll egymáshoz. Nem ritka dolog, hogy egy görgetőnek csaknem azonos utánmetszésekor az egyikén szerepel monogram, a másikon nem. Jóval későbbinek hat a Ráth F 1891-1892 kötése. Ennek oka elsősorban az indafonatos lemezdisz, de a 4. görgető metszése is oldottabb, művészibb. Ez a kötés egyébként valóban késői, 1595-ben megjelent nyomtatványt borít. Mind az Inc. 54-et, mind a Ráth F 1765-öt jóval később megjelenésük után, talán csak az 1580-as évek végén kötötték be. Haebler meghatározása szerint a könyvkötő az augsburgi Hans Lietz. Ezt a feltevést Kyriss 1937-ben az augsburgi könyvkötőkről írott tanulmányában ugyancsak megerősítette.¹²⁵

J. L.

Inc. 744 /CIH 987/

Két görgető és háromféle egyesbélyegző díszíti az Inc. 744 fekete, fatáblás bőrkötését.

1. 167x15. Salvator - Johannes 1546 - Petrus I. L. - Paulus BR - Haebler I. 265. p. J. L. 2. görgető.

2. 16 mm széles leveles-szalagos fonadék.

Joachim Linck a könyvkötő. Tevékenységéről Haebler az 1920-as években még csak annyit tudott megállapítani, hogy sokat dolgozott György anhalti hercegnek. 1932-ben jelentette meg Juntk a hallei könyvkötőkről szóló dolgozatát¹²⁶, majd 1940-ben már egész cikket szentelt Joachim Linck hallei könyvkötőnek.¹²⁷ Több Linck nevű könyvkötő tevékenykedett Hallében a XVI. század második felében és a XVII. század első negyedében.¹²⁸ Joachim Linck Wittenbergben kezdett működni, 1548-tól találjuk Hallében. 1560-tól Georg Donat utóda.¹²⁹ Mind Georg Donat, mind Joachim Linck nevének a kezdőbetűivel jelzett görgetők között vannak olyanok, amelyekeken egy kapcsolt BR monogram is szerepel. Ez a metsző monogramja. Az Inc. 744 többszörösen is jelölt görgetőjének /I. L.,

BR, 1546/ képét reprodukálja Husung cikksorozata egyik darabjában¹³⁰, s foglalkozik BR-rel, de csak annyit tud bizonyítani, hogy metsző volt, s többeknek dolgozott.

T. L.

RM III 155 /RMK III 464/

Az egyszerű, fatáblás, világos bőrkötésen mindössze két görgető van:

1. 139x20. Salvator T. L.: Data est mi - David: De fructu - Esaias: Sur solium Da [= Super solium David sede ?].
2. 14 mm széles leveles-szalagos fonadék.

Nem lehet tudni, hogy ki a könyvkötő. Haebliernél a T. L. kezdőbetűk nem szerepelnek. Az is lehet, hogy rossz a betűk olvasata, de a szóba jöhető egyéb lehetőségeket is /T. I., P. I., F. L., J. L./ megvizsgáltam. A nyomtatvány 1559-ben Bázelen láttott napvilágot, s úgy tűnik, hogy a városban is maradt. A bázeli közkönyvtár pecsétje van benne. Lehet, hogy a kötés is Bázelen készült. Vigyázó 1904-ben Rosenthaltól vette.

B. M.

Ráth 1148 /RMK III 690/

Két görgető díszíti a barna bőrkötést:

1. 197x17. Fides - Justicia - Caritas - Spes = Haebler I. 270. p. B. M. 5. görgető.
2. 13 mm széles leveles-szalagos fonadék.

Különösen nehéz meghatározni a jelöletlen díszítőszerszámokat. Ezek esetében még gondosabb, körültekintőbb azonosításra van szükség, s ha a méret, a felirat, az ábrázolt alakok és azok sorrendje megegyezik, még mindig hiányzik a teljes azonosításhoz szükséges képi ábrázolás. Ez ugyanis csak a betűvel vagy névvel jelölt díszítőszerszámoknál nélkülözhető. Ez a helyzet a Ráth 1148 kötésével is. A 2. görgetőnek sok száz variánsa van. A meg-

határozásoknál nem is szokás figyelembe venni, mert nem nyújt hozzá elegendő alapot. Az 1. görgető azonosnak látszik azzal, amelyet Haebler Balthasar Metzger drezdai könyvkötő szerzősámkészletébe sorol, a jelöletlen görgetők között az 5. sorszám alatt. Balthasar Metzger 1564-től, a drezdai céh alapításától kezdve fontos szerepet játszott a könyvkötőcéh életében. Fia, Valentin is folytatta apja mesterségét.

C. M.

Ráth 1820 Eder, Georg: Evangelische Inquisition. Dilingen, 1573.

A kartontáblás fehér bőrkötést három görgető és két kis egyesbélyegző díszíti.

1. 197x21. Salvator: Data est m / ihí omnes - David: De fructu / ventris - Paulus: Apparuit / benignid [!] - Johannes C. M.: Ecce ang / nus dei [!].

2. 98x14. Lombdíszek között három fej medalionban, felirat nincs.

3. 18 mm széles leveles-szalagos fonadék.

Lehetséges, hogy a kezdőbetük nem C. M., hanem G. M., esetleg C. H. vagy G. H. betük, bár ez utóbbinak kicsi a valószínűsége. Haeblernél a Salvator-görgetők között nem találtam olyan C. M.-mel jelöltet, amely méreteiben és a feliratokat tekintve ezzel megegyezett volna. De a többi számba vehető kezdőbetűvel sem volt egyezés. A kötést a XVI. század második feléből való német reneszánsz kötésnek tartom.

N. M. = Nikolaus Müller

Ant. 889 [Biblia.] Vetus Testamentum. Lipsiae, 1544.

A nagyméretű fóliáns fatáblás bőrkötését három görgető és két lemez, továbbá apró rozetta és hárslevél díszíti.

1. 215x24. Keresztre feszítés N. M.: Ecce agnus / dei qui tol - Angyali üdvözlés: Ecce ancilla [!] / domini fiat - Feltámadás: Mors ero / mors tua = Haebler I. 299. p. Nikolaus Müller 1. görgető.

2. 16 mm széles leveles-szalagos fonadék.

3. 6 mm széles kandeláber görgető.

I. 81x47. Jobbra néző Luther-portré. Alatta kétsoros felirat:
In silencio et spe erit for / titudo vestra Martini Lu. /A fel-
irat fölött dátum: 1-5-5-6 ?/ = Haebler I. 300. p. Nikolaus
Müller XII. lemez.

II. 80x45. Balra néző Melanchthon-portré, a kétsoros felirat:
Si deus pro nobis quis con /tra nos. Philippi Melanto. /A fel-
irat fölött dátum: 1-5-5-6 ?/ = Haebler I. 300. p. Nikolaus
Müller XIII. lemez.

Az Ant. 889 kötése restaurált, hiányos és nagyon kopott. Igen nehéz volt az azonosítás, a méretek, a feliratok, vagy azok töredéke mégis biztossá teszi, hogy a könyvet az egyik legjelentősebb wittenbergi könyvkötő, Nikolaus Müller kötötte be. Müllert 1572 és 1593 között újra és újra megválasztották a céh főmesterévé. Többször kapott megbízást Ágost szász választófejedelemtől. Haebler a II. kötetben pótlólag és folyamatos számozással további jelöletlen és N. M.-mel jelölt lemezeket sorolt fel. E pótejegyzék alapján sikerült még két kötésünket meghatározni, és nagy valószínűséggel Nikolaus Müllernek tulajdonítani:

RM III 197 /RMK III 616/

RM III F 1047 /RMK III 536/

Az RM III 197 világos bőrkötését egy görgető és két lemez diszíti, de a második annyira kopott, hogy nem tudom azonosítani. A kötésen a tulajdonos nevének P. C. L. betűi és 1578-as évszám látható.

1. 8 mm széles virágos inda.

I. 92x51. Az utolsó vacsora, háttérben európai városkép, a tornyok két oldalán N. M., fölötte háromkaréjos ívben szöveg:

Einer aus den zwelfen wirt mich vorrat. A lemez alján háromsoros

felirat: Desiderio desideravi / hoc pascha manduca / re vobiscum. Luce.22. = Haebler II. 333. p. N. M. VI. b lemez.

Az RM III F 1047 fatáblás világos bőrkötésén négy görgető, egy lemez, két egyesbélyegző és egy ezüstözött szuperexlibris /Veit Albrecht Herr Bucheim zu Horn und Wildberg/ található. Ez a kötés is datált, 1577-ből való.

1. 18 mm széles leveles-szalagos fonadék.

2. 145x17. Lombdíszek között medalionokban Erasmus Roter - Philip. Melan. - Martinus Luth. - Johannes Hus.

3. 108x11. Lombdíszek között medalionokban sisakos és babérkoszorus fejek.

4. 19 mm széles virágfonatos görgető.

I. 93x53. Három allegorikus nőalak, balról Justitia, középen Pax. A Pax felirat alatt N. M. iniciálé, jobbról Liberalit[as]. Az alakok feje fölött két oszlop között a szöveg: Res. Pub. Concoria [!]. A két oszlop tetején két cimerpajzs. Legfölül középen glóriás alak süveggel = Haebler II. 333. p. N. M. VI. a lemez.

Ez utóbbi két kötés lemezei és görgetői mindenesetre Nikolaus Müller működésének későbbi szakaszából valók. Müller bélyegzői halála után Severin Rötter wittenbergi könyvkötő tulajdonába kerültek.

C. N.

Ráth F 64 /RMK I 300/

A fehér bőrkötésű fóliánst három tisztán ornamentális görgető, két lemez és háromféle egyesbélyegző díszíti. A kötés előtábláján láthatók a tulajdonos nevének kezdőbetűi: A.A.V.C. és a nagyon késői évszám: 1682. A kötés valóban XVII. századi, de hogy mégis idekerült, jönllehet a német stilusu reneszánsz kötések időhatárát kb. 1600-nál huzzuk meg, annak oka a két lemez:

I. 78x47. Keresztre feszítés, a két szélen az oszlopok lábánál C. N. betűk. A felirat: Sicut Moses exaltavit ser = Haebler I. 308. p. C. N. II. lemez.

II. 80x47. Feltámadás, a nyitott sir két oldalán C. N. betűk. A felirat: Ero mors tua o mors = Haebler I. 308. p. C. N. I. lemez.

A két lemez Conrad Neidel wittenbergi könyvkötő szerszámai közé tartozott. Neidel feltehetően 1542-ben lett mester és 1568-ban halt meg. Két görgetőjén látható a mesterjegyként használt bagoly és a C. N. betűk. E mesterjeggyel már találkoztunk az RM III 103 kötésének 2. görgetőjén. Azt a kötetet Mathias Hauffe készítette, akinek a birtokába került Neidelnek ez a görgetője. Haebler említi, hogy Neidel halála után görgetői és lemezei több más könyvkötőhöz kerültek. Ez történhetett a Ráth F 64 kötésén látható két lemezzel is. A könyvet ugyanis mindenképpen 1598 /a megjelenés éve/ után, vagyis legkorábban is 30 évvel Neidel halála után kötötték be. A kötéstábla görgetői azonban még későbbiek, a XVII. századból való görgetők stílusjegyeit mutatják. Annak ellenére, hogy a kötésen 1682-es évszám van, nem biztos, hogy a kötés mégis ennyire késői. Feltevésem szerint a szótár bekötésekor a könyvkötő üresen hagyta azt a két sávot, ahová a tulajdonos névbetűi és a vásárlás éve kerülni szokott. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a diszitőszerszámokat sok évtizeddel később is, sőt stílusváltás után is még használták.

H. O.

Ráth F 1612/2 Camer, Johannes: In C. Julii Solini polyistoria enarrationes. Wien, 1520.

A fatáblás félbőr-kötést három görgető diszíti. Ezek jelelőletlenek. Látható azonban kiemelt helyen több egymás mellé nyomott apró /10 mm magas/ címer, benne ágaskodó szarvas /kecske ?/ és fölötte H. O. betűk. Egyáltalán nem biztos, hogy ezek a könyv-

kötő nevének a betűi, de nem is a metszőé. Könnyen lehet, hogy a tulajdonos rejtőzik a H. O. betűk mögött. Mégis mint jelölt bélyegző ide tartozik. Következzenek a görgetők:

1. 12 mm széles szőlőindás rozettás görgető.

2. 135x14. Mercur-fejes görgető.

3. 10 mm széles virágindás görgető.

A Ráth F 1612/2 kötése korainak hat. Az 1. és 3. görgető közelebb áll a gótikus diszítőszerzőkhöz, mint a reneszánszokhoz. Véleményem szerint a kötés a XVI. század első harmadában készült, s feltehetően alsó-ausztriai.

I. P.

Ant. 197 Rítius, Michael: De regibus Francorum, ... Hispaniae ...
Ungariae. Basileae, 1534.

A kisméretű, papírtáblás barna bőrkötést elől és hátul ugyanaz a gyönyörű lemez disziti:

I. 115x73. Lucretia [!] feliratos emelvényen álló nőalak, két oldalt reneszánsz oszlopok, a baloldalin CMR egymásba metszett betűi /nem tudni mi a betűk helyes sorrendje/, a jobboldali oszlopon 1534-es évszám. Lucretia feje fölött rózsaindák, közte címeren I. P. betűk és mesterjegy, ezek a könyvkötő jelei. A lemez tetején felirat: Ingenium volens nihil non. Alul: Claruit an̄ messiā̄ an̄is 528. = Haebler I. 331. p. I. P. I. lemez.

Ez a lemez gyakran szerepel a nemzetközi szakirodalomban¹³¹, és e lemezzel diszített kötések nem ritkák közönyvtárakban és magángyűjteményekben sem. Abban a kutatók között egyetértés van, hogy a kötés, ill. mestere németalföldi. A ligált monogramot Goldschmidt M Gr-nek olvassa¹³², és ő is a metszőt látja benne, de cáfolja Weale feltevését. Weale ugyanis a louvaini SS. Márton és Gergely kolostorból származtatja a kötetet. Ez szerintem sem állja meg a helyét, itt csak világi könyvkötőről lehet szó,

és ez I. P., aki valószínűleg nemcsak könyvkötő, hanem egyben könyvkereskedő is volt. Érdekes, hogy a kutatás - bár mindezekig még nem tudta feloldani az I. P. iniciálét -, a könyvkötő működési helyét Louvainba /Leuven, Belgium/ teszi, s a szigorúan katolikus Collegium Trilingue főiskolához köti. Goldschmidt, akinek a magángyűjteményében is volt egy ilyen kötés, ki is emeli, hogy bár több kötetet látott ettől a könyvkötőtől, a bekötött művek írói közt soha nem volt protestáns szerző.

M. P.

Inc. 331 /CIH 1101/

RM IV F 529 Barletius, Marinus: De vita et moribus ... Georgii Castrioti. Argentorati, 1537.

Ant. 467 Tappius, Eberhardus: Germanicorum adagiorum ... collatorum centuræ septem. Argentinae, 1539.

Az Inc. 331 félbőr-kötés, az 1. és 2. görgető, továbbá két egyesbélyegző látható rajta. A kötés igen kopott. Félbőr-kötés borítja az RM IV F 529-et is, amelyen az 1. és 3. görgető szolgál diszítésül. Végül az Ant. 467 kötését az 1. és 3. görgetőn kívül egy Justitia-lemez is diszíti.

1. 188x19. A gyermek Jézus kereszttel M. P.: Puer: IHS - a fel-támadás: Justificac [!] - a keresztre feszítés 1540: Satisfacti = Haebler I. 336. p. M. P. 4. görgető.

2. 7x13. Apolló és a muzsák. Töredékes.

3. 132x10. Lombdiszek között muzsikáló puttók.

I. 59x32. Justitia karddal és mérleggel. Felirat nincs. Negatív.

Az Inc. 331 kötése datált: 1549, vagyis kb. hat évtizeddel a könyv megjelenése után kötötték be. A másik két könyv közel egyidőben jelent meg, s láthatóan hamarosan be is kötötték őket. Az 1. görgető évszáma 1540. Valószínű tehát, hogy mindhárom könyvet a negyvenes években kötötte be M. P. mester. Mivel M. P. di-

szitőszerszámai gyakran láthatók cseh nyelvű nyomtatványokon, Haebler feltételezi, hogy egy prágai könyvkötővel van dolgunk. A Justitia negatív lemeze a kötésen valóban aranyozott.

M. P.

RM I 8° 1 /RMK I 9, RMNy 21/

Két görgető díszíti a fatáblás világos bőrkötést.

1. 162x15. Vides [1] - Spes - Patienc - Pruden M. P.

2. 15 mm széles leveles-szalagos fonadék.

Az RM I 8° 1 kötésén kétségkívül egy másik M. P. mester görgetőivel találkozunk, mint az előző három kötésen. Erről az M. P. mesterről semmit nem tudunk, de bizonyára németajku, talán osztrák, esetleg felvidéki személy volt, különben Fides helyett nem vésett volna Videst. A betűk elhelyezéséből az is elképzelhető, hogy M. P. inkább a metsző, mintsem a könyvkötő.

NP monogram

NP mesterről mindeztideig csak annyi bizonyos, hogy metsző volt, és több könyvkötőnek is szállított díszítőszerszámokat. Nagyon sok NP monogrammal jelölt görgetőt használtak a XVI. század második felében. NP elsősorban görgetőket metszett - Haebler több mint százat ismer tőle -, lemezt aránylag keveset. Igen gyakran jelölte monogramjával és a készítés dátumával görgetőit. Monogramján az N és P betű szára közös, ligált. Élénk kapcsolatban állt több németalföldi könyvkötővel is. A sok mester közül, akiknek díszítőszerszámokat adott el, név szerint keveset ismerünk: Friedrich Zieglert Augsburgból, Wilhelm Funkot Stuttgartból, Wolf Conrad Schwickartot Tübingenből és Michael Henricit Utrechtből. Jellemző NP mesterre, hogy eléggé elrejti monogramját, könnyen átsiklik rajta a szem, és olyan parányi évszámokat metsz, hogy néha csak bizonytalanul felismerhetők. Az alább következő négy kötés készítőit, könyvkötőit nem ismerjük, de mind

a négyen szerepel egy-egy NP-vel jelölt görgető.

RM III 92 /RMK III 232/

RM IV 400 Bizari, Pietro: *Aulae Turcicae Othomannicique imperii descriptio*. Basileae, 1573.

Ráth 1753 Caesarius, Joannes: *Dialectica*. Lugduni, 1556.

Ráth 1847/2 Clusius, Carolus: *Rariorum aliquot stirpium*.

Antverpiae, 1583.

A négy kötés között nincs egyezés, más-más könyvkötő munkái. Mindegyik nyolcadrét nagyságu, világos bőrkötés. Az RM III 92-t az 1-3. görgető, az RM IV 400-at a 4. görgető, a Ráth 1753-at az 5-6. görgető, a Ráth 1847/2-t a 7-8. görgető díszíti. Az RM IV 400 és a Ráth 1847/2 kötésén három-három egyesbélyegző is látható.

1. 148x14. Muzsákat ábrázoló görgető felirat nélkül: *Thalia - Urania NP - Terpsichore - Euterpe* 55.

2. 8 mm széles kandeláber görgető.

3. 13 mm széles leveles-szalagos görgető.

4. 173x18. *Maria NP: Cece [i] vir / go concii - David 15-57: De fruct / u ventris - Esaias: Principa / tu eius su - Paulus: Apparui / beni et ev.*

5. 177x15. Lombdiszek között medalionban négy fej, az egyikben NP monogram, egy másikban 15-58, a lombok között angyalfej és váza = *Haebler I. 340. p. NP 42.* görgető.

6. 19 mm széles leveles-szalagos fonadék.

7. 145x18. Indadiszkes-madaras görgető, rajta medalionban három fej: *Div. Julius - Virgili - Ovidius Naso 15 NP 53 = Haebler I. 339. p. NP 22.* görgető.

8. 5 mm széles zsinórdiszkes görgető.

Mind a négy kötés a XVI. század második felében készült. Az RM III 92-n 1555-ös görgető /1./, a Ráth 1753-on 1558-as gör-

gető /5./ van. Az RM IV 400 kötése 1579-ből datált. A legkésőbbi a Ráth 1847/2, ennek előtábláján a tulajdonos nevének betűi: A.I.D. és az 1584-es évszám látható. A Ráth 1753-at első tulajdonosa 1559-ben vette Freiburg im Breisgauban. Az RM III 92 és az RM IV 400 a Vigyázó-könyvtárral került az Akadémiára.

G. R. = Georg Rumler

RM IV F 328 Pomarius, Johannes: Chronica der Sachsen und Niedersachsen. Wittenberg, 1588.

A fatáblás bőrkötést három görgető és két lemez disziti. Ezek sajnos a kopottság miatt elég rosszul látszanak.

1. 168x12. Lombdiszek között medalionokban négy fej cimerekké váltakozva, köztük a szász címer.

2. 102x9. Puttós görgető.

3. 212x16. Fides - Spes non - Caritas - Fortitu.

I. 86x49. V. Károly német-római császár portréja két oszlop között, ezek tetején egy-egy címer. A császár feje fölött a kétféle birodalmi sas, és irásslalag, rajta: Plus Caro / lus V. ultra. Alatta háromsoros felirat olvashatatlanul.

II. 85x49. János Frigyes szász választófejedelem portréja két oszlop között, amelyeken a kuri és szász címer látható. A háromsoros felirat: Victus eras acie fidei constan / tia tandem victorem ante ho / mines fecit et ante deum.

A két lemez azonos F. Juntkének Georg Rumler, hallei könyvkötőről írott tanulmánya 9-10. lemezével.¹³³ Georg Rumler keresett könyvkötő volt Hallében, feltehetően 1568-ban lett önálló, s jó módú emberként halt meg 1592-ben. Hasonnevű fiát 1598-ban mint könyvkötőlegényt Odera-Frankfurtban jegyezték be az ottani egyetemre.

H. R.

Ant. 617 Koll.1: Blanasco, Johannes de: Commentaria super

titulum de actionum in institutis. Moguntiae, 1539.

Ant. 907 Stumpff, Johann: Gemeiner ... Eydnoschafft Stetten, Landen und Völckeren Chronick. Zürych, 1548.

Az Ant. 617 világos bőrkötésének diszítése három görgetőből /1-3./ és négyféle apró egyesbélyegzőből áll. Az Ant. 907 kötését az 1., 3-5. görgető és négy egyesbélyegző disziti, s az előtábla közepén szuperexlibrisz és 1561-es évszám látható.

1. 224x20. Salvator: Data est mi / hi omnis po - David H. R.: De fructu / ventris tui - Paulus: Apparuit / benignita [!] - Johannes: Ecce agnus / dñe qui tol = Haebler I. 370. p. H. R.

1. görgető.

2. 206x16. Justicia - Charitas - Spes - Fides.

3. 19 mm széles leveles-szalagos fonadék.

4. 192x15. Fides - Justicia - Charitas - Spes H. R. = Haebler I. 370. p. H. R. 2. görgető.

5. 135x9. Lombdiszek között fejek medalionban és cimerpajzsok, az egyiknél H. R. = Haebler I. 370. p. H. R. 3. görgető.

A könyvkötő Hans Rietzsch, akinek tevékenységéről Endres számolt be.¹³⁴ Megállapította, hogy Rietzsch Würzburgban dolgozott 1555 és 1571 között, és több könyvet kötött be Julius Echter hercegérsek számára. Az Ant. 907 szuperexlibrisze is valószínűleg Echteré. A kötés würzburgi eredetét mindennél jobban bizonyítja azonban a würzburgi kolostori bejegyzés: E Bibliotheca Monasterij Stephani Herbipoli.

H. R.

RM III F 236 /RMK III 741/

Ezt a negyedéret alaku, papírtáblás világos bőrkötést három görgetővel és két olyan lemezzel diszitették, amelyek mind-egyikén négy-négy allegorikus nőalak látható nevük feltüntetésével. Az ilyen lemezeket a német szakirodalom "Doppelbild" néven emlegeti.

1. 190x15. Christ - S. Petr - S. Stef - S. Ioha. Fölöttük a négy evangélista szimbóluma = Haebler I. 374. p. H. R. 15. görgető.

2. 151x8. Lombdiszek között medalionokban négy fej, köztük címerek, az egyikén dupla W /Wittenberg ?/.

3. 12 mm széles leveles-szalagos fonadék.

I. 96x58. Fides - Spes - Charitas - Paciencia = Haebler I. 375. p. H. R. XII. lemez.

II. 94x58. Iusticia - Prudencia - Fortitudo - Temperancia = Haebler I. 374. p. H. R. XI. lemez.

Ez a H. R. valószínűleg a wittenbergi Hans Reinisch-sel azonos, aki 1560-ban lett Wittenbergben mester, és 1580-ban hunyt el. Mivel az RM III F 236 egy 1586-ban megjelent bázeli nyomtatványt tartalmaz, feltehetően Reinischnek egy utódja kötötte be. Egyébként Haeblernél a felsorolt tizennégy könyv között, amelyek görgetői és lemezei Reinisch műhelyéből valók, hat olyan van, amelyek 1580 után jelentek meg. Talán Reinisch özvegye vezette tovább a műhelyt.

H. R.

Ant. 85 Perottus, Nicolaus: Cornucopiae. Basileae, 1526.

Három, tisztán ornamentális görgetővel nyerték ennek a félbőr-kötésnek a díszítését.

1. 128x13. Puttós görgető.

2. 139x9. H. R.-rel jelölt díszítő görgető.

3. 182x19. Angyalfejes díszítő görgető.

Ezt a harmadik H. R. betűs mestert nem tudom ismert könyvkötővel azonosítani. Haebler nem ismeri. Feltevésem szerint talán svájci könyvkötő. Az Ant. 85 előtábláján évszám látható: Anno 28. Ez 1528 lehet, tehát a kötés elég korai ebben a műfajban, amit alátámasztani látszik, hogy a háttáblán kifejezetten góti-

kus egyesbélyegzőt, egy rozettába foglalt zászlós bárányt láthatunk. A gerinc díszítése is a gótikus hagyományokat követi, a mezőket rácsdíszek között apró rozetták töltik ki.

T. R.

RM III 186 /RMK III 571/

Az RM III 186 görgetős lemezes kötésének előtábláján H.S.L., a tulajdonos nevének kezdőbetűi és 1570-es évszám látható. Az előtábla Lucretia-lemezén 1569-es évszám van, a könyvben található nyomtatvány dátuma pedig 1568. Tehát a könyvet mindjárt a megjelenése után bekötötték.

I. 176x11. Lombdíszes görgetőn négy címer /a kuri, a szász, oroszán és sas/ váltakozik négy medalionba foglalt fejjel. Felirat nincs.

I. 85x50. Lucretia balra néző mellképe: 1569 / Casta tullit [1] magnam for / ma Lucrecia laudem facta - tamen magis est vulnere. Fejmagasságban két oldalon címerpajzs, az egyikben a hold két csillag között, a másikon a könyvkötő mesterjegye és T. R. betűk. = Haebler I. 392. p. T. R., vagyis Thomas Reuter VI. lemez.

II. 84x48. Sigmund brandenburgi örgróf címere = Haebler I. 393. p. T. R. XIV. lemez.

A könyvkötő tehát a wittenbergi Thomas Reuter, akinek nevével és egyik, wittenbergi címert ábrázoló lemezével a K 68 jelzetű kódex kötésén találkoztunk Heinrich Blumenál. Ott említettem, hogy mindkettőjüket többször is megválasztották a céh főmesterévé. Thomas Reuter 1595-ben bekövetkezett halála után a műhelyt fia, az ifj. Thomas Reuter vitte tovább.

A. S.

Ráth 1759 Koll. 1.: Cogler, Johann: Imagines elegantissimae.

Vitebergae, 1558.

A nyolcadrét alakú, kopott bőrkötést egyetlen, töredékes

görgető és kétféle egyesbélyegző díszíti.

1. 200 ? x15. Salvator: Data est / mihi omn - [David A. S.:]
De fruct / ventris - Paulus: Apparuit / benignias [!] - Johannes:
Ecce agn / us dei qui. Fölöttük a négy evangélista szimbóluma =
Haebler I. 398. p. A. S. 2. görgető.

Mivel éppen a Dávid-képecskéből csak a felirat látszik a kötésen, kérdés, hogy valóban jelölt-e, és A. S.-sel-e az 1. görgető. A méret és a feliratok alapján ezt a görgetőt mégis Abraham Schenk zwickauai könyvkötőnek tulajdonítom. Ezt némileg alátámasztani látszik, hogy a korabeli bejegyzés szerint a könyv jénai tulajdonosé volt. Schenk Nürnbergből származott, 1557-ben lett Zwickauban polgár. A Ráth 1759 előtábláján a bekötést jelölő évszám 1559.

S. S.

Ant. 932 Aristoteles: Opera. Basileae, 1548.

A fóliánst három görgetővel és ötféle egyesbélyegzővel díszítették. A gerince újrakötött.

1. 175x22. Salvator: Data est mich - David: Sup selium Dav, a király feje fölött az irásslalagon: Sickstus - Esaias: Fructu vent - Johannes 1546: Ecce agn9 dei.

2. 145x19. Lombdiszek között medalionban négy fej: Erasmus Roterdam - Johan Hus - Mela Philii - Imp. Ro. Kar. Erasmus és Hus között a lombdiszben S. S. és 1546.

3. 15 mm széles szőlőindás-rozettás görgető.

Ez a német stilusu reneszánsz kötés Prágában készült, s könyvkötője Sixt Stanhauer. Az 1. görgető Dávid-képecskéje fölött tehát az ő keresztneve /Sickstus/ olvasható. Bohumil Nuska Stanhauert markáns és a prágai reneszánsz kötésekre nagy befolyást gyakorló könyvkötőként jellemzi.¹³⁵ 1547-ben lett polgár a prágai Úvárosban, s 1571-ig vannak róla okleveles adatok. A

prágai könyvkötők tevékenységéről, az általuk használt görgetők-ről és lemezekről Nuska egy későbbi cikkében kaphatunk még teljesebb képet.¹³⁶

S. S.

Ráth 1771 Der erst halb Theil des neuen Testaments ... in die Crobatische Sprach verdolmetscht. Tübingen, 1562.

A papirtáblás, aranyozott barna borjubőrkötetést egy görgető, három lemez és hat egyesbélyegző díszíti. A ritka könyv Ulrich Fugger könyvtárában volt egykor. A bekötés dátuma: 1562.
I. 172x13. /Justitia/ 15 SS 51 - Lucrec - Cleapa [1] - Pruden.
= Haebler I. 427. p. S. S. 1. görgető. Negatív.

I. 75x50. Primus Tru / ber Carnio = Haebler I. 428. p. 3. lemez. Negatív. /Haebler itt tévedésből a műhely négy lemezét a "Rollen. B. unbezeichnet" csoportba sorolta, s arab számokkal jelölte, jóllehet már a méretek is mutatják, hogy csak lemezekről lehet szó !/

II. 76x50. Stephan Consul / Istrianus: 41 = Haebler I. 428. p. 4. lemez. Negatív.

III. 75x50. Antonius Dal / mata Exul = Haebler I. 428. p. 5. lemez. Negatív.

A protestáns reformátor, a horvát származású Primus Truber, akinek portróját a Ráth 1771 előtábláján láthatjuk, hazájából kénytelen volt elmenekülni, s társaival, az istriai Stephanus Consullal és a dalmát Antoniusszal /e kettő mellképét a Ráth 1771 háttábláján látjuk/, Tübingenben, ill. Urachban telepedett le. Primus Truber fordította le horvát nyelvre az Ujszövetséget, a Catechismust és a Confessiot. Nyomdát is alapítottak Tübingenben, ahol ezeket kinyomtatták, s ugyanott Samuel Streler könyvkötőműhelyében be is kötötték. Hogy a portrékat ki metszette, s mennyire hitelesek, nem tudjuk, de Primus Truber

könyvei mind hasonlóan vannak bekötve. Ezekről Kyriss¹³⁷ állított össze részletes tanulmányt, amelyben összegyűjtötte a fellelhető Truber-kötéseket. Összeállításából Magyarország akkor kimaradt, de 1972-ben ugyancsak a Gutenberg Jahrbuch hasábjain hirt adtam az Akadémia Könyvtárának birtokában lévő Ráth 1771 jelzetű könyv kötéséről.¹³⁸ E cikkben részletesen tárgyaltam a könyvkötő személyével kapcsolatos problémákat és az erre vonatkozó szakirodalmat. Kitértem arra is, hogy Truberék egyik patrónusa Hans Ungnad volt, akinek Kristóf nevű fia 1576-ban Eger vára kapitánya, 1578-83 között horvátországi bán lett. Felesége pedig, Balassi Bálint versekben halhatatlanná tett muzsája, Losonczy Anna volt.

A Ráth 1771-nek gyönyörű aranymetszése van. A ritka könyv értékét növeli, hogy Horvátországban és Ausztriában mint protestáns művet elégették, s így kevés példány maradt fenn belőle. Ráth György 1890-ben Ludwig Rosenthaltól vette Münchenben.¹³⁹

Wolf Conrad Schwickart

Ráth 1772 Kurtze auszlegung über die Sontags unnd der fürnembsten Fest Evangelia ... in Crobatischer Sprach.
Tübingen, 1562.

Primus Truber, Antonius Dalmata és Stephanus Consul Istrianus ~~a~~ nyomtatott ajánlást Kristóf württembergi hercegnek címezte, a korabeli kézírásos dedikáció azonban Hans Ungnadnak szól, és Neuburg an der Donauban kelt 1564-ben. A kötés előtábláján is 1564-es évszám áll. A vaknyomásos fehér bőrkötést két görgető és két lemez díszíti.

1. 164x18. Martinu Lut - Iohann Hus - Erasmus Rote - Philip Melan = Haebler I. 446. p. S. T. ll. görgető.

2. 95x9. Lombdiszek között medalionban négy férfi fej, kettő sisakos.

I. 77x44. Izsák feláldozása: "Abraham credidit deo" felirattal.

II. 72x44. A württembergi címer, a címer fölött az irásslalagban VDMIE betűk, a württembergi hercegek jelmondata: verbum domini manet in aeternum = Haebler I. 446. p. S. T. IX. lemez.

Sem a görgetőkön, sem a lemezeken nincs tehát jelölés. A württembergi címer lemeze látható egy olyan kötésen, amelyben a bejegyzés többek között azt is tudunkra adja, hogy a könyvet Tübingenben 1560-ban Wolfconrad [1] kötötte be.¹⁴⁰ Wolf Conrad tübingeni könyvkötőt említi Haebler is.¹⁴¹ Részletesen Adolf Schmidt foglalkozik vele, s tőle megtudjuk, hogy a tübingeni egyetem anyakönyvébe Wolphgangus Conradus Schuueicker mint librorum compaginator van bejegyezve.¹⁴² Schweicker, Schwikardt vagy Schwickart gyakran csak Wolf Conrad néven szerepelt. A Schmidt a darmstadti Landesbibliothekban sok olyan kötést vizsgált meg, amelyek Schwickart műhelyéből kerültek ki. Ezek legtöbbször rajta van a württembergi címer lemeze és /vagy/ Izsák feláldozása. E két lemez Schwickart birtokában két példányban volt meg, az egyik jelölt, a másik jelöletlen. Wolf Conrad Schwickart kapcsolatban volt S. T. mesterrel, akinek több görgetőjét is felhasználta kötéseinek díszítésénél. Ennek vagyunk tanúi a Ráth 1772 kötésén is. Megjegyzem, hogy S. T. mester díszítőszerszámait az előbb tárgyalt S. S. azaz Samuel Streler kötéseiben is gyakran előfordulnak.¹⁴³ Sőt, ők valamennyien használtak NP metsző által készített görgetőket és lemezeket is. NP-nek is volt Izsák feláldozása lemeze, s tudunk arról, hogy NP Wolf Conrad Schwickartnak is szállított díszítőszerszámokat.¹⁴⁴ E kötéssel és a vele kapcsolatos kiterjedt szakirodalommal részletesebben foglalkoztam a Truber-nyomtatványokat borító kötésekről írott cikkemben.¹⁴⁵ Ott arra a végkövetkeztetésre jutottam, hogy a Ráth 1772 kötését Wolf Conrad Schwickartnak kell tulajdonítani.

T. S.

RM III F 225 b /RMK III 706/

A világos bőrkötést öt görgető és egy apró szabad rozetta disziti. Négy görgető tisztán ornamentális.

1. 183x16. Salvator: Data es / t mihi o - Petrus T. S.: Du [1] es P / etrus e - Paulus: Apparū / it beni - Johannes: Ecce an / gnus [1] de = Haebler I. 433. p. T. S. 1. görgető.

2. 14 mm széles leveles-szalagos fonadék.

3. 11 mm széles S idomu indás görgető.

4. 5 mm széles stilizált indás görgető.

5. 4 mm széles láncszemes görgető.

Haebler nem tudja közelebbről meghatározni a könyvkötő személyét, de nyilvánvalóan németajkunak veszi a Du es Petrus görgető felirata alapján. Nem meri azonosítani Thomas Saupe wittenbergi könyvkötővel, bár működési idejét tekintve - 1575-ben lett a céh főmestere Wittenbergben - jól illene az általa vizsgált idevágó kötésekhez. Az RM III F 225 b 1581-ben jelent meg Frankfurtban, s a kötésén látható négy tisztán diszító görgető késői, XVI. század végi kötésekre jellemző.

E. T.

K 55 A 9 kolligátumot tartalmazó antikva-kötetben Szenczi Molnár

Albert kézírásos versei és glosszái vannak 1597-ből. Ezért

került a könyv a "Magyar Codexek" elnevezésű gyűjteménybe.

Az előtáblán látható az első tulajdonos neve, G. Amylius és a bekötés dátuma: 1540. A kötés diszitése két görgetőből és négyféle egyesbélyegzőből áll.

1. 150x9. Lombdiszek között medalionban fejek, az egyikben a könyvkötő mesterjegye: E. T. betűk között fiatal fa = Haebler I. 438. p. E. T. 1. görgető.

2. 188x22. Lombdiszek között öt medalionban fejek: H. Fridericus

Dux Saxon. Alatta a szász és a kuri címer. - Erasmus Roterodamus - Philippus Melanthon 1538 - Ioan Frideri Dux Saxon, alatta Kur cimere - D Martinus Lutherus = Haebler I. 439. p. E. T. 2. görgető.

A 2. görgetőn látható címerek és a két szász herceg képe arra utal, hogy szászországi könyvkötőt kell sejtenuünk E. T. személyében, de közelebbről nem tudom őt meghatározni. A könyvet Aemylius sajátkezű bejegyzése szerint 1537-ben vette, s ő köttette be 1540-ben, hiszen a bőrkötésen az ő neve olvasható. A könyvnek több tulajdonosa volt, amíg a Telekiek könyvtárával az Akadémia Könyvtárába került.¹⁴⁶

H. T.

Ant. 905 Calvin, Joannes: Institutio christianae religionis.
Argentorati, 1545.

A könyvet egy évvel megjelenése után 1546-ban köttette be tulajdonosa, akinek névbetűi az előtáblán láthatók: D. C. Két görgető és háromféle apró egyesbélyegző disziti.

1. 230x22. Lombdiszek között medallionban öt fej körirattal:

Carolus V. Rom Impe 1544 - Marti Luthe - Philip Melan - Joannes Hus 1415 - Erasmus Roteroda = Haebler I. 441. p. H. T. 4. görgető.

2. 21 mm széles leveles-szalagos görgető.

Haebler kutatásai alapján Lipcsében tevékenykedő könyvkötőre gyanakszik H. T. személyében. H. T. mesternek a keresztrefeszítés lemeze ugyanis egy kötésen együtt szerepel a lipcsei Oswald Schöninger görgetőjével. Lehetséges azonban, hogy több könyvkötőtől erednek a H. T. kezdbetűk alatt jegyzékbe vett görgetők és lemezek.

H. V. M.

Ant. 416 Koll. 1.: Eck, Johann von: Enchiridion locorum communium adversus Lutheranos. Ingolstadii, 1529.

Bár a kolligátum első darabja korai nyomtatvány, a könyv kötése késő reneszánsz kötés. Első benyomásunkat azonnal igazolja, hogy a kolligátum második része 1571-ből datálódik. Az elő- és háttáblát a díszítő lemez teljesen betölti.

I. 113x75. Ovális mezőben a keresztre feszített Jézus, alatta a frigyláda. Ezen kívül a lemez négy sarkában az evangélisták szimbólumai, két oldalt angyalok a mártíromság eszközeivel. Alul négy soros felirat: Sic deus dil. mud. ut omni /s qui credit in eum no / n pereat sed habet / vitam aeternam. A kereszttel vízszintes szára alatt H.-V.M. = Haebler I. 459. p. H. V. M. I. lemez.

II. 113x75. Az olasz ízlésű fonatos lemezen belül ovális mezőben Krisztus és a samáriai asszony Jákob kutjánál. Fölötte H. V. M., alatta három soros felirat: Vie [!] Christus mit /dem Samarisch / en Weib Ret I 4 = Haebler I. 459. p. H. V. M. II. görgető.

Ahogy Haebler, magam is késői periódusból valónak tartom H. V. M. lemezeit. Haebler azt írja, hogy idejét tekintve ez már a határán van annak az anyagnak, amivel ő foglalkozik. Lehet, hogy H. V. M. munkásságának zöme már a XVII. századra esik. Haebler nem tudta H. V. M. kilétét felfedni, de a díszítőszerszámain látható címerekből azt következtette, hogy ez a mester Baden-Württembergben tevékenykedett. Szembetűnő az Ant. 416 kötésén a két lemez stílusbeli különbsége. Az I. tipikusan német reneszánsz ízlésű, míg a II. erősen az olasz-francia reneszánsz befolyása alatt készült.

M. V.

Ant. 724 Luther, Martin: Enarrationes, seu postillae maiores.

Basileae, 1546.

A nagyon kopott fóliáns bőrkötésén nagyon rosszul látszik a három görgető és a két lemez. Az előtábla keresztre feszítés lemezéről nem is tudtunk levonatot készíteni, s az azonosításhoz sem nyujt eleget.

1. 240x21. Keresztre feszítés: Ecce agnus - Feltámadás: ? -
Angyali üdvözlés: Ecce virgo - Keresztelés: Hic est fil.

2. 16 mm széles leveles-szalagos fonadék.

3. 9 mm széles stilizált indás medalionos görgető.

I. 81x46. Feltámadás: Mors ubi tuus aculeus / ubi victoria tua
infernæ = Haebler I. 468. p. M. V. XLIX. lemez.

A betűk elhelyezéséből Haebler feltételezi, hogy M. V. a
metsző, s mivel kutatásai Wittenbergbe vezették, a XVI. század
derekán működő két pecsétvéső: Mathias Urban és Martin Unger kö-
zül az egyik jöhet szóba. M. V. többek között a már tárgyalt
Thomas Reuternak is dolgozott.

H. W.

RM IV 428 Wintzenberger, Daniel: Warhafftige Geschichte.

Dresden, 1583. /XII. tábla/

Ráth 1746 Theokritos: Idyllia. Basileae, 1554.

Ant. 398 [Nagy szent Vazul - Szent Gergely]: Epistolae Graecae.

Hagenoae, 1528.

A három kötés között nincsen egyezés. Összesen csak öt
görgető és két lemez van rajtuk, pedig H. W. mester tizenötféle
görgetővel, s ugyanannyi lemezzel rendelkezett. Az RM IV 428 kö-
tésén az 1. és 2. görgető, s az I. és II. lemez látható, a Ráth
1746 kötésén a 3. és 4. görgető, valamint háromféle egyesbélyeg-
ző, az Ant. 398 kötésén pedig az 5. görgető és kétféle egyesbé-
lyegző szerepel.

1. 190x15. Christ - S. Petr - S. Stef - S. Ioha. Fölöttük a négy
evangélista szimbóluma.

2. 5 mm széles stilizált S idomu diszitő görgető.

3. 15 mm széles leveles-szalagos fonadék.

4. 168x14. Lombdiszák között négy medalionban fejek felirat nél-
kül, az egyikben H. W. betűk.

5. 191x18. Mária a gyermekkel: héber felirat - David: De fructu / ven tui po - Esaias: Ecce virgo / concipi et pa - Paulus: Apparuit / be / nigni et hu = Haebler I. 487. p. H. W. 10. görgető.

I. 88x47. Egész alakos Justitia: Suum cuique juste tribuo. Alul a bal sarokban: H. W. = Haebler I. 487. p. H. W. II. lemez.

II. 88x46. Egész alakos Fortuna: Passibus ambiguis For / tuna volubilis errat = Haebler I. 487. p. H. W. XI. lemez.

Valószínűleg a nürnbergi Hans Walcker műhelyében készültek ezek a kötések, akinek ugyanilyen nevű fia is könyvkötő volt. Ez magyarázná a disszidőszerszámok nagy számát és azt az aránylag nagy időszakaszt, amelyet a görgetőkön és lemezeken található évszámok tükröznek.

L. W.

RM III 81 b /RMK III 211/

A vaknyomásos, világos bőrkötést négyféle görgető és apró rozetták díszítik, az előtáblán látható a tulajdonos nevének kezdőbetűje, I. S. és a bekötés évszáma: 1587.

1. 195x15. Fides - Justitia - Charitas - Spes L. W. = Haebler I. 493. p. L. W. 3. görgető.

2. 154x8. Lombdiszek között medalionban két sisakos és két babéroszorus fej, címerekkel váltakozva: Kur, oroszán, Szászország, sas.

3. 6 mm széles stilizált indás görgető.

4. 5 mm széles kandeláber görgető.

Nem tudom, hogy mi a teljes neve L. W. mesternek. A 2. görgető alapján valószínűleg az egyik dél-németországi városban működött. Haebler sem tudta azonosítani L. W.-t, de feltételezte a vizsgált kötések alapján, hogy a XVI. század vége felé tevékenykedett, bár panaszolja, hogy egyetlen datált kötéssel sem találkozott, amelyen L. W. görgetői rajta voltak. Az RM III 81 b tel-

jes mértékben igazolja Haeblernek L. W. működési idejére vonatkozó feltevését, hiszen rányomták a bekötés évszámát: 1587-et.

M. W.

RM IV 427 Guicciardini, Francesco: Historiarum sui temporis libri
20. Basileae, 1567.

Ant. 718 Hedio, Caspar: Chronica der alten christlichen Kirchen.
Strassburg, 1545.

Az RM IV 427 kötésén az 1. görgető és az I. és II. lemez látható, az Ant. 718-on a 2-4. görgető és két egyesbélyegző.

1. 182x13. Lombdiszek között medalionban négy fej, a feliratok:
Phi Me - Marti - Iohan - Eras R = Haebler I. 496. p. M. W. 6.
görgető.

2. 220x20. Keresztre feszítés: M. W. 1558 [?]: Ecce agnus / dei
qui tolli - Angyali üdvözlet: Ecce virgo / concipiet - Jézus meg-
keresztelése: Hic est fili / us meus dil - Feltámadás: Absorpta [?]
/ est mors = Haebler I. 495. p. M. W. 1. görgető.

3. 180x16. Salvator: Data est mihi - Paulus: Apparuit ben -
Johannes: Ecce agnus dei - David: De fructu ven = Haebler I. 495.
p. M. W. 3. görgető.

4. 16 mm széles leveles-szalagos fonadék.

I. 82x47. Egész alakos Prudentia: A me consilium pete quae /
Prudentia discor. si rebus / cupias consuluisse tuis. Prudentia
jobb könyöke alatt M. W. betűk = Haebler I. 496. p. M. W. III.
lemez.

II. 81x46. Justitia, alatta négy soros felirat: Iusticiae quis-
quis pictu / ram lumine cernis / dic deus est justus justaque /
facta probat. Anno 1560 = Haebler I. 496. p. M. W. IV. lemez.

Meg kell jegyezni, hogy a Justitia-lemeznél Haebler sem a méretet, sem a feliratot nem közli, csak az irodalomban szerzett róla tudomást¹⁴⁷, így az azonosság a mi Justitia-lemezünk-

kel csak valószínű. Feltételezem azonban, hogy a Justitia-lemez a Prudentia-lemez másik oldala - általában ugyanis érdekes módon a diszitőlemez mindkét oldalára véstek¹⁴⁸, mégpedig egymással összefüggő képeket állítottak párba: Luther - Melanchthon, Prudentia - Justitia stb. -, és gyakran csak az egyik oldalán jelölték /ha jelölték/ monogrammal. M. W. mester feltehetően a XVI. század derekán Lipcsében működő Melchior Wagnerrel azonos. Az Ant. 718 kötése 1563-ból datált, a Justitia-lemez évszáma 1560, a 2. görgetőé 1558. A Haeblernél szereplő diszitőszerszámok közül a legkorábbin 1550, a legkésőbbin 1567-es évszám látható.

N. W.

Inc. 439 /CIH 286/

Ráth 1151 /RMK III 717/

Az ősnymtatványt megjelenése után majdnem egy évszázaddal később kötötték be, az Inc. 439 előtábláján a tulajdonos P.W.B. betűi alatt 1589-es évszám van. Az 1-4. görgetők diszitik. A Ráth 1151 kötésén az 1. és 3-4. görgető látható.

1. 152x16. Fides N. W. - Caritas - Spes = Haebler I. 497. p.

N. W. 1. görgető.

2. 166x15. S. Aphra - S. Udaltius [!] - S. Narcissus [!] I. M. - S. Umpretu [!] = Haebler I. 291. p. I. M. 6. görgető.

3. 7 mm széles indás görgető.

4. 15 mm széles leveles-szalagos fonadék.

I. M. mesterrel találkoztunk már H. K. könyvkötő tárgyalásakor a Ráth F 1714 kötésén. Akkor nemcsak azt állapítottuk meg, hogy I. M. augsburgi, hanem hogy több könyvkötő is használta diszitőszerszámait. I. M. esetében - Haebler szerint - két augsburgi könyvkötő jöhet szóba: Jeremias Mair és Jeremias Müller. Haebler feltételezi, hogy az I. M. betűkkel jelölt bélyegzőkön

a műhely megszűnte után többen osztottak. Így kerülhetett N. W. könyvkötőkhöz az augsburgi szenteket, ill. szent püspököket ábrázoló 2. görgető. N. W.-t nem tudta sem Haebler, sem Kyriss azonosítani egy adott könyvkötővel, de míg Haebler a működési helyéről csak annyit állapított meg, hogy Dél-Németországban kell azt keresni, Kyriss N. W.-t az augsburgi könyvkötőkhöz sorolta, és tevékenységének idejét a XVI. század harmadik harmadára tette.¹⁴⁹

T. W.

RM IV F 269 Giovio, Paolo: Wahrhaftige Beschreibungen aller ...
Historien. Frankfurt, 1570.

Ezt a világos bőrkötést négy görgető díszíti, s ezek közül kettő jelölt.

1. 242x20. Salvator: Data est - Johannes T. W.: Ecce agn - Paulus: Apparui - Peter: Tu est Pe. Fejük fölött az evangélisták szimbólumai.

2. 205x15. Iustic T. W. - Lucre - Prude - Svavit = Haebler I. 503. p. T. W. 1. görgető.

3. 136x10. Lombdiszek között medalionokban négy fej. Felirat nincs, de láthatóan a szokásos négy reformátort ábrázolják.

4. 17 mm széles leveles-szalagos fonadék.

Semmi közelebbit nem tudunk erről a könyvkötőről. Haebler feltételezi, hogy talán wittenbergi. Vigyázó Ferenc ezt a könyvet a müncheni Ludwig Rosenthalnál vette 1904-ben.

F. Z.

Ráth NF 1477 /CIH 3041/

Hatféle görgető díszíti a hatalmas kötetet, melyben Schedel híres Világkrónikája van bekötve. Az ösnyomtatvány kötése legalább hat évtizeddel későbbi.

1. 186x11. A négy reformátor /Luther, Melanchthon, Erasmus és Hus/ medalionban felirat nélkül és négy címer: Kur, Szászország,

- Augsburg és a címeren F. Z. = Haebler I. 510. p. F. Z. 2. görgető.
2. 152x13. Lombdiszek között négy fej = Haebler I. 511. p. F. Z.
 8. görgető.
3. 11 mm széles S idomu stilizált indás görgető.
4. 10 mm széles sziv idomos indás görgető.
5. 6 mm széles indás görgető.
6. 107x16. Indafonatos görgető. Negatív.¹⁵⁰

A fenti görgetők Friedrich Ziegler augsburgi könyvkötő szerzőkészletébe tartoztak. Ziegler valószínűleg 1553-ban kezdett tevékenykedni, s még az 1590-es években is működött. Lemezei között akad NP metszőtől származó is. Az augsburgi könyvkötőkről írott tanulmányában Kyriss is foglalkozik Zieglerrel. Az általa vizsgált kötések kézírásos bejegyzései megerősítik az augsburgi eredetet.

x x x

Nyolcvanöt monogrammal vagy iniciáléval - olykor mindkettővel - jelölt kötést tárgyaltam ebben az alfejezetben. A mesterek száma ötvennyolc. A kötések készítésének helyét tekintve egy flamand /I P: Leuven, Belgium/, egy lengyel /H B: Wroclaw/ és négy cseh /három M P és egy S S: Prága/ kötéssel találkoztunk, az összes többi németországi, ill. kettő talán bázeli, négy pedig kérdéses közülük. Néhány nem köthető városhoz, csak nagyobb körzethez, mint például Szászországhoz vagy Baden-Württemberghez. A német városok a következők: Augsburg, Chemnitz /Karl-Marx-Stadt/, Drezda, Halle, Köln, Lipcse, Nürnberg, Stuttgart, Tübingen, Wittenberg, Würzburg és Zwickau. Augsburgból kilenc, Nürnbergből hét kötés származik, a többi városból csupán egy-kettő. Mindegyiket megelőzve azonban a városok között Wittenberg vezet.

Huszonhárom kötés, tehát az összesnek több mint egynegyede készült Wittenbergben, tizenhét különböző mesternél. Ennek az a magyarázata, hogy a XVI. században Wittenberg a német reformáció szellemi központja és fellelegvára, ahol a könyvtermelés is nagy, de a könyvkötőipar talán még nagyobb. A wittenbergi egyetemet rengeteg külföldi, köztük sok magyar /felvidéki és erdélyi/ diák látogatta. Idősebb és fiatalabb diáknak, s a tudós tanároknak, leendő és végzett lelkészeknek szükségük volt a könyvre. Bizonyára az onnan hazatérő magyarok is hoztak magukkal könyveket kötve is, kötetlenül is. A huszonhárom wittenbergi kötés közül nyolc az RMK III-ba, hét az RMK IV-be tartozik, de a fennmaradtak között is, a Biblia és Calepinus szótára mellett, Luther és Melanchthon munkái szerepelnek.

II.1.2 Datált görgetők és lemezek német
reneszánsz stilusu kötéseken

Az Akadémia Könyvtárának kötéseinek közül tizennégy kötés sorolható ide, s ezeket évről-évre alább közlöm különösebb részletezés nélkül.

1522: Inc. 753 /CIH 2283/

A barna bőrkötés egyik, stilizált növénydiszes görgetőjében apró táblácskán jól látható az 1522-es évszám.

1526: Ant. 523 Brentius, Iohannes: In evangelii ... homiliae. Halae Svevorum, 1538.

Három görgető és egy nagyon szép, Jézus születését ábrázoló lemez díszíti a világos bőrkötést. A Venus-görgetőn 1526-os évszám látható.

1526: RM IV F 1070 Auctores historiae ecclesiasticae. Basileae, 1523.

Háromféle egyesbélyegző mellett két görgető szolgál a világos bőrkötés díszítéséül. A Fortuna-Occasio-görgetőn 1526-os évszám van, továbbá apró címerpajzsos eddig nem azonosított mesterjegy.

1529: Ant. 477 Willich, Jodocus: Commentarius anatomicus. Argentorati, 1544. Ehhez további négy kolligátum járul.

A nyolcadrét alakú világos bőrkötést egyetlen görgetővel díszítették: keresztre feszítés 1529 - bűnbeesés - ércsigyó: Nume 21 - feltámadás. E görgető egyezik Haebler II. 5. p. 1529. 1. görgetőjével.

1535: Ant 981 Aurea bulla Caroli IV. Moguntiae, 1549, és további négy kolligátum.

Ant. 1002 Fuchs, Leonhart: De historia stirpium ... Basileae, 1542.

Az Ant. 981 kötését két görgető, az Ant. 1002 kötését ugyanaz a kettő és egy harmadik, egy Lucretia-görgető disziti. Ezen a görgetőn Lucretia és Prudentia között látható az 1535-ös évszám. E két kötéstábla jó példa arra is, hogy a görgetőegyezés folytán egyik a másikat időben meghatározza. A Lucretia-görgető egyezik Haebler II. 9. p. 1535. 4. számú görgetőjével.

1535: Ant. 654 Ryd, Valerius Anselmus: Catalogus annorum et principium ... Berna, 1550.

Ant. 943 Epigrammatum Graecorum libri 7. Basileae, 1549.

Mindkét antikva-kötetben található egy-egy második kolligátum, s mindkettő jóval korábbi, mint amelyikhez hozzákötötték. Mindkét kötéstáblán több apró egyesbélyegző és két-két görgető látható. A két-két görgetőből az egyik közös, egy reformátor görgető, amelyen Melanchthon fejének két oldalán látható 15-35. Az Ant. 654 kötésén rajta van a tulajdonos monogramja és egy 1552-es évszám. Valószínűleg ez a bekötés éve, tehát az 1535-ös dátummal jelölt reformátor görgetőt a feltehetően német könyvkötő - hiszen az egyik görgetőn jól látható Kur címere - tizenhét évvel később még használta. Az Ant. 943 kötése is 1550 körül készülhetett, hiszen a későbbi kolligátum nyomtatási éve 1549.

1540: RM II 428 /RMK II 191, RMNy 576/

A világos bőrkötésten látható kétféle görgető közül az Apollo és a mussák görgetőn van egy 1540-es évszám. Az Apollo-görgető egyezik Haebler II. 15. p. 1540. 3. görgetővel. A könyvet Bártfán nyomták. Lehet, hogy felvidéki a könyvkötő, de az érdekes témájú könyv eljuthatott Németországba is, s tulajdonosa ott köttette be. Esetleg a görgető származik német földről.

1542: Ráth 1132 /RMK III 585/

A kopott restaurált bőrkötetést három görgető disziti. Ezek egyikén a négy nagyprófétát láthatjuk, s Ezékielnél az 1542-es

évszámot. A nyomtatvány itt is jóval későbbi, mint a datált görgető.

1549: Ant. 893 Erasmus: Adagiorum chiliades. Basileae, 1546.

A naturszinű bőrkötésen háromféle görgető van. Ezek egyikén évszám látható: Fides 15-49 - Justicia - Charitas - Spes. Ez megegyezik Haebler II. 26. p. 1549. l a görgetőjével. Meg kell említeni, hogy az Ant. 893 második görgetője is megvan Haebler-nél: medalionban négy fej váltakozva négy címerpajzzsal: oroszlán - sas - érc kígyó a kereszten - Luther-rózsa = Haebler II. 140. p. "Datierete Einbände" 1548. l. görgető. Itt is bizonyára német könyvkötővel van dolgunk, hiszen az Ant. 893 harmadik görgetőjében a négy reformátor látható, azon a datált kötésen pedig, amelyet Haebler talált, a középlemez felirata német nyelvű.

1560: Ant. 794 Homeros: Ilias. Argentorati, 1514.

A világos bőrkötés egy görgetővel és két lemezzel van díszítve. Mindkét lemez megvan Haebler-nél. Az előtábla lemeze két, a háttábláé négy részre osztott un. Doppelbild. I. lemez 90x53. Fölül angyali üdvözlés, a felirat: Ecce ancilla domini fiat mihi [!] sec ; alul Jézus születése: Puer natus est nobis et filius datus e = Haebler II. 37. p. 1560. IV. lemez. A II. /háttábla/ lemez 91x54. Bűnbeesés - feltámadás - utolsó ítélet 1560 - keresztre feszítés = Haebler II. 37. p. 1560. I. lemez.

1574: Ant. 944 Erasmus: Epistolarum opus. Basileae, 1538.

Három görgető és két lemez díszíti a fatáblás, világos bőrrel bevont fóliánst. Két görgető és a két lemez megtalálható Haebler-nél. A két lemez itt is több részre osztott. Az előtábla lemeze: 85x53. Grammatica - Dialectica - Redorica [!] - Arithmetica. Szimbolikus nőalakok = Haebler II. 48. p. 1574. II. lemez. A háttábla lemeze: 85x53. Musica - 1+5+7+4 - Geometria - Astronomia. Megszemélyesített nőalakok = Haebler II. 48. p. 1574. I.

lemez. Annak alapján, hogy az egyik görgetőn, mely az Ant. 944-en és Haeblernél is megvan, a nürnbergi címer szerepel, Haebler feltételezi, hogy nürnbergi származásuk ezek a kötések. A nürnbergi címer mellett a görgetőn a kuri és szász címer is látható.

1584: Inc. 799 /CIH 2995/

A fehér disznóbőr kötés három görgetője közül kettő tisztán ornamentális. A harmadik, Justitia-görgetőn látható az 1584-es évszám. E szerintest az űnyomtatványt tulajdonosa kb. 100 évvel a könyv megjelenése után köttette be.

x x x

Ha végignézzük a könyvek megjelenési évét, és egybevetjük ezt a kötésen előforduló dátummal, érdekes képet kapunk. Mindössze két olyan könyv van, az RM IV F 1070 és az Ant. 893, amelyek esetében a megjelenés éve, 1523, ill. 1546 közel esik a kötésten látható dátumhoz, 1526-hoz, ill. 1549-hez. Négy könyvnél a bekötés a megjelenés után jóval később történt meg: Inc. 753: 1499 - 1522, Ant. 794: 1514 - 1560, Ant. 944: 1538 - 1574, Inc. 799: 1487 - 1584. Ezek a könyvek tehát vagy kötetlenül álltak addig, vagy - mint az Inc. 799 esetében joggal feltételezhető - ez már a második kötésük. A könyvek nagyobb részénél, vagyis a többi nyolcnál, későbbiek a nyomtatványok, mint a kötés díszítésül használt görgető vagy lemez:

Ant. 523: 1538 - 1526

Ant. 477: 1544 - 1529

Ant. 981: 1549 - 1535

Ant. 1002: 1542 - 1535

Ant. 654: 1550 - 1535

Ant. 943: 1549 - 1535

RM II 428: 1586 - 1540

Ráth 1132: 1569 - 1542

A datált lemezek és görgetők évszáma, mint korábban említettem, nem feltétlenül azok elkészültének évét jelenti, inkább a könyvkötő életében valamely jelentős időpontot, pl. céhbe lépésének az évét. Ennél a nyolc könyvnél a nyomtatvány megjelenésének az éve és a görgető vagy a lemez dátuma leginkább azt tükrözi, hogy a könyvkötő milyen hosszú időn keresztül működött. Esetleg, hogy már utódja használta az adott diszitőszerszámot, ami pl. az RM II 428 Bártfán 1586-ban megjelent nyomtatvány esetében éppen a nagy időkülönbség miatt elképzelhető. Azt mindenképpen jól mutatja, hogy a diszitőszerszámokat milyen hosszú ideig használták.

II.1.3 Lokalizálható görgetők és lemezek

Az alább következő tizenhárom német stilusu reneszánsz kötésnek vagy a készítési helyét lehet meghatározni a görgetők és lemezek alapján, vagy pedig egy adott személyhez kapcsolhatók címer vagy portré alapján.

Buxheim

Inc. 152 /CIH 1502, 770, 1038/

Inc. 153 /CIH 1450/

A két kötés azonos, s mindkettőt olyan Salvator-görgető díszíti, amely egyértelműen bizonyítja a kötések buxheimi eredetét: 158x19. Salvator [!] - S. Maria, fölötté 15 Buxhaim 89 - S. Bruno - S. Johannes. Amellett, hogy a görgetőn rajta van a dátum és a város neve, S. Bruno is igazolja, hogy Buxheimről van szó. A városban ugyanis kartauzi kolostor volt, és szent Bruno a kartauzi rend alapítója. Mindezek alapján persze valószínű, hogy ezt a két kötetet, amelyek egyébként Gratianus Decretum gyűjteményét és három pápa decretalesát tartalmazzák, kolostori könyvkötőműhelyben kötötték be.

Graz - St. Lambrecht

Inc. 311 /CIH 2882, 2887, 3440 + egy antikva 1501-ből/

A kötés négy görgetőjéből kettő megvan Haeblernél is:

1. 165x17. Keresztre feszítés - ércsigyó - bűnbeesés - feltámadás = Haebler II. 216. p. Graz, UB 26. görgető.

2. 145x19. Medalionban három fej váltakozva három bibliai képpel: Helena Grecia - feltámadás - Hector Troy - ércsigyó - Johannes Hus - keresztre feszítés = Haebler II. 216. p. Graz UB 27. görgető.

Haebler a lelőhely szerint összegyűjtött kötéseknel az

előbbi két görgetőt a grazi Egyetemi Könyvtárhoz sorolta. A Haebler-kötetek megjelenése után kilenc évvel Ferdinand Eichler tanulmányt szentelt a grazi Egyetemi Könyvtár figyelemreméltó kötéseinek.¹⁵¹ Eichler ugyanolyan görgetőket talált több St. Lambrechtből származó könyv, köztük kódexek kötésén, mint amelyeket az Akadémia Könyvtára Inc. 311 jelzetű ősnymtatványán láthatunk. Az egyik kötés éppen 1573-ból datált, éppenny mint az Inc. 311 kötése! De nemcsak ezek az egyezések szólnak mellett, hogy az Inc. 311 rokon a ma a grazi Egyetemi Könyvtárban található St. Lambrechtli kötésekkel, hanem az Inc. 311 második számozatlan levelén olvasható bejegyzés is: Ad usum Monasterij S. Lamperti. Vagyis az Inc. 311 kötését is ugyanaz a mester készítette, aki a St. Lambrechtli bencés kolostor többi Hector-görgetős kötését. A könyvkötő személyéről Eichler sem tudott többet, viszont bebizonyította, hogy e könyvek St. Lambrecht bencés kolostorából kerültek Grazba, s hogy ezeket minden bizonnyal St. Lambrechtben kötötték be. Végül néhány szót a 2. görgetőről. Első látásra meghökkentő párosítás: a trójai hős Hector, a háborut okozó Helena és Hus János párhuzamosan a bibliai jelenetekkel. Ha meggondoljuk, hogy a grazi Egyetemi Könyvtár egyik Hector-görgetős kötésén Johann Trattner apát neve is szerepel, aki buzgó katolikus lévén nagy ellenzője volt a reformációnak, csak arra következtethetünk, hogy a könyvkötő világképében Hus János a pogány Hectorral és Helenával állt egy sorban. Az talán nem volt szándékos, hogy a görgetőn Johannes Hus neve - és csak az űvé - fordítottan /tükörképében/ metszett, bár az ellenérzést sokféle módon ki lehet fejezni. Ezek után nem lehet kétséges, hogy a kötetet katolikus vidéken készítették: valószínűleg a Grazhoz közeli St. Lambrechtben.

Lipcse

Ráth F 1713 Munster, Sebastian: Cosmographia. Basel, 1544.

Ant. 990/1-2 Iustinianus, I., keletrómai császár: Codex.

Lugduni, 1548.

A két kötésen összesen ötféle görgető van, ezek közül az egyik közös. Négyet közülük megtaláltam Haeblernél:

1. 193x22. Mária, alatta héber felirat - David: De fectu [!]
ven tui po - Esaias: Ecce virgo / concip et pa - Paulus:
Apparuit be / nigni et hu = Haebler II. 104. p. Leipzig 5. görgető.

2. 186x15. Keresztre feszítés - Paulus - Feltámadás - Petrus
1540. Az evangélisták szimbólumai. Felirat nélkül = Haebler II.
104. p. Leipzig 6. görgető.

3. 175x15. Négy medalionban fejek, köztük egy király, címerekkel
váltakozva: Szászország - Kur - sas - oroszán = Haebler II.
104. p. Leipzig 7. görgető.

4. 172x15. Medalionban négy fej és négy címer váltakozva: Div.
Julius - oroszán - M.T. Cice - Szászország - Ovidius N - sas
- Virgilius - Kur = Haebler II. 105. p. Leipzig 9. görgető.

Mínthogy Haebler ezeket a görgetőket többnyire lipcsei városi akták bőrkötésén látta, a kötések egy lipcsei könyvkötőműhelyből származtatja.

Prága

RM III F 1022 /RMK III 706/

A barna aranyozott bőrkötést egy görgető és két ovális, babérkoszorus lemez díszíti. Az előtáblán a Szentháromság, a felirat: Also hadt Godt die / Weldt gelibt das. A háttáblán Dávid király: Fac cum servo tuo / secundum miseri.

Ugyanez a görgető és ez a két ovális lemez díszíti azt az 1577-ben Prágában II. Rudolf német-római császár, magyar ki-

rály számára készített papirkódexet, amelyet Mazal¹⁵² irt le könyvében, s közölt róla képet. Minthogy a két kötés, az egyesbélyegzőktől eltekintve, megegyezik, s Mazal megállapította, hogy azt az aranyozott dedikációs kötetet Prágában készítették az állandóan ott tartózkodó II. Rudolpfnak, nincs miért kételkedni abban, hogy ezt a Bonfini-művet is Prágában kötötték be. Az RM III F 1022 előtábláján R. S. betűk, a háttáblán 1-5-8-2 évszám látható. A kötéstáblákon belül a restaurált, kiragasztott előzéklapokon hosszú latin nyelvű szöveg olvasható az 1541-es és 1542-es évek szomorú magyar eseményeiről. Ezen kívül a könyvben igen sok, más kéztől származó marginális jegyzet van. Ha a Mazalnál közölt, s ma az Osztrák Nemzeti Könyvtárban található kódexet 1577-ben másolták, az RM III F 1022 jelzetű könyv kötésén pedig az 1582-es évszám van, akkor a két könyv kötése is közel egyidőben készülhetett.

Strassburg

RM III F 225 a /RMK III 706/

Miként az előző kötet, ez is Bonfini Decadesének ugyanaz az 1581-es frankfurti kiadása. Ez a papírtáblás világos bőrkötés vaknyomásos. Négy keretben négyféle görgető van, a közepén pedig a strassburgi városi címer, amelynek felirata: Insignia reipublicae Argentoratensis. A kötetet minden bizonnyal Strassburgban készítették. Az előző prágai és ez a strassburgi kötés azért is különösen érdekes számunkra, mert mutatja, hogy Bonfininak a magyar történelemről írott könyve mennyire elterjedt és népszerű volt Európában.

Szászország

Ráth 1808 Plautus, M. Accius: Comici omnium ... /Ed./ Joan.

Sambucus. Basileae, 1568.

RM I F 53 /RMK I 395, RMNy 925/

A Ráth 1808 világos bőrkötésén két görgető és két lemezdisz van. Az előtábla lemeze: Ágost szász választófejedelem portréja, a köriratban Virtutes animi maiestas explicatores x Augusti vultus Inspecie numen habent = Haebler II. 79. p. Kurfürst August VIII. lemez. A háttáblán Szászország címere, a köriratban: Von Gottes Gnaden Augustus II x Herzogk zu Saxon et Churfürst = Haebler II. 79. p. Kurfürst August X. lemez. A kötésen látható a tulajdonos monogramja: B.F.N. és az évszám, 1580.

Az RM I F 53 kötésének hasonló két lemeze kissé nagyobb, a szász címer lemezén nincs felirat, Ágost szász választófejedelem portréjának a felirata ugyanaz, de nem körirat, hanem alul három sorban olvasható. Az RM I F 53 jelzeten Calepinus 1605-ben Bazelban kiadott szótára van, tehát ezt legalább huszonöt évvel később kötötték be, mint a Ráth 1808-at.

Nagyon kedvelt és elterjedt volt Szászország városaiban a címer és Ágost, valamint János Frigyes választófejedelem portréjának a lemeze. Igen sok változatban fordulnak elő. Amellett e lemezeket díszítésül a hercegek halála után is tovább használták. A könyvkötők kilétére vonatkozóan nem lehet közelebbi következtést levonni, de az előállítás helye a kötések egy részénél biztosan a drezdai fejedelmi udvar, más részükénél pedig Szászország egy-egy rangosabb városa, pl. Wittenberg.

Tegernsee

Ant. 621/1-3 Albertus Magnus: Scripta in quattuor sententiarum
1-2, 4. tom. Coloniae, 1506.

Haebler kutatásai szerint a tegernseei kolostor könyvkötőműhelyében már a XVI. század első negyedében használtak görgetőket a kötések díszítésére. Ezek közül való az Ant. 621 kötetein látható puttós görgető is (= Haebler II. 119. p. Tegernsee 3. görgető/. Minthogy Haebler többek között ezt a görgetőt is olyan kö-

téseken látta, amelyeknél vagy a kézírásos bejegyzés, vagy a kötésen látható címerbélyegző bizonyítja, hogy Tegernseeből származnak, feltételezem, hogy az Ant. 621 köteteit is ott kötötték. Ezt valamelyest megerősíti, hogy mindhárom kötetbe bejegyezték, hogy a müncheni Királyi Könyvtár dupluma. Tegernseeből sok könyv vándorolt Münchenbe, s található ma is a Királyi Könyvtár utódjaként is működő Bayerische Staatsbibliothekban. Példaként emlékeztetek itt az RM III 32 a/2 jelzetű könyvre, amelynek kötését az I.4. fejezetben tárgyaltam, s ugyancsak Tegernseeből került a müncheni Királyi Könyvtárba, s onnan duplumként Vigyázóhoz. Ezeket a köteteket Vigyázó 1900-ban Révai budapesti antikváriusnál vásárolta.

Zedlitz

RM IV 518 Reusner, Nicolaus: Epistolarum Turcicarum variorum et diversorum authorum ... Francofurti a.M. 1598.

A két keretben Salvator-görgető és medalionos görgető fut körbe. Középen az elő- és háttáblán is címer, a köriratban: Ille sapiens qui utilia non qui multa scit x Georgius Rudolphus von Czedlitz.

A Czedlitz vagy Zedlitz család Sziléziából való, a lexikonok¹⁵³ több tagjáról tudnak. A névadó város, Zedlitz, Wroclaw közigazgatási kerületéhez tartozik.¹⁵⁴ A későbbi századokban a család több tagja fontos szerepet játszott Cseh- és Morvaországban, s az Osztrák birodalomban. Erről a Georg Rudolf Zedlitzről nem találtam további adatokat, de hogy ehhez a családhoz tartozik, bizonyítja a címer, amelyet Wattenbach leír, s az RM IV 518 bőrkötésén látható: címerpajzsban ezüst kardövcsat tört pecekkel. A könyv címlapján alul kézírásos bejegyzés: Kn. 3 tal. 6 g., valószínűleg a költség, azaz a könyv ára. Az előtáblán fölül G.R.V.C = Georgius Rudolphus von Czedlitz, alul évszám: 1607. Meg kell je-

gyezni, hogy Goldschmidt gyűjteményében is van ugyanilyen lemezzel diszitett kötés.¹⁵⁵

II.1.4 Datált német reneszánsz kötések

Az eddig tárgyalt német reneszánsz stilusu kötéseken is gyakran fordult elő, hogy az előtáblán - nagyon ritkán a háttáblán - rajta volt az évszám, s ezzel együtt legtöbbször a tulajdonos nevének a betűi is. Azokat a kötéseket azonban közelebbről, pontosabban is meg lehetett határozni. A most következő tizenhat kötés meghatározásához viszont a kötésen látható évszám az egyetlen támpont. Ez az évszám talán kevesebbet mond, mint ha a kötetet diszitő lemezen vagy görgetőn lenne rajta, mert nem feltétlenül jelöli a bekötés időpontját. Ha a könyv kötése megrendelésre készült, akkor az évszám természetesen a kötés elkészültének a dátuma. Gyakran tapasztaljuk azonban, hogy a legbelső keret rövidebb oldalai és a középlemez vagy a középlemez rövidebb oldalai között üres sáv van, mintegy kihagyva a helyet a majd odakerülő évszám és kezdőbetűk számára. Tehát a könyvek egy részét a könyvkereskedéssel is foglalkozó könyvkötők előre bekötötték, s ha a vevő úgy kívánta, a megvételkor az üresen és e célra kihagyott sávba beütötték a vevő nevének betűit és az aktuális évszámot. Így az is lehetséges, hogy a kötés valójában egy-két évvel korábbi, mint a rajta látható évszám.

1531: Ant. 628 Dionysius Cartusianus: In epistolas canonicas commentaria. Coloniae?, 1530.

1533: Ant. 921 Bocatius, Joannes: Peri genealogias deorum. Basileae, 1532.

Lehet, hogy bázeli ez a kötés, az egyik görgető a városi címer motivumát idézi. Az aranyozott középlemezen a gyermek Jézust vivő Kristóf.

1538: Ant. 1028 Stoeffler, Joannes: Ephemeridum opus. Tubingae, 1533.

1540: Ant. 391 Valerius Maximus: Dictorum et factorum memorabilium libri 9. Venetiis, 1502.

A kötést díszítő Apollo és muzsák görgető egyezik Haebler II. 136. p. "Datierete Einbände" 1540. 2. görgetőjével.

1541: Ant. 845 Gellius, Aulus: Noctes Atticae. Coloniae, 1537.

1549: Ant. 42 Plutarchos: Epitomae vitarum Plutarchi. Basileae, 1541. Kolligátum; a műhöz további két munka csatlakozik.

Az egyik görgetőn madalionokban Cicero, Ovidius, Vergilius és Caesar feje, a lombdiszek között cimerek, köztük Szászország és Kur. Valószínű tehát, hogy szászországi, talán éppen wittenbergi a kötés. Egyébként ennek a görgetőnek is rengeteg variánsa ismert.

1549: Ant. 719 Ryff, Walther Hermann: Der ... gantzen Architectur angehörigen ... Kunst. Nürnberg, 1547.

1551: Ant. 38 Biblia. Lugduni, 1522.

1564: Ant. 914 [Szent Ágoston]: Omnium operum tomus 1-2. Basileae, 1540.

1574: RM III F 34 /RMK 97, 95/

Ezen a kötésen nincsen dátum, viszont két görgetője megegyezik Haebler két olyan görgetőjével, amelyeket ő több 1574-ben bekötött könyvön látott.

1. 210x22. Fides est s - Spes non c - Caritas e - Prudenci = Haebler II. 154. p. "Datierete Einbände" 1574. 1. görgető.

2. 180x16. Gabriel - Raphael - Uriel - Zadkiel = Haebler II. 154. p. "Datierete Einbände" 1574. 2. görgető.

Ez a második görgető igen ritka, az első pedig különös feliratai teszik jól megkülönböztethetővé, így, bár az RM III F 34 kötése datálatlan, jogos, hogy a görgetők segítségével a dátált kötésekhez soroljuk.

1585: RM III 729 b /RMK III 727/

A naturszinű bőrkötés reformátor görgetőjét és a középmezőt díszítő lemezt azonosítani tudtam Haebler kötetében.

1. 176x13. Négy medalionos fej, négy címer: Martin Lu - Szászország - Joanni Hus - sas - Erasmus Rot - oroslán - Philip Mel - Kur = Haebler II. 162. p. "Datierete Einbände" 1585. I. görgető. A lemez: ovális mezőben Jézus megkeresztelése. Felirat nincs. = Haebler II. 163. p. "Datierete Einbände" 1585. III. lemez. Feltehető, hogy ez a kötés is egy dél-németországi könyvkötőműhelyben készült.

1588: Ant. 555 Luther, Martin: Deudsch [!] Catechismus. Wittenberg, 1530. Kolligátum: a műhöz további négy munka csatlakozik.

Az előtábla közepén igen szép, aranyozott /?/ lemezen Szt. Katalin. Leginkább a ruhadivatból lehetne az országra következtetni.

1591: Ant. 597 Livius, Titus: Romische historie. 1-3. Theil. Mentz, 1505.

A középmezőt díszítő nagyméretű ovális fonadékdisz is mutatja, hogy késői, XVI. század végi kötéssel van dolgunk.

1593: RM III F 56 /RMK III 142/

Ráth 1510 /CIH 818/

A régi magyar nyomtatvány kötésén, amely egyébként Temesvári Pelbárt egyik beszédgyűjteményét borítja, két tisztán ornamentális és egy reformátor görgető látható. Az egyik tisztán ornamentális görgető nagy valószínűséggel augsburgi. Csak az RM III F 56 kötése datált, a Ráth ősnymtatványé nem, de ennek a kötésén ugyanaz a stilizált, tisztán ornamentális, s feltehetően Augsburgban készült görgető található, mint az RM III F 56 kötésén. Megjegyezzük, hogy a két kötésen látható egyesbélyegző is

azonos. Így a datált kötés segít a datálatlan körülbelüli meghatározásában.

1599: Inc. 330/1 /CIH 670/

Egy szép metszésű, késő reneszánsz keresztre feszítés lemez és három görgető díszíti a világos bőrkötésű fóliánst. Az egyik görgető tisztán ornamentális, a második a hagyományos Justitia-görgető egy variánsa, a harmadik lombdiszes medalionos görgető, a medalionok alatt két sorban német nyelvű felirat: Got mit uns all. Elsősorban ebből következtetjük, hogy német mester munkája ez a kötés, de a lemez stilusjegyei is ezt sugallják. Mintha Grünewald egyik, talán az 1525-ös Golgotáját látnánk!

x x x

Ha egybevetjük az előbbieken felsorolt datált kötések évszámát a bennük található nyomtatványok megjelenésének az évével, azt az érdekes, de arányát tekintve esetleges eredményt kapjuk, hogy a művek felénél a két évszám közel esik egymáshoz, míg a művek másik felénél olykor több évtizedes köztük a különbség. Hogy közel van a két évszám, az természetes, de mi lehet a magyarázata a nagy időbeli különbségnek? A magyarázatot maguk a művek adják meg! Ezek a művek mind lexikon- és kézikönyv-jellegű, un. "standard" munkák.

<u>A nyomtatás éve:</u>	<u>A kötés éve:</u>	<u>A benne található mű:</u>
1502	<u>1540</u>	Emlékezetre méltó mondások és tettek.
1522	<u>1551</u>	Biblia.
1540	<u>1564</u>	Szt. Ágoston munkája.
1501	<u>1574</u>	Temesvári Pelbárt beszédei.
1530	<u>1588</u>	Luther német katekizmusa.
1505	<u>1591</u>	Livius történeti munkája - németül, azaz nemzeti nyelven!
1507	<u>1593</u>	Ismét Temesvári Pelbárt beszédei, valamint a Domonkosok breviáriuma.
1493	<u>1599</u>	Biblia.

A kötések ékesen bizonyítják, hogy ezeket a műveket annyi év után is érdemes volt bekötni, ha esetleg addig kötetlenül álltak volna, - vagy ujrakötni, ha az állandó használat következtében az előző kötés már tönkrement. És ez nemcsak kötéstörténet, ez már könyvtörténet is!

II.1.5 Lelõhely szerint meghatározott kötések

Haebler a bevezetõben elemzett kétkötetes mûve második kötetében fokozatosan halad a mind kevésbé meghatározható kötécsoportok felé, míg végül kénytelen a fennmaradó kötések a mai lelõhelyük szerint besorolni. Az Akadémia Könyvtárának alább következõ kötési Haeblernek az "Unbezeichnete Stempel nach Fundorten" címû fejezetében felsorolt kötésekhez kapcsolhatók ideiglenesen, vagyis a majdani pontosabb meghatározásig, a görgetõ- és lemezegyezések alapján.

Klosterneuburg

RM I 4° 16 /RMK I 122, RMNy 374/

RM III 226 Gerengel, Simon: Catechismus und Erklerung. Augsburg, 1571. /Szabó Károly nem ismeri./

A két kötéstábla egyik lemeze azonos: 78x47. Jézus megkezesztelése, felirat: Hic est filius meu / s in quo mihi bene = Haebler II. 220. p. "Kloster Neuburg" IV. lemez. Az RM I 4° 16 másik lemezét és görgetõjét is megtaláltam Haeblernél: 77x47. Angyali üdvözlet, felirat: Ave Maria gratia pl / ena dominus tecum = Haebler II. 220. p. "Kloster Neuburg" V. lemez. Az RM I 4° 16 görgetõje: 206x19. A négy evangélista álló alakja: S. Matheus - S. Marcus - S. Lucas ew- S. Johannes = Haebler II. 221. p. "Kloster Neuburg" 17. görgetõ.

A két régi magyar nyomtatvány idõben közel egymás után jelent meg. Telegdinek az evangéliumok magyarázata /RM I 4° 16/ Bécsben látott napvilágot. A Béccsel szomszédos Klosterneuburgban lehettek magyarok, akiket ezek a könyvek érdekeltek. Persze az a tény, hogy ilyen kötésû könyveket Haebler Klosterneuburgban talált, egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezeket ott is kötõt-

ték. De az már mondhat valamit, hogy a város közel esik a magyar nyelvterülethez, s az Akadémia Könyvtárának fenti két régi magyar nyomtatványa valamilyen kapcsolatba hozható vele. Telegdi-nek, a neves katolikus egyházi írónak a munkáját minden bizonynyal katolikus vidéken kötötték, s figyelembe véve az ország akkori török megszálltságát, elsősorban Bécs, Graz, Pozsony, Nagyszombat és ezek környéke jöhet szóba.

Melk

Ant. 8 Silius Italicus: Punicorum libri 17. Basileae, 1522.

Ant. 895 Aristoteles: Dialectica. Augustae, 1516. Több művel egybekötve.

A két kötés két lemeze és egyik görgetője azonos. Mindkét lemez megvan Haeblernél:

I. 79x45. Kartusba foglalt Krisztus-fej profilban, a körirat: Iesus Christus filius dei vivi x Salvator mundi rex regum dom x = Haebler II. 222. p. Melk I. lemez.

II. 78x48. Dávid és Góliát kartusban, a körirat: David sich an Goliat wagt x schlug in damit di feind tac x = Haebler II. 222. p. Melk II. lemez.

Az Ant. 895 a Telekiek könyvtárával, az Ant. 8 Vigyázó Ferenc könyvtárával került az Akadémiára.

Nürnberg

RM III 228 /RMK III 690/

A kötetet díszítő Justitia-lemez: 76x46, a felirat: Iustitie quis quis pic / turam lumine cernis = Haebler II. 239. p. Nürnberg Stadtbibliothek XXIV. lemez.

Ha nem is Nürnbergben, feltehetően egy közeli könyvkötőműhelyben készült a kötés. A könyv Fugger Kristófnak van dedikálva.

Salzburg

Inc. 1015 /CIH 253/

RM III F 961 /RMK III 214/

Ráth F 1597 Pomponius Mela: Libri de situ orbis. Viennae, 1518.

Ant. 129 Breviarium ... Pataviensis Ecclesiae. Venetiis, 1517.

Az első három kötés egyik görgetője közös: 185x17. Rex Paris - R. Mors - Magnus - R. Kalikut = Haebler II. 158. p. 1578.

3. görgető. Az Ant. 129 kötését a Salvator-görgető kapcsolja az Inc. 1015 kötéséhez: 208x21. Christus - Moses - David /a D betűk fordítottak/ - Johanne = Haebler II. 244. p. 23. görgető.

Haebler ilyen görgetővel díszített kötések a salzburgi St. Peter Stift könyvtárában látott. Az ebben a fejezetben eddig tárgyalt kötések bekötési helyei közül ez a legbizonytalanabb. Minienesetre az egzotikus alakokat ábrázoló görgetők ausztriai területen gyakoribbak. A négy nyomtatvány közül kettő bécsi, egy velencei, az ősnymtatvány nürnbergi. Az RM III F 961 Werbőczy Tripartituma, amely a németeket kevésbé érdekelhette, Ausztriában viszont többek figyelmét felkelthette. Ha Salzburg nem, talán egy Magyarországhoz közelebb fekvő osztrák város lehetett az otthona annak a könyvkötőnek, aki e kötésekét készítette.

* * *

Bár ma már elmúlt a duplumkiárusítás szerencsétlen divatja, mely a múlt században végig söpört Európa könyvtárain, s a fenti könyvek lelőhelye így remélhetőleg végleges marad, ez a lelőhely szerinti "meghatározás" provizórikus kell hogy legyen. A kutatás célja éppen az, hogy a kötések készítőjét és a készítés helyét feltárja, s az egyes könyvek provenienciáját, mely a mai lelőhely - könyvtár- számára is fontos, tisztázza. E rövid

alfejezetben éppen Klosterneuburg és Salzburg különösen izgalmas, mert a kötésekben található régi magyar nyomtatványok további kutatásra ösztönöznek, s a kötések magyar kapcsolatokra, esetleg magyar szolgálatban álló mesterekre deríthetnek fényt.

A történeti kötések mai lelőhelyét mint a kutatás kiindulási helyét fontos tehát számon tartani. A fenti, az Akadémia Könyvtárában lévő kötések pontosabb meghatározását tehát például a klosterneuburgi, melki, nürnbergi, salzburgi könyvtárban kell majd kezdeni, s azokkal együtt vizsgálni a mi könyveink előtörténetét is. Hiszen ezek a mai lelőhelyek nem jelentenek meghatározottságot, s a mi fenti könyveink-kötéseink alapján nem jutna eszünkbe e kötések budapestieknek tekinteni. De Haebler sem így gondolta! S ha Haebler nem közölné könyvében, hogy ilyen és ilyen lemezekkel és görgetőkkel diszitett köteteket hol, melyik könyvtárban látott, akkor annyit sem tudnánk, hogy hol kell kezdeni a kutatást.

II.2. Olasz típusu reneszánsz kötések

A reneszánsznak nemcsak az irodalom és a képzőművészetek, hanem a könyvkötésművészet terén is Itália a hazája. Az olasz típusú reneszánsz kötések diszítését döntően befolyásolta a keleti, főleg bizánci diszítőművészet. Mindenekelőtt az olasz városok keleti kereskedelmi kapcsolatai nyitottak kaput ennek a hatásnak. A legnagyobb olasz nyomdász-kiadók arab, perzsa és görög könyvkötőket is alkalmaztak műhelyeikben. Az olasz könyvkötők közvetlenül ezektől tanulták el például a kézi aranyozás technikáját. Ekkor kezdi hódító utját az arabesk és a moreszk /maureszk/, ezek a geometriai formákhoz igazodó, fantasztikus növényi, indás-fonatos diszitmények, amelyeket az arabok és a mókók ültettek át Európába.

A korai olasz reneszánsz kötések ornamentikája csomózott és fonadékdiszkekből áll. Ezt a fonadékdiszt gyakran egyenes és hajlított végű pálcika idomokból állították össze igen aprólékos és bámulatosan pontos és gondos munkával. A tehetség és készség legmagasabb fokával találkozunk ezeken a kötéseken. Ezek variánsai az alsó-ausztriai könyvkötőműhelyekre oly jellemző hajlított S idomok, Z idomok, kampós diszkek /németül: Hakenstempel/ is. A fonadékdisz legkülönbözőbb változatai jönnek létre: íves fonadék, melynek elemei érinthetik egymást vagy egymásba tolhatók, négyszöges fonadék, keleti /es/ fonadék, hurkos fonadék, italo-arab fonadék, továbbá perec- vagy különböző csomóidomok. Különösen ez utóbbiak ősi motívumok. Az ókorban és a kora középkorban éppen a kopt hagyományokat követő korakeresztény kódexeken belül lapszéldiszként és kívül kötésdiszként használták a fonadék-, a csomó- és a perecmotívumot.

Itália különböző területei más-máshonnan kapták az ösztönzést. Nápolyban például az Aragóniai-ház uralomra jutásával a spanyol hatás érezhető, s ezzel együtt a mór befolyás. Velencében a görög kapcsolatok révén a bizánci diszitőhatás. Budán olasz közvetítéssel olasz és keleti hatás, sőt az Aragóniai-házzal való rokoní kapcsolat folytán másfajta keleties, mór hatás is. Az olasz reneszánsz stílusú kötések különben egyáltalán nem korlátozódnak Itália területére, hanem egész Európában tért hódítanak, de különböző arányban és mindenütt színeződve a helyi hagyományokkal. A XV. század közepétől kezdve országoként más-más fejlődési fokra jut az olasz reneszánsz stílusú kötésművészet. Magyarországon Mátyás király alatt éri el csúcspontját, de még a XVI. század első negyedében is készülnek nálunk ilyen stílusú kötések. Magában Itáliában is lehanyatlott a könyvköteszművészet a XVI. század vége felé, míg Franciaországban szédítő magasságokba jutott, s még a XVII. században is képes volt megújulni. Sajnos éppen a francia reneszánsz stílusú kötéseknek ezt a csodálatos fejlődését példák hiányában nincs mód bemutatni. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Magyarországon egyetlen eredeti Grolier-kötés sincs.

Visszatérve az olasz reneszánsz stílusú kötések főmotivumához, a fonadékdiszhez, ennek alapelemei olyan variálási lehetőséget kínálnak, hogy a könyvkötő úgy építhet belőle a kötetstáblákon, ahogy művészi érzéke, gazdag fantáziája, művészi szabadsága diktálja. Nagyon sok olasz reneszánsz stílusú kötés lélegzetelállítóan fantáziadus! A táblák felépítése csak bizonyos mértékben kötött és jellemző egy-egy városra és környékére. A firenzei és velencei kötések általában a keretek vízszintes oldalai szélesek, míg a hosszmentiek egészen keskenyek. Szívesen használják a körlapocskákat vagy kettős köröcskéket, amelyeket a fonadékdisz által körülfogott kis szabad mezőkben helyeznek el.

A fonadékdisz alapelemei rovátkoltak. Egyébként ezeket a köröcskéket aranyozták először, s ezzel kezdődik el Európában a bőrkötések aranyozása. A nápolyi kötések bélyegzőiről hiányzik a rovátkolás, s nincsenek kettős köröcskék sem. Viszont az aranyozás mellett ott jelentkezik talán először a színes festés. A nápolyi kötések egyik jellegzetes motívuma a csucsára állított ivelt oldalú kettős négyzet, s a közepében pont. Az elő- és háttáblák többnyire megegyeznek egymással.

Ezek a minták azonban nem állnak meg önmagukban, csak együttesé szerkesztve hatásosak, az a funkciójuk, hogy a kötet-táblát díszítő össz minta részei legyenek. A keret és a középdisz, a közép- és sarokdiszok teljes összhangban vannak. A gótikus táblákon a motívumok önmagukban zártak, a diszok egymás mellettiek, nincs kapcsolat közöttük. Ez az önmagában zártság, a keretek és a középdisz /középlemez/ közötti kapcsolat-nélküliség a német stílusú reneszánsz kötéseknek is sajátja. Egységet csak az olasz reneszánsz stílusú kötet-táblák mutatnak.

Figyelemre méltóak a gótikus és reneszánsz kötések közötti formai eltérések is. A kisebb méretű, vékony fatáblás vagy kárpított papírtáblás kötések válnak gyakoribbá, s az olasz reneszánsz kötésekhez marha- és disznóbőrök helyett a finom marokent használják. Elmaradnak a nehéz közép- és sarokveretek. Színes, arany vagy ezüst szállal kevert selyem vagy pamut kapitálisokat varrnak. A nagyobb, fólióméretű könyvekre négy kapcsot tesznek, kettőt a hosszabb, egy-egyét a két rövidebb oldalra. A kisebb könyvek tábláit selyemszalaggal vagy szíjjal kötik össze.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteménye vizsgált alegységeiben: az ősnymtatványok, a régi magyar könyvek /ideértve a Ráth-gyűjteményt/ és az antikvák, továbbá a latin kódexek eredeti kötésben található kötetei közül

hatvanhét olasz reneszánsz kötést tudtam elkülöníteni. Ezek rendezése folyamán jellemzőik meghatározásával szinte maguktól alakultak ki az egyes csoportok. A megkülönböztethető típusok alapján az alábbi kilenc csoport jött létre:

- 1, átmenet a gótikusból az olaszreneszánszba;
- 2, az olasz reneszánsz kötéstípus; Velencére és környékére lokalizálható kötések;
- 3, firenzei, nápolyi, római és közelebből meg nem határozható olasz kötések;
- 4, spanyol reneszánsz kötés;
- 5, groteszk díszítésű "olasz-francia" kötés;
- 6, cameo-kötések;
- 7, az Alpoktól északra jellemző "olasz-német" reneszánsz kötések;
- 8, arabeszk mintájú lemezdiszes kötések;
- 9, Európa-szerte általános, mindennapi használatra készült egyszerű reneszánsz kötések.

Itt is megemlítem, hogy a magyar reneszánsz kötések, amelyek egy része a német típusu reneszánsz kötések követi, más része viszont olasz nyomdokokon halad, a magyar kötéstörténetről szóló fejezetben tárgyalom.

1, Az átmenet a gótikusból a reneszánszba természetesen az olasz reneszánsz kötésekben is nyomon követhető. Az olaszok is gyakran használtak növényi ornamenseket bőrkötéseiken, még a határozottan reneszánsz stílusúakon is. De az olyan kötésen, mint amilyen a K 427 jelzetű olasz nyelvű kódexet¹⁵⁶ borítja, jól megfigyelhető az átmenet. A tábla szélén egyetlen, rácsdiszes keret van, a középmezőben erősen stilizált ötszirmu virágfejek sorakoznak. Valószínűleg észak-itáliai kötés. Felépítésében az előzővel rokon a Ráth 1074 /RMK III 214/ jelzetű könyv kötése, amelyen egy

keret és egy hangsúlyos középmező a kötéstáblák díszje. Ennél a kötésnél a keretben van a növényi, azaz az indás-rozettás görgető, s a középmezőben a négyzetes rácsdíszítmény. Ez a kötés valószínűleg Bécsben, esetleg Budán készült. Ide tartozik az Inc. 256 /CIH 820/ kötése is. Három keret díszíti, amelyek közül kettő reneszánsz stilusu, valamint három^m még kifejezetten gótikus egyesbélyegző. Az egyesbélyegzők közül egy igen érdekes, kitárt szárnyu madár egyezik a Schwenke-gyűjtemény, Adler 5 számon láthatóval. Schunke ezt Gamingból eredezteti. Az alsó-ausztriai kisváros könyvkötőműhelyében ezek szerint a XV-XVI. század fordulóján már éreztette hatását a délről jövő újfajta stilus. Különösen a kötés középmezőjét kitöltő laza fonadékminta, s a közbe-közbe nyomott négyszirmu virág követi az olasz reneszánsz stilusu kötések példáját. Az átmeneti csoportba tartozó utolsó kötés az Ant. 770 /Florus, Publius Annaeus: Libri historiarum. Phorce, 1506/ fatáblás barna bőrkötése. Szinte teljesen gótikus elemekből van felépítve a két kötéstábla - az elő- és háttábla középmezője eltér egymástól -, jellegében a kompozíció mégis reneszánsz. A kötés nagyon rokon a budai mészáros céhkönyv kötésével¹⁵⁷, mégsem hiszem, hogy magyar lenne. A hasonlóság alapja inkább az, hogy a középmező díszét mindkét esetben a gótikus rutainda számárhátiv-szerű egymásba tolásával nyerték, s a rácsdíszes és a stilizált növénydíszes keret e hangsúlyos középmezővel olasz reneszánsz stilusu kötést eredményezett.

2, Az elkövetkezőkben biztosan vagy feltehetően Velencében készült kötéseket elemzek. A XVI. században is tovább élt a görög nyelvű kéziratok gyűjtése iránti szenvedély. Bár görögök mindig is éltek Itáliában, az ókorban éppugy, mint a középkorban, a törökök előrenyomulásával mind több görög menekült nyugat felé, s elsősorban Itáliába. Velencében is sok görög telepedett le, s

a művelt, írni-olvasni tudó görögöket nagyon megbecsülték. A nagy nyomdász-kiadó, Aldus Manutius például igyekezett több másolatban is megszerezni a görög kéziratokat azért, hogy a variánsokat egybevetesse, s a leghitelesebb szöveg alapján nyomtattassa ki nyomdájában az áhitott görög auktorokat. Így született meg a filológia mint tudomány! De nemcsak irodalmilag képzett görögök álltak Aldus Manutius szolgálatában, hanem oklevelesen bizonyított, hogy görög könyvkötők is.¹⁵⁸ És ezek a görög könyvkötők technikailag másképpen kötötték be a könyveket, mint itáliai kollégáik. Az ő révükön honosodtak meg Európában az "alla greca" kötések. Először főleg görög nyelvű könyveket borítottak ilyen kötések, majd mindenfélét: latint, olaszt, franciát.

Technikai jellemzőjük a következő: egyenes a gerinc, a bordák süllyesztettek, a fatábla élén horony fut, a gerinc hosszabb, mint a könyvtest, ill. az azt borító táblák hossza, ugyanis a kapitálist is beborítják bőrrel, tehát az tulnyulik. A táblákat szijakkal kötik össze, három vagy négy párral - a könyv méretétől függően -, tehát a rövidebb oldalakon is összekötik a táblákat. /Egyébként az olasz kötésekre általában jellemző a négy kapocs./ Természetesen párhuzamosan tovább él egymás mellett az alla greca kötés és az európai kötéstechnika, amelynek legszembetűnőbb ismérve a kiemelkedő s gyakran dupla borda, és a szabadon látható kapitális.

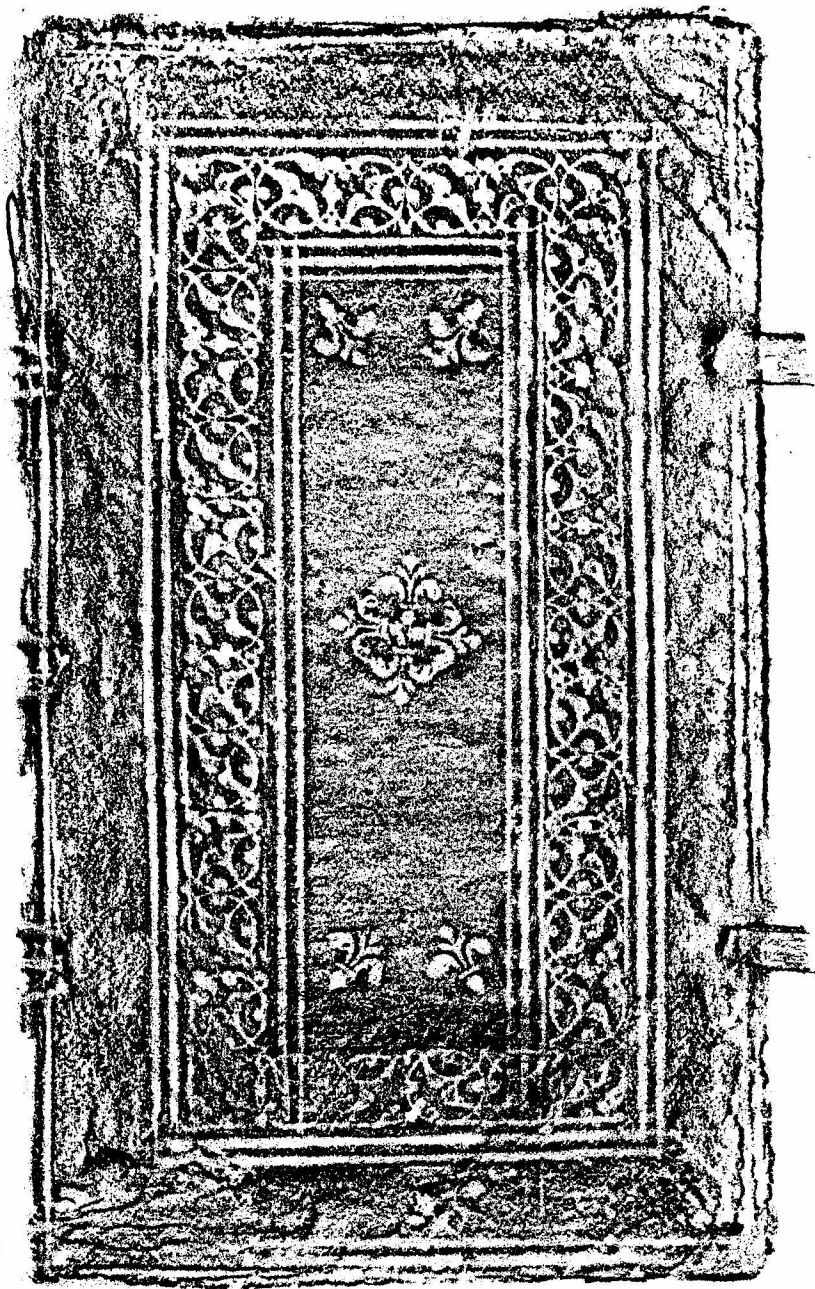
A most elmondottakra példa a Ráth 1635/2 /Vio, Thomas de Caietanus: Summa Caietana ... Roma, 1525/ jelzetű könyv kötése. Felismerhetők rajta az alla greca technika jellemzői, bár a táblákon nincs hornyolás. A tábla diszitése alapján biztosan megállapítható, hogy a kötés Velencében készült. Tammaro de Marinis az olasz kötéseket bemutató hatalmas művének¹⁵⁹ harmadik kötetében külön fejezetet szentel az alla greca kötéseknek. Ehhez kap-

csolódik Ilse Schunke előbb idézett tanulmánya a hasonló, Berlinben található velencei kötésekről. A nála a negyedik ábrán bemutatott kötés teljesen megegyezik a Ráth 1635/2 kötésével. Megegyezik a maureszk-görgetős keret, s az erre a velencei könyvkötőre jellemző makk-diszes bélyegző, amelyből egyet-egyet a középmező sarkában, négyet összerakva a centrumban, egy-egyet pedig - a keleti izlésnek megfelelően - összetett középdiszhez alul és fölül csatlakoztatva helyezett el. Hasonló maureszk-görgetős keretdisze van az Inc. 808 /CIH 2994/ és az Ant. 195 /Livius, Titus: Decadum epitome. Venetiis, 1521, vö. XIII. tábla/ jelzeten található művek kötésének is. Az Inc. 808 kötésén, mely szintén velencei nyomtatványt borít, a fonadékdiszes görgető is erősíti a velencei származást. Kutatásai alapján Schunke megállapította, hogy az általa "Vollmaureskenmeister"-nek nevezett könyvkötő, aki az egyezések alapján a Ráth 1635/2 kötését készítette, 1555 és 1560 között a dózse hivatalos könyvkötője volt, s egy sor dogalét¹⁶⁰ bekötött.

A velencei un. "Rosettenmeister" kötötte be az Inc. 345 /CIH 1031/ jelzetű Cicero-művet. Vaknyomásos, fatáblás félbőrös kötés. A keretben szépen metszett összehajló levéldiszek váltakoznak ötszirmu rozettákkal. A keskeny középmezőben egymás alatt fonadékdiszek sorakoznak. Ez is, s a keretdisz is látható Mazalnál a 73. táblán bemutatott kötésen.¹⁶¹ Lehet, hogy a könyvkötő azonos Benedetto detto il Padoanoval, akit a velencei akták 1509-ben mint könyvkötőt említenek. Ami az időpontot illeti, az 1496-os keletkezésű Inc. 345 ezzel jól összevág.

A velencei dogalék kötését vizsgálta Fritz Junke¹⁶², s a tanulmányában illusztrációként bemutatott kötések az Akadémia Könyvtárának két kötésével is egyeznek. A K 450¹⁶³ aranyozott bőrkötésének kerete Marinis második kötetének Velencét tárgyaló

XIII. TÁBLA

fejezetében a C 53, C 54 és C 55 táblákon, továbbá Juntke idézett cikkének 3. ábráján látható kötések keretével egyezik meg, vagy azokkal közeli rokon. Ezt a fajta virágos-indás keretet gyakran használták a velencei kötések diszítésére. A keretek sarkában látható apró hárslevél, amelyet Aldus-levélként szokás emlegetni, és a kecses maureszk bélyegző Juntkénál az 1. ábrán a dogale kötés közepét, az Aldus-levél a 2. ábrán látható dogale kötésének a sarkait diszíti. Juntke 4. ábráján a kötés közepének jellegzetesen keleti, mandula alakú arabeszk díszje pontosan ugyanaz, mint amely az Ant. 335 /Perez de Valentia: Expositione in ... psalmos Davidicos. Venetiis, 1526/ kötésén látható. E kötésen megtalálhatók egyébként a fentebb említett kecses maureszk bélyegzők is. Az Ant. 668 /Panegyricorum collectio ... Basiliae, 1520/ kötésének mandula formájú arabeszk középdisze az Ant. 335 kötésén látható középdisz variánsa. Az Ant. 668 kötése 1534-ből datált, s rajta P.P. monogram látható.

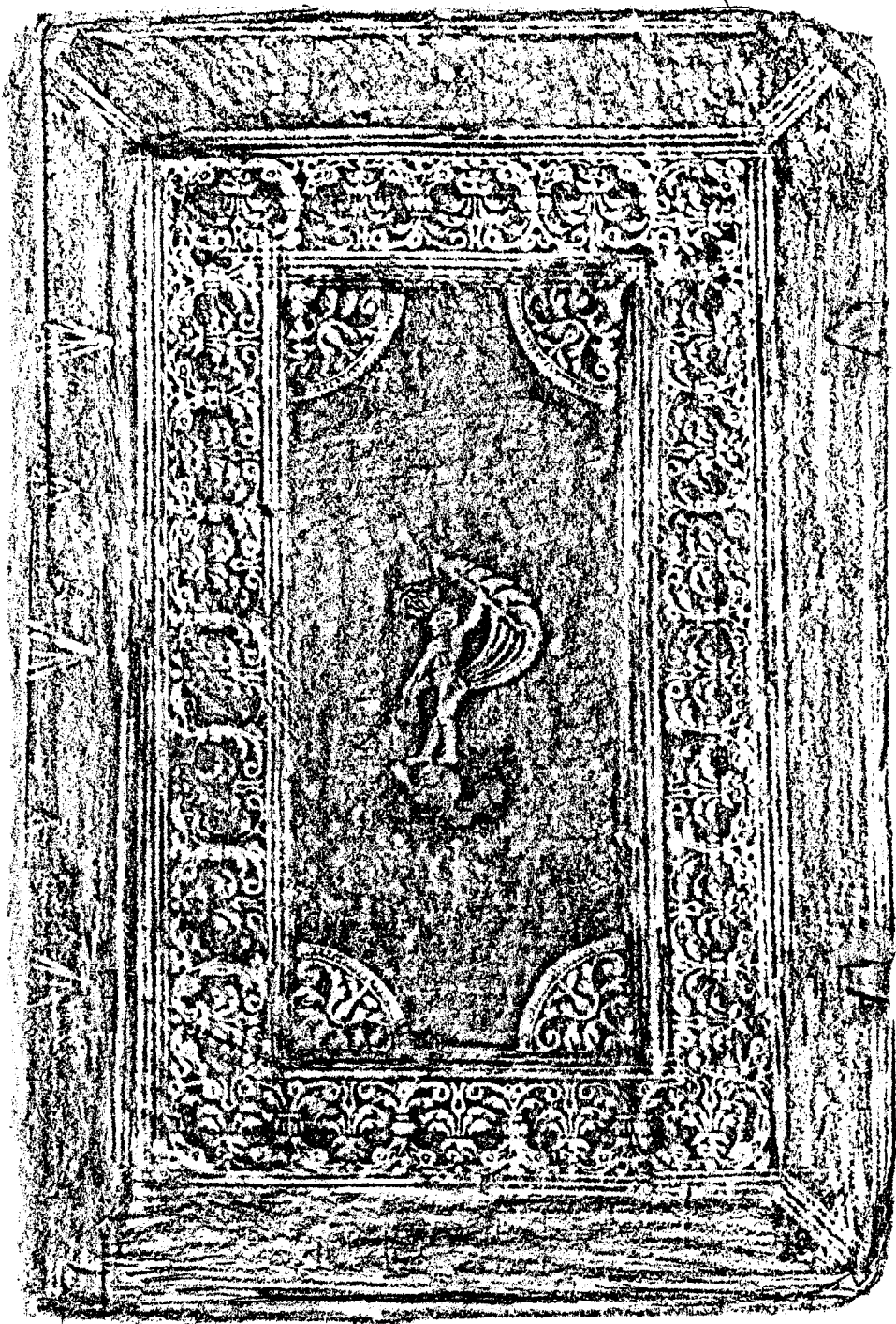
Az Ant. 899 elegáns aranyozott bőrkötésén, amely két művet borít /Boethius: De consolatione philosophiae, Venetiis, 1523 és Eusebius: De evangelica preparatione. Venetiis, 1525/, láthatjuk ismét az Aldus-levelet, apró hatszirmu rozettát és a fenti szép maureszk bélyegző nagyobb méretű variánsát. Ezt a keleties izlésnek megfelelően helyezte el a könyvkötő, középen nagyon pontosan négyet szerkesztett egybe, négyzethez hasonló idomot nyerve ezáltal, majd ennek felső és alsó csucsára állított még egyet-egyet.

Egyszerűen diszített, s mégis nagyon dekoratív az RM IV F 164 /Plinius: Historiae mundi. Lugduni, 1548/ jelzetű könyv kötése. A középen két nagyméretű, egymáshoz képest 45°-kal elfordított négyzet kapcsolódik egymásba, s ezek közepén egy lángoktól övezett rozetta látható. Marinis Velencét taglaló fejezetében¹⁶⁴

a C 34, C 41 és C 44 táblákon bemutatott kötések középdíszje ugyan ilyen. A C 34 táblán reprodukált kötés sarokdíszje is megegyezik az RM IV F 164 kötésének a sarokdíszjével. Ugyanígy sarokdísz van Goldschmidt táblakötetében¹⁶⁵ a XVIII. lap 41. tábláján, s Goldschmidt is velenceinek tartja a kötetet; továbbá Gottliebénél a 20. táblán, aki azt a kötetet egyenesen Paulus Manutius könyvkötőműhelyéből származtatja.¹⁶⁶

A most következő négy kötés növénydíszes kerete azonos, vagy kis eltéréssel egymás utánmetszése: K 460¹⁶⁷, Inc. 617./CIH 2714, 2715/, Ant. 608 /Valla, Laurentius: De linguae Latinae elegantia. Venetiis, 1526/ és Ant. 201 /Aristoteles: De coelo et mundo. - Averroes: De substantia orbis. Lugduni, 1529/. A K 460 kötésének növénydíszes keretén belül keleties ízlés szerint függőleges láncban elhelyezett különböző méretű, de azonos "modulokból felépített fonadékdísz látható. Az alapelem szerepel a Schwenke-gyűjteményben: Knoten 2, és ezt Schunke velenceinek határozta meg.¹⁶⁸ De ugyanez a fonadékdísz látható az előző bekezdésben idézett kötésen, Goldschmidt 41. tábláján. Különböző szakemberek egybehangzó véleménye tehát megerősíti a K 460 kötésének velencei eredetét. Valószínűleg velencei, de mindenesetre északolasz az Inc. 617 bőrkötése is. A középméretű egy nagyméretű rombusz tölti ki, amelynek oldalai ívelt oldalú apró négyzetekből állnak össze, középen pedig egy nagyobb fonadékdísz található. A szélső keretben is, és a középben is láthatjuk még az északolasz kötésekre oly jellemző kettős köröcskéket. Félbőrös kötése van az Ant. 608 jelzetű velencei nyomtatványnak, s kötése is velencei. Pontosan ugyanaz a stilizált növénydíszes keret díszíti az Ant. 201-et, a kereten belül a sarkokban reneszánsz növényi dísz, a középben delfinen Occasio alakja.¹⁶⁹ Tipikus reneszánsz szimbólum ez, s a reneszánsz kötésekben igen kedvelt /XIV. tábla/. Marinis is több

XIV. TÁBLA

olyan kötést közöl, amelyeken látható Occasio alakja.¹⁷⁰

Az Akadémia Könyvtárának régikönyv-állományában még egy Occasio alakos, igen szép felépítésű bőrkötés van: Ant. 778 /Angelius, Nicolaus: Libri de re rustica. Florentiae, 1515/. A kötéstábla szélén igen szép fonatos keret van, ezen belül egy nagyméretű téglalap és rombusz metszi egymást, az egyik indadiszes, a másik pálca körül tekeredő csavartdiszes. A középén látható Occasio alakja. A kötés bizonyára észak-itáliai, de lehet, hogy inkább firenzei, mint velencei.

3, Firenzei műhelyből származtatja Koroknay a K 439¹⁷¹ kötését.¹⁷² A kora reneszánsz kötés kiemelkedő, szép példája: centrális elrendezésű, középdísz szabályos nyolcágú csillag, a nyújtott középmező alul és fölül lényegesen szélesebb, mint a hosszmenti oldalak, s a keretben italo-arab fonadékdísz látható.

Közelebbről nem tudom meghatározni, de minden bizonnyal észak-olaszországi kötés a Ráth 1635/1, az Ant. 49 /Guido de Monte Rocherii: Manipulus curatorum. Venetiis, 1502, ehhez kolligátumként még egy mű kapcsolódik/ és az Ant. 542 /Baptista Mantuanus: Opera praeter caetera moralia ... Parisiis, 1507/ kötése. Mindhárom keretében rovátkolt fonadékdíszes görgető fut körbe. A Ráth 1635/2 kötésével kezdtem a velencei reneszánsz kötések tárgyalását /ezért nem áll itt ismét a címléírás/, de a Ráth 1635/1 és 2 kötése annyira eltér egymástól, hogy biztosan két különböző műhelyben készültek. Egyébként lehetséges, hogy ez a kötés is velencei.

Bizonyára itáliai a K 428, a K 455 és a K 458¹⁷³ kötése. A K 458 olasz nyelvű kódex, kötésének díszai a növényvilágból vett elemek, a három keretből a második virágos-rácsdíszes és a harmadik palmettás, mégis egyértelműen a reneszánsz felé mutat.

Elég rossz állapotban maradt ránk a K 403¹⁷⁴ kötése, csak

az előtábla eredeti. Kétségtelenül itáliai reneszánsz kötés, talán nápolyi? Vigyázó ott vásárolta 1905-ben.

Egyértelműen olasz reneszánsz stilusu kötésben van a K 394¹⁷⁵. A kötés jóval későbbi, mint maga a pergamen kódex, és a XV-XVI. század fordulóján készülhetett. Nincs kizárva, hogy egy Dalmáciában élő olasz mester készítette.

Az Inc. 597 /CIH 2211/ korai ösnyomtatvány, kötésének keretében cikcakk mintás görgető, a középmezőben stilizált, négyszirmu virágok láthatók. Ehhez nagyon hasonló kötésben van Marinisnál¹⁷⁶ az "Inventarium bibl [iothecae] palatinae ... 1471-1483", amelyet minden bizonnyal Rómában kötöttekbe. Így feltételezhető, hogy az Inc. 597 kötése is római könyvkötőműhelyből származik. Az Inc. 662 /CIH 107/ barna bőrkötésének középmezőjében is ugyanazokat a stilizált, négyszirmu virágokat láthatjuk, mint az Inc. 597 kötésén. Mind a két nyomtatvány 1476-ból való, így idejük az idézett inventarium idejével egybeesik, és talán kötésük is ugyanabból a műhelyből való. Ezekkel rokonítható, de nem ugyanabból a műhelyből származik az Inc. 703 /CIH 1127/ kötése. Rovátkolt pálcikákból összetett, fonadék hatást keltő második kerete és egymásba tolt félkörives negyedik kerete, valamint a kettős köröcskék mindenképpen olasz reneszánsz elemek. A cikcakk mintás görgető is megvan, de más mintázatu.

Az olasz reneszánsz stilusu kötések későbbi periódusából valók a szalagfonatos, aranyozott bőrkötések. Nagyon elegánsak, szépségük a szabályosságban, a geometriai pontosságban rejlik. A szalagok különböző alakú mezőkre osztják a táblát, s e mezőkbe növényi díszet, csillagot, arabeszket, betűket, a középmezőbe címet, jelmondatot, vagy a szerző, esetleg a tulajdonos nevét nyomták. A Grolier-kötéseken fejlesztették a tökélyig ez a fajta díszítési módot. Az Akadémia Könyvtárában is van egy igen szép

szalagfonatos, aranyozott kötés: Ant. 833 /Castiglione, Baldassare: Il libro del cortegiano. Venetiis, 1539/. A könyv aranyozott metszése is gyönyörű. A kötés északolasz lehet, de nincs kizárva, hogy Franciaországban készült. A szalagfonat lesz majd az alapja a barokk kötés, pl. némely nagyszombati, s később a debreceni festett pergamenkötések felépítésének.

Az olasz reneszánsz kötések 3. csoportjában tárgyalt, közelebről nem, vagy feltételesen helyhez köthető kötésekhez végül még az alábbi öt kötés sorolható: Inc. 512 /CIH 1276/, Inc. 519 /CIH 2049/, Inc. 529 /CIH 1229/, Inc. 727 /CIH 2690/ és RM III 41 /RMK III 121/. Az öt kötés különböző itáliai könyvkötőműhelyekben készült. Tulajdonbejegyzés kettőben van, az Inc. 519-ben: d[omin]i Guido del Pilaseo, és az RM III 41-ben: Ex libris f[rat]ris fran[cis]ci de Bonif^o ord. Min.¹⁷⁷ Mindegyik az olasz reneszánsz stílusú kötések stílusjegyeit és kompozícióját mutatja. Mind a négy ösnyomtatvány olasz nyomdából való.

4. Három érdekes és különleges fonadékos és rácsdiszes keret díszíti az Inc. 509 /CIH 3258/ jelzetű velencei nyomtatvány barna bőrkötését. A középmező két egyenlő részre osztott, s ezeket a négyzet alakú mezőket teljesen kitöltik az aprólékos gonddal egymás mellé és alá nyomott kicsi, ivelt oldalú és csipkézett négyzetek. Olyan a kötéstábla, mint egy keleti szőnyeg, de egy színű, vaknyomásos. Spanyol reneszánsz kötés. Nem biztos, hogy Spanyolországban kötötték, de biztosan spanyol mester munkája. A kötéstáblán belül ugyanis a könyvkötőnek szóló spanyol nyelvű bejegyzés olvasható: tiene este libro ciento noventa y quatro ojas tiene tres quinternos y un duerno y veinte quaternos. Az ösnyomtatvány valóban 194 fólió, s valóban háromszor 5 leveles ivfűzetből /persze 2 x 5/, egyszer 2 leveles ivfűzetből és huszszor 4 leveles /2 x 4/ ivfűzetből áll. Az iverk helyes összehordása a

könyvkötői munka első lépése, s egyben a sine qua non-ja.

Felépítésében az előzővel azonos, de kicsit levegősebb az RM IV 77 /Regiomontanus, Joannes: Tabulae directionum. Venezia, 1504/ papírtáblás fekete bőrkötése. A tábla szélén üres sávok között stilizált palmettás keret van, s ennek négy sarkában erősen stilizált virágmotívum. A középmezőt két egyenlő részre osztja egy-egy nagy négyzet, amelyeknek az oldalai egymásba kapcsolt, rovátkolt S idomokból állnak. Mindkét négyzet közepébe egy-egy, a már ismert virágmotívum került. Ezt a kötést is mint az eddigiek többségét, négy pár szalaggal kötötték össze.

5, Az olasz reneszánsz stílusú kötések egyik legkülönlegesebb fajtája a groteszk díszítésű. Már az ókori keleti népeknél is kedvelt fantasztikus növényi díszeket az arabok és mókók honosították meg újra Európában. A groteszk díszítmények esetében a fantasztikus növényi elemek mellé állati, sőt emberi formák is keverednek. Ha különbséget tesszünk ékitmény és díszítmény, ornamentum és dekoráció között, akkor az arabeszk ornamentum, a groteszk pedig dekoráció. A groteszknak ezt a formáját, az állati, növényi és torz emberi keverékét az ókori Rómában nagyon kedvelték, s épületek belsejében falak díszítésére használták. Feltételezések szerint a reneszánsz művészet számára ezt Raffaello fedezte fel újra. A XVI. században különösen a franciáknál /első-sorban Lyonban/ alkalmazták a groteszket a kötéstáblákon is.¹⁷⁸ Ilyen groteszk díszítésű bőrkötésben van a Ráth F 1537

/Philelphus, Franciscus: Epistolae familiares. Venetiis, 1502/. Sajnos az eredeti kötést restaurálás címén úgy megcsonkították és elrontották, hogy eredeti szépsége, különlegessége inkább csak sejthető /XV. tábla/. A táblákat négy kapocs zárja, a gerinc uj.

6, Az olasz reneszánsz kötések egy másik jellegzetes típusát a cameo-kötések képviselik. Talán igazsága van Goldschmidtnek,

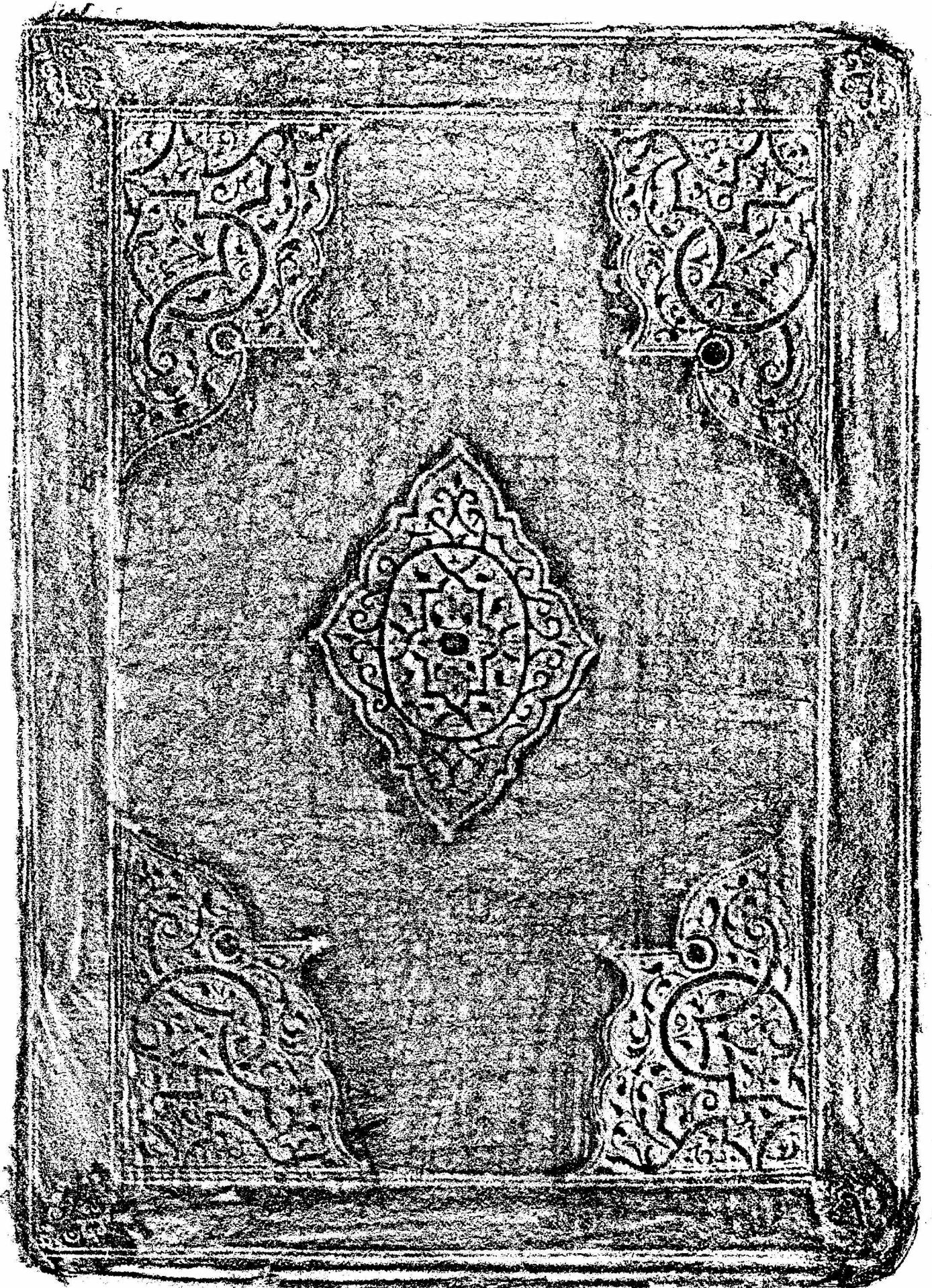
hogy amíg Itáliában a lemezdiszes reneszánsz kötéseket, bár előfordulnak, kivételnek kell tekinteni, addig a cameo-kötések éppen ezeknek az Alpoktól északra annyira divatos kötéstípusoknak itáliai megfelelői.¹⁷⁹ A cameo-típusú kötésekre az Akadémia Könyvtárából négy példát hozok: az Ant. 707 /Valerius Maximus: Opus cum commento... Venetiis, 1523/, az Ant. 996 /Tartagnus, Alexander: Commentaria. Venetiis, 1521/, az RM III 99 /RMK III 263/ és az Ant. 536 /Perez de Valentia, Jacobus: Centum ac quinquaginta psalmi Davidici. Lugduni, 1525/ kötéseit. Az első három nyomtatvány velencei, s ezek közül az első kettő kötése biztosan itáliai. Az Ant. 707 félbőr-kötése négy egyenlő mezőre osztott. Mindegyikben egy-egy babérkoszoru övezte antik, sisakos fej van D. Also felirattal, s a mezők négy sarkában egy-egy tengeri kagyló. Marinisnél két ilyen kötést is láthatunk¹⁸⁰, s ő e kötések Veronából származtatja. Ugyancsak félbőr-kötésben van az Ant. 996 is. Keretében stilizált virágdiszes bélyegzőket látnunk, ezen belül a tükör öt egyenlő mezőre osztott, s ezekben egy-egy girland-koszorus címerpajzs van. Felosztása tehát teljesen megegyezik az előzőével. Lehetséges, hogy Milánóban készült ez a kötés.

Biztosan nem itáliai eredetű, de a cameo-kötések típusához tartozik az Ant. 536 kötése, amely nagyon kopott és körbevágott. A két keretben kicsi és nagyméretű rozetták sorakoznak, a négy sarokban antik fejek és egy nőalak. A medalionok átmérője átlag 30 mm, de a feliratok, egy kivételével, bizonytalanul olvashatók. Az az egy viszont V. Károly német-római császár medalionja: Imp. Caes. Carolus V. Augustus. V. Károly képe gyakori az ilyen cameo-jellegű flamand kötésekben.¹⁸¹ Kötésünkkel pontosan egyezőt nem találtam, de a kötés valószínűleg német nyelvterületen, az Alpoktól északra készült. A kötés ideje, tekintve, hogy V. Károly

1530-ban lett német-római császár, a XVI. század második negyedére esik.

A legszebb olasz cameo-kötések fennmaradt, eredeti antik cameók, ill. érmek öntvénye alapján készültek.¹⁸² Egyes kifinomult humanista vélemények szerint a reneszánsz kötésnek ez a legszebb dísz.¹⁸³ A legismertebbek az Apollo-cameós kötések, amelyek tévesen mint Canevari-kötések kerültek be a szakirodalomba. Loubier tisztázta ezt a kérdést, s bebizonyította, hogy ezeknek a "Canevari-kötéseknek" jelentős hányadát a múlt századi, egyébként igen tehetséges kötés-hamisító, Girolamo Libri készítette.¹⁸⁴

7, Az Alpoktól északra is érezte hatását az olasz stilusu reneszánsz kötéstípus. Az azonban nem a könnyed, elegáns és a művészi fantáziának tág teret hagyó, kisebb fonatos és csomózott alapelemekből felépíthető és kimeríthetetlen változatban megjelenő kötések találtak mestereikre, hanem az egyszerűbb, kötöttebb felépítésű kötéstípusok. Ezek általános jellemzője, hogy a tükör közepébe egyetlen ovális vagy mandula, esetleg rombusz alakú fonadékos lemez, a sarkokba a középlemezzel azonos rajzolatú fonadékos saroklemez kerül. Ez erősen keleti minta után igazodik, gondoljunk a keleti szőnyegekre! Az Akadémia Könyvtárában az alábbi művek kötései e típus képviselői: Ráth F 78 /RMK I 411-412, RMNy 971; XVI. tábla/, Ráth 1564 /Marulus, Marcus: Benevivendi instituta. Basileae, 1513/, Ráth 1732-1735 /Koll. 1.: Ramus, Johannes: Epigrammata. Viennae, 1551/, Ráth 1817 /Scopus biblicus veteris et novi Testamenti. Antverpiae, 1572/, Ráth 1858 /Possevinus, Antonius: De sectariorum nostri temporis atheismis liber. Coloniae, 1586/, Ráth 1867 /Reusner, Nicolaus: Icones ... virorum ... Ungariae. Basileae, 1589/, RM III 172/a /RMK III 526/, RM IV 121 /Politi, Lancelotto: Apologia pro veritate

catholicae fidei ... H.n. 1521/, RM IV F 165 /Schrot, Martin: Wappenbuch. München, 1581/, RM IV 565 /Reusner, Nicolaus: Emblemata. Francofurti, 1581/.

Mint észak-európai reneszánsz kötéseket a fentiekhez soroljuk, de azoktól elűt az RM IV 563 /Novicampianus, Albertus: Apologia pro catholica fidei. Cracoviae, 1559/ és az Ant. 347 /Hippocrates: Biblia hapanta. Basileae, 1538/ aranyozott bőrkötése. Az eddigiektől eltérően mindkettőnél az elő- és háttábla nagyon különbözik egymástól. Különösen szembetűnő ez az RM IV 563 esetében, amely a lengyel-litván reneszánsz kötéstípust képviseli. Az előtáblán kandeláberes görgető fut körbe, a keret sarokaiban olaszos indafonatos saroklemezek, de a középben ovális koszoruban Krisztus-fej, s körülötte felirat: Jesus Christus filius dei vivi, Salvator mundi, rex regum et dominus dominantium. A háttábla keretében a német típusu reneszánsz kötéseknél megismert görgetővel találkozunk: lombdiszek között medalionokban a reformátorok /?/ képe felirat nélkül, a középmezőben négy függőleges sorban egy Justitia-görgető. Mintha a könyv elő- és háttáblájának semmi köze nem lenne egymáshoz. De a lengyeleknél és litvánoknál ez megszokott volt, példaként említem Laucevicius¹⁸⁵ albumkötetéből a 122, 138, 141, 163, 164, 278. táblák teljes kötést /elő- és háttáblát/ bemutató képeit. Az előtábla Krisztus-fejes lemezének is igen sok variánsa látható Lauceviciusnál ugyanezzel a felirattal.¹⁸⁶ Valószínűleg cseh az Ant. 347-et borító kötés. Míg görgetői azonosak a német típusu reneszánsz kötéseken megismertekkel, addig előtáblájának központi architektonikus díszje egyértelműen olasz reneszánsz. Az Akadémia Könyvtárának régikönyv-állományában ez az egyetlen architektonikus kötés /XVII. tábla/.

8, Némileg az előzőkhöz kapcsolódik az RM IV 380 /Franck, Jacob: Relatio historica. Franckfort a.M., 1595/, a Ráth 1828

/Sturm, Johann: De universa ratione... libri 4. Strassburg, 1576/ és az Ant. 445 /Caesar, Caius Julius: Commentaria de bello Gallico ... Venetiis, 1519/ kötése. A középmezőt vagy a teljes elő- és háttáblát lendületes arabeszk mintázatu lemez tölti be. A minta közepén kihagyott mezőben a Ráth 1828 kötéstábláján címer és az 1591-es évszám, az Ant. 445 előtábláján a szerző és a rövidített cím látható, háttábláján pedig a reneszánsz emberre jellemző jelmondatok egyike: "Non semper idem".

9, Végül kilenc, egészen egyszerűen díszített reneszánsz kötés következik. Ezekre általában jellemző, hogy kis formátumúak, hogy egy vagy több vakvonalas, vagy esetleg egyszerű stilizált indás keretük van a tábla szélén; a sarkokban vagy a sarkokon kívül egy-egy apró leveles virágtő látható, néha a közepre is kerül valami szolidabb növényi dísz. Az idetartozó kötések a következők: K 451¹⁸⁷, RM III 87 /RMK III 218/, RM III 179 /RMK III 543/, Ant. 40 /Aristophanes: Comoediae undecim. Basileae, 1539/, Ant. 400 /Homerus: Ilias. Argentorati, 1542/, Ant. 409 /Recueil de diverses histoires ... Paris, 1543/, Ant. 860 /Estienne, Charles: Vinetum. Parisiis, 1537/, Ant. 980 /Aristoteles: Problemata. Venetiis, 1501/, Ráth 1680 /Heliodoros: Historiae Aethiopiae libri 10. Basileae, 1534/. Ezek többségén a dísz aranyozott, némelyiknek a metszése is. A kötések között van olasz, francia, német és németalföldi. Nem lehet őket biztosan lokalizálni, mivel ez az egyszerű reneszánsz kötéstípus egész Európában divatos, s mindenütt majdnem ugyanolyan volt. Nem bibliofil igényű kötések. A művek tartalma egyértelműen reneszánsz téma vagy klasszikus auktorok alkotása. Kivételnek számít közöttük az RM III 87 jelzetű könyv, mely Temesvári Pelbárt beszédeit tartalmazza.

Az 1, 7, és 8, csoportban a gótikusból az olasz reneszánszba való átmeneti típusokat, illetve az Alpoktól északra, több-kevesebb olasz befolyással készült kötéseket tárgyaltam. Ha megvizsgáljuk, hogy a kötések mely városokban megjelent nyomtatványokat borítanak, a következő eredményt kapjuk:

1, Bécs, Augsburg, Pforzheim és egy nem lokalizálható olasz nyelvű kódex;

7, Hannover, Bazel /3/, Bécs, Antwerpen /2/, Köln, München, Frankfurt, Krakkó és egy megjelenési hely nélküli nyomtatvány /RM IV 121/;

8, Strassburg és Velence.

Tehát e könyvek döntő többsége az Alpoktól északra jelent is meg. Ezzel szemben a 2-6, csoportban taglalt, tipikusan olasz reneszánsz kötésben található művek megjelenési helye az alábbi:

2, Róma, Velence /5/, Bologna, Bazel, Lyon /2/, Milánó, Firenze és két latin kódex;

3, Róma, Velence /4/, Párizs, Bologna, Treviso, Firenze, Vicenza, Brescia, Hagenau és hat latin kódex;

4, Velence /2/;

5, Velence;

6, Velence /3/, Lyon.

A nyomtatott művek döntő többsége tehát olasz városokban jelent meg, ezek közül is Velencében másfélszer annyi, mint a többi olasz városban együttvéve. Az olasz reneszánsz kötésű kódexek készítési helye is minden bizonnyal Itália.

Természetesen nem feltétlenül ott kötötték be a könyveket, ahol nyomtatták őket, mégis szembetűnő, hogy a tipikusan olasz stilusu reneszánsz kötések, csekély kivételtől eltekintve, olasz nyomdák termékeit borítják. Minthogy a reneszánsz korában a franciák az olaszokat követték, joggal szokás a reneszánsz köté-

sek olasz-francia periódusáról beszélni. Tehát kötéstörténetileg Párizs és Lyon is egyértelműen idetartozik.

Vizsgálataink során két szempontot kell szem előtt tartani. Az egyik, hogy hol nyomtatták a könyvet, a másik, hogy hol kötötték be. Hogy mit nyomtattak ki, az következik abból, hogy hol nyomtatták! Egy adott ország nyomdászai ugyanis azt nyomtatták ki, ami az olvasni tudók, az akkori művelt közönség érdeklődésére igényt tarthatott. A XV. század nyomdása nem kockáztathatott, abból élt, amit nyomtatott és eladott. Ez a földrajzi értelemben vett német nyelvterületen a XV. század második felében az alapvető szerkönyveken és a Biblián kívül az egyházatyák és a skolasztikus szerzők műveit, néhány jogi /főleg kánonjogi/ és történeti munkát /ezek nyelvileg még latinok/ míg a XVI. században mindenekelelt a reformáció irodalmát jelentette /ez már jórészt német nyelvű/. A könyveket általában nem a nyomtatás helyén, de ugyanazon a nyelvterületen kötötték be, hiszen a könyvek tartalma meghatározta a vevőkört, a vevők meghatározták a kötést. Ezt tapasztalhattuk a gótikus és a német stilusu reneszánsz kötések esetében.

Itáliában, ahogy az olasz reneszánsz stilusu kötések 2-6, csoportjában megfigyelhettük, a kötések néhány breviáriumon, misszálén, zsoltármagyarázaton kívül a kor divatos reneszánsz szerzőinek és az antik auktoroknak a műveit borítják. Itáliában is azt nyomtatták, ami kelendő volt, de ez témájában nagyon eltért attól, amit az Alpoktól északra nyomtattak. /A német humanisták főleg Bázeltől és Velencéből szerezték be a klasszikus auktorokat és a "modern" szerzők műveit./ A kötések mutatják tehát a művek áramlásának az irányát. Itáliai nyomtatványok a XV-XVI. században piacra találtak pl. Németföldön is, de a XVI. század reformációs irodalma nemigen jutott el az Alpoktól délre

eső tartományokba. Ennek persze megvoltak a valláspolitikai okai is. Ez a magyarázata tehát, hogy itáliai nyomdák termékei lehetnek német gótikus vagy - később - német stilusu reneszánsz kötésben, de olasz reneszánsz kötésben szinte kizárólag itáliai nyomtatványok találhatóak, a néhány francia, elsősorban párizsi és lyoni, valamint az olasz, francia, német áramlatok kereszteződésében fekvő bázeli nyomdák termékei mellett.

Hogy a levont következtetések mennyire helytállóak és általánosíthatók, tekintve, hogy egyetlen, s nem is évszázados hagyományokkal rendelkező könyvtár anyagának az elemzéséből adódtak, csak akkor válik bizonyossá végérvényesen, ha más, régi nagykönyvtárak anyagát is ilyen szempontu vizsgálat alá vesszük. S talán nemcsak a könyvkötések vizsgálatából lehet ilyen következtetéseket levonni, hanem más könyv- és művelődéstörténeti ismereteink is alátámasztják ugyanezt a megfigyelést.